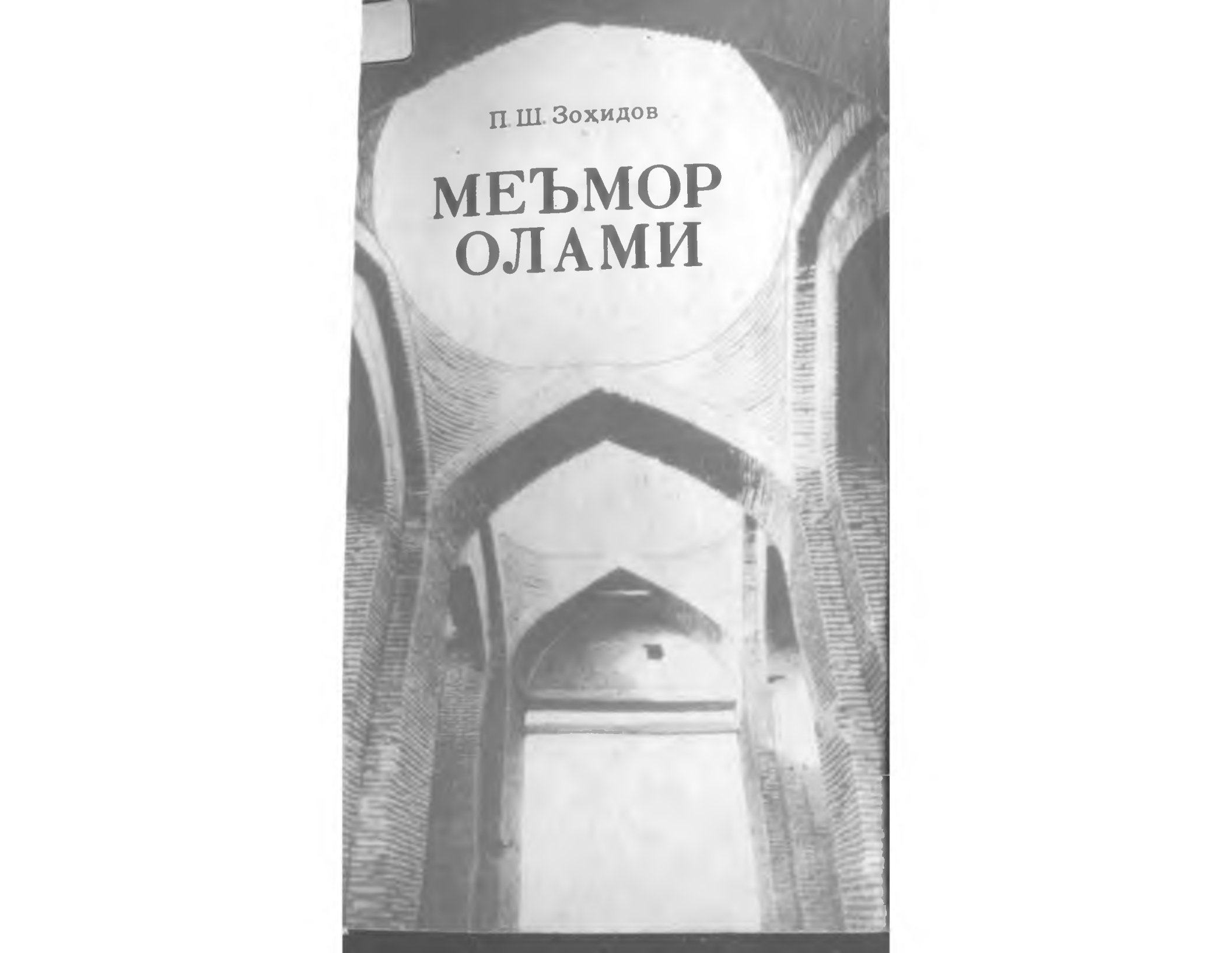

П. Ш. Зоҳидов

МЕЪМОР ОЛАМИ

П Ш Зоҳидов

МЕЪМОР ОЛАМИ

Қомуслар Бош таҳририяти
Тошкент

Урхун — Енисей тош битиклари, Маҳмуд Кошгарийнинг «Девону луготит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарлари каби қадимги ноёб туркий манбалардан, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Жазфар Наршахий, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур каби аллома ижодкорларнинг адабий меросидан териб олинган меъморий санъат билан боғлиқ сўз-атамалар билан замондошимизни таништирмоқчимиз. Халқ усталарининг сўз бойлиги ҳазинасини галвирдан ўтказиб ҳозирги замон ўзбек тилидаги мавжуд архитектура ифодаси, таъриф-таъсифи учун зарур бўлган сўзларни қўшдик. Шунинг эътиборга олиш керакки, йиғилган атамалар ҳали мукаммаликдан анча йироқ. Дастлабки қадам кетидан дадилроқ интилиш бўлиб, меъморий лугатни мукаммаллаштирсак ажаб эмас.

Мазкур китоб уч бўлимдан иборат.

Биринчи бўлимда қисқа меъморий лугат берилди. Асосий атамаларнинг қадимият ёдгорликларидаги шаклу шамойили таъсири, чизмасидан намуналар келтирилган. Тасвирларда меъморий ёдгорликларнинг ноёб намуналаридан дарак беришга қаракат қилдик.

Иккинчи бўлимда меъморий обидалардан намуналар, уларнинг қисқа таъриф-таъсифи, чизмаси ва расми келтирилган, меъмор-усталар ҳақида маълумот берилган.

Учинчи бўлимда меъмор оламида ишлатиладиган, меъмор, муҳандис, бинокор усталар таърифидаги сўз билан боғлиқ тарихий муаммодек хабар, воқеалар таҳлил этилган. Бобокалонларимиз Абу Наср Форобий, Абу Жазфар Наршахий, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур каби алломалар кафолати, қалб сўзи, тафаккур нурлари ёритган меъморликнинг турли жиҳатларига пойдор, ниҳоятда қадрли, ноёб, серқирра, сермазмун қисқа хабарлар билан танишамиз, қолаверса, тарих ҳақидаги меъморий чалкашликларнинг баъзи сўз билан тўсатдан ярақ этиб нурафшон бўлиб кетиши, қирралари билан ранг-баранг товланишини кузатамиз.

Меъморий лугат тузиш кўп тадқиқотларни талаб этади. Ҳали халқ бисотидаги меъморлик, бинокорлик, шаҳарсозлик билан боғлиқ сўзлар ҳазинаси тўлиқ очилгани йўқ. Меъморий лугат биносига ҳали сўзлардан иборат жуда кўп «ғишлар» етишмаслиги кўриниб турибди.

Умид қиламизки, бу соҳадаги дастлабки қадам меъморлик оламига бўлган эътиборни ошириб боради, унут бўлган сўзларнинг дурру жавоқирлари тарих ҳақидадан тортиб олинади.

Мазкур китоб ёшларда меъморлик бунёдкорлигига бўлган қизиқишни улғайтиб, бўлғуси бир даҳо меъморнинг дастлабки қадамларига раҳнамо бўлса, уни ижод қошонасига бошласа айни муддао бўларди.

МЕМОРИЙ ЛУФАТ

Тақризчилар:

Тарих фанлари номзоди ХАЙРУЛЛА СУЛТОНОВ

Архитектура номзоди ҲАМИДУЛЛА САЛОҲИДДИНОВ

Истиқлолга эришишимиз туфайли халқимизнинг ўтмишига, қадимда бунёд топган меъморий обидалар ва уларнинг яратилиш тарихига бўлган қизиқиш кучайди. Мазкур китобдан ўрин олган меъморий лугат, меъморий обидалардан намуналар, уларнинг қисқа таъриф-таъсифи, меъмор-усталар ҳақида маълумотлар, маҳаллий атамалар меъморлик оламига бўлган эътиборни янада оширади. Китоб талабалар, меъморлик соҳасида ишловчи усталар ва умуман меъморлик билан қизиққан барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ИБ № 146

М 4905000000
358

ISBN 5-89890-116-7

© Қомуслар бош таҳририяти, 1996

МУҚАДДИМА

Ўтмиш қадриятлари халқнинг бебаҳо маданий мероси. Уларда асрлар тажрибаси жамланган, боболаримиз ижодий меҳнати мужассам топган.

Ўтмишнинг бирор ёрқин «зиё» зарраси асрлар зимистонини ёритиши мумкин. Мустақилликка эришган халқимиз санъатшуносларидан маданий мерос хазинасига муносиб ёдгорлик ёки ёдномаларни излаб топиш, уларни чуқур ўрганиб мағзини чақиш, улар ташкил этган ижод пиллапояларидан кўтарилиб янги замон маданияти раънақиға хизмат этиш каби гоят масъул ва эътиборли ишлар кўлами кутиб турибди.

Ўзи бир олам бўлган меъморлик санъати ва у билан чамбарчас боғлиқ халқ амалий санъати, хусусан наққошлик, ўймакорлик, ганчкорлик, кандакорлик каби соҳалардаги ижод намуналарини ўрганиш йўлида анчагина самарали тадқиқотлар мавжуд. Кўп йиллик изланишлар натижасида табиийки халқ меъморлари, халқ усталари таомилига хос анчагина сўз ва атамалар йиғилиб қолган.

Меъмор санъатига доир тадқиқотларда меъмор, муқандис, бинокор, ганчкор, нажжор, наққош каби жуда кўп соҳа усталари ижодий фаолиятига алоқадор турли сўз ва атамалар эълон қилинган. Баъзи китобларга эса қисқа меъморий лугатлар ҳам илова этилган. Лекин илгарилари мақсад давр тақозоси билан асосан русзабон китобхонни баъзи маҳаллий атамалар билан таништириш бўлган, холос. Ўзбек китобхонига мўлжаллаб чоп этилган махсус меъморий китоблар низоъда кам нусха, жуда оз бўлгани маълум. Ҳатто бўлгуси мутахассислар — меъмор ва бинокор талабалар учун ҳам махсус адабиёт стилимас эди.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганидан сўнг, ўзбек тилининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида кенг кўламада қўлланиши учун яхши имкониятлар яратилди. Шу боис архитектура — меъморлик ва бинокорлик соҳасида маҳаллий атамаларга бўлган қизиқиш ва зарурат яна ҳам кенгайди, хусусан шу соҳада изоҳли лугатлар деярлик йўқлиги жуда аниқ сезилиб қолди. Меъморлик соҳасидаги маҳаллий атамаларни дуруст билмай туриб, ҳозирги замон меъморлиги ва бинокорлиги талабларига муносиб улғайиш қанчалик қийин ва мураккаблиги кўриниб турибди.

Қўлингиздаги китоб меъморлик соҳасида пайдо бўлган дастлабки терминологик ташналикни бироз босади деган умиддамиз. Қадимий қадриятларимиз, осори атиқани, меъморий ёдгорликларни синчиклаб ўрганиш, ўтмишга боғлиқ давр ҳужжатларини, вақфнома, воқеаном каби тарихий ва бадий адабиётларни таҳлил этиш жараёнида учраган, қолаверса кўп йиллар давомида ижодкор халқ усталари билан бўлган сон-саноқсиз шахсий мулоқотлар натижасида меъмор бисотида йиғилиб қолган халқ усталари таомилидаги меъморий кошонани бунёд этишда, уни таъриф-таъсифлашда зарур бўлган сўзлар хазинаси эшигини бироз очмоқчимиз.

«Ки қилиб ҳар бири бино бир қаср,
Ҳар бири зеб ичинда зийнати аср...
Чун муҳандислар эҳтимом этти,
Ҳар бир уз қасрини тамом этти».

Алишер НАВОИЙ.

А

АБАД — мангулик, қадими-
ят, умрбод.

АБД — қул. Амир Темур
меъморий ҳазирасининг дар-
возахонаси пештоғида бош
меъморнинг дастхати чекил-
ган. Меъмор ёзуви «Амал
ал-абд...» сузлари билан бош-
лаган, яъни «Мангуликка
бунёд этганим» маъносида.

АБДОЛ — ҳароба, вайрона,
ташландиқ биноларга, уй қол-
диқларига нисбатан берила-
диган таъриф. Абдол уй,
абдолхона, абдолтепа каби.

АБЖАД — араб алифбосида-
ги ҳарфларнинг сон қиймати
асосида тузилган саноқ
тартиби: АБЖД (1, 2, 3, 4),
КЛМН (20, 30, 40, 50),
ҚРШТ (100, 200, 300, 400)
ва ҳ. к. Меъморий обида-
ларда қурилиш ёки таъмирга
оид тарихий санани абжад
ҳисобида бериш анъанаси
бор. Хивадаги Полвон дар-
воза деворига ўрнатилган
мармар тахтада тарих сифа-
тида «Шаҳри Хейвақ» суз-
лари келтирилган. Абжад
ҳисоби билан 1221 ҳижрий

(1806 милодий) йилни бил-
диради.

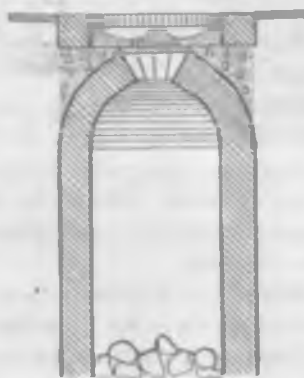
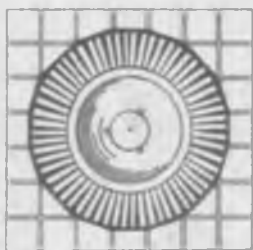
АВЖ — 1) гумбаз, равоқнинг
энг баланд нуқтаси; 2) нақ-
қошликда рангнинг ниҳоятда
ёрқин, очиқ даражада бери-
лиши. Нақшда қизилнинг ав-
жи баланд.

АВЛИЁ (валий сузининг
кўплиги) — азиз, билимдон,
ўқимишли, ҳурматли одам.
Авлиёлар мазори аҳоли ора-
сида тавоф этилиб, муқаддас
зиёратгоҳ сифатида қадр-
ланиб келинган. «Авлиё» су-
зи шаҳар, жой номлари тар-
кибига сингиб кетган. Мар-
казий Осиёда тарихий,
афсонавий авлиёлар зиёрат-
гоҳлари жуда кўп. Авлиёта
(ҳозирги Жамбул шаҳри) ана
шундай авлиё мақбарасига
нисбатан жой номига айлан-
ган. Хивада Уч авлиё номли
меъморий мақбара мавжуд.

АВРА — бинонинг ташқи бе-
заги. Пештоқ авра либоси
кошинкори.

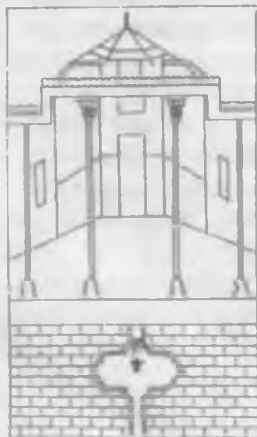
АВРАНГ — тахт, подшоҳ са-
ройи. Классик адабиётда та-
рихий-меъморий иморатларга
ишора бор.

АДАН, обдон (об-сув, дон-
урин) — сув йиғиладиган

Алан

махсус ура, чуқур жой. Хоразмда ҳовли саҳнидаги кир урани, хона пойгоҳидаги қўл ювиладиган махсус жой (ташнов, ханик)ни айтилади.

1. «Қашқарча» усулидаги айвон. 2. Кўшк айвон.

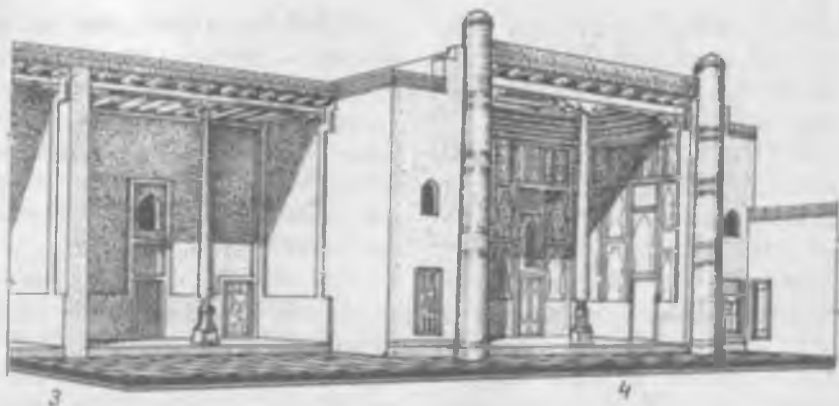
АДИЛ — тўғри, тик, эгилмаган, букилмаган. Улуғ минора (Минораи Калон, Бухоро) шаҳар марказида хитоб аломатидек адил турибди.

АЖДАР — афсонавий илонсифат ҳайвон; ёмон кўздан асровчи тумор каби рамзий маънога эга. Аннов (Обинов) шаҳристонидagi жоме масжиди қаносларида кошинкори икки аждар тасвири бўлган. Шаҳрисабзда Малик Аждар номли мсьморий манзил (масжид, мадраса) сақланиб қолган. Марказий Осиё монументал ва халқ амалий санъатида учрайдиган аждар тасвири мазмун эътиборига кўра қадимий халқ оғзаки ижоди анъаналарига бориб тақалади.

АЗИМ — ғоят катта, улкан, улугвор: азим пештоқ, азим минора.

АЗИМКОР УСТА — ижодий ва амалий ишларининг миқёси кенг, кўлами баланд мсьмор, муҳандис, уста.

АЙВОН — уч томони девор билан уралган олди очиқ хо-

3. Шоҳайвон. 4. Оддий айвон.

на. Тузилиши жиҳатдан айвоннинг уч хил тури учрайди: даҳлиз — айвон, устунли айвон, равоқли айвон. Асосий хона олдида қурилиб, соябон вазифасини бажарадиган айвон пешайвон деб аталади. Пештоқ равоқли айвон асосан йирик биноларда кенг қўлланилади. Пештоқ ичкарисидagi айвон (баланд жой)га нисбатан суфа (супа) атамаси қўлланилади.

АЙЛАНА, доира, давра — 1) паргар ёрдамида чизилган доира чизиқ; 2) айлана шаклидаги меъморий қисм: айлана зина, айланма зина ва б.

АЙЛАНМА ИСЛИМИ — доира, айланма шакллар асосида тузилган ўсимликсимон нақш тури.

АЙН ЖОЙИ (айн-қўз) — боғ, бино каби жойларнинг режасини тортишда қозиқ (чўбин, таёқ, устун) билан белгиланган марказий нуқта, асосий марказ; композиция

маркази. Заҳриддин Бобур боғнинг энг эътиборли жойини шундай атаган.

АЙНИ, айнан — айнан ўхшашлик, бир хиллик; инъикоси, муқобиласи, акси. Қўш услубида қурилган бинолар ўхшашлиги. Композицияда симметрик ўхшашлик. Гириҳ тақсимлари айнийят асосида композиция ташкил этади.

АЙРИ ПАРГАР — 1) катта паргар, бинокорликда ер ўлчаш учун ишлатилadиган асбоб; 2) нақшлар ахтасини, гириҳлар асосини чизишда, масофа ўлчашда қўлланилади.

АЙШГОҲ — ишратхона, *тарабхона* каби базму ишрат биноларининг номи; истироҳат жойи.

АКАНТ — катта барг, айиқтовон гул баргига ўхшаш нақш. Иншоот (девор, фриз, шип, устун бошаси ва б.)ни безашда қадимдан қўлланилган. Тош, ёғоч, ганч ва сополдан ишланган акантлар Миср, Юнонистон, Рим меъ-

морий безакларида кенг тарқалган. Марказий Осиёда акант нақшлари Мунчоқтепа, Айри-том ва бошқадан топилган.

АКС-САДО — товуш товляниши; меъморликда муҳим аҳамиятга эга. Катта гумбазли хонақоҳларда (масалан, Хужа Аҳмад Яссавий мақбараси олдидаги жамоатхонада) қироат билан ўқилган ваъз, ҳатми қуръон товушлари акс-садо натижасида янада илоҳий тус олади.

АЛАМ — байроқ, туғ. Қадимги зиёратгоҳларда учрайдиган туғ ва унга боғланган мато. Марказий Осиё шаҳарларида Аламбардор (яъни байроқдор) номли муқаддас мақбаралар сақланиб қолган. Тошкентнинг Камолон дарвозаси ташқарисида Аламбардор мақбараси бор.

АЛАНГА, тарғил — наққошликда гуллар ичини тўлдиришда ишлатиладиган гулхан алангасини эслатувчи шакл.

АЛАЧА, олача — дастгоҳда туқилган йул-йул мато; тураржой хоналари заминига тушаб, деворларига осиб, хона ичини безатишда кенг фойдаланилган. Қадимда саропарда ва қалъапарда каби улкан хиргаҳларда кенг фойдаланилган.

АЛИН, пешона — қ. *Буғом*.

АЛҚОРШОҲ — меъморликда ёввойи тоғ қўйининг шохига ўхшаш гажакдор шакл. Бошанинг икки тарафга қайрилган гажакли қисми.

АМАД — ёғоч устун.

АМАЛ — кўпинча эски иморатларда меъмор ёки устанинг дастхати шу сўз билан бошланади: «Амали усто...» каби.

АМАЛИЙ САНЪАТ — халқ ижодиётининг муҳим соҳаси; кундалик турмушда кенг қўлланиладиган уй-рузгор буюмлари ва бошқаларни шакл ва бадиий жиҳатдан санъат даражасида, юксак маҳорат билан бунёд этилиши. Амалий санъатнинг турли соҳалари (наққошлик, ўймакорлик, ганчкорлик ва ҳоказо) меъморлик билан чамбарчас боғлиқ равишда ривожланиб келган. Хусусан рузгор асбоблари, уй-жой жиҳозлари орасида бадиий етук санъат намуналарини учратиш мумкин.

АНГ — сопол қувур; мўри.

АНГОБ — 1) қизил кесакдан тайёрланган бўёқ; 2) сополга, девордаги гишт устига суртилган рангли пардоз; 3) кўчма маънода — гишт девор чокларини текислаб пардоз бериш. Усталар барнои деб ҳам аташади.

АНГОРА — қоралама, дастлабки чизма, мусаввада хомаки, хомчўт.

АНДАВА — сувоқчиликда ишлатиладиган таги силлиқ, дастали темир ва ёғоч асбоб, у билан том ёки деворга чапланган лой юзаси текисланади.

АНДАЗА — намуна, нусха, улги, ахта. Халқ усталари бино пардозида турли шаклдаги безак андазаларидан фойдаланади.

АНДОМ — ташқи кўриниш; бинонинг бирор қисми кўриниши. Пештоқнинг андоми хушқад.

АНЖУМАН — бинолар ансамбли, мажмуаси.

АНЖИР — наққошликда анжир мевасига ўхшаш шакл.

АНОР — наққошликда анор мевасига ўхшаш гул шакли.

Анор шакли қадимдан тўқчилик, мўлчилик, серпүштлик, серҳосиллик нишонаси, рамзи сифатида талқин этилади.

АНТИҚА — қадимдан қолган, қадимий, кўҳна; ноёб, нодир.

АНЪАНА — асрлар оша авлоддан авлодга, устадан устга ўтиб келган қоида, тартиб, одат, расм-русум, йўл-йўриқ. Меъморлик тараққиёти давомида жамланган, тажрибадан ўтиб одатий шакл олган тартиблар меъморий анъана асосини ташкил этади.

АНҚО — ниҳоятда гузал ва топилмас, ноёб афсонавий қуш. Тасвири халқ амалий санъатида, меъморий безакларда кўп учрайди. Афросиёбдан топилган қадимги Самарқанд ҳокими саройининг деворий безакларида тумшугида яхшилик (хайр-эхсон) уруғини тарқатаётган анқо қуш тасвири бор.

АНҲОР (бирлиги наҳр), **канал** — суғориш учун махсус қазилган катта ариқ.

АРАВА — юк ташиш воситаси. Маҳаллий бинокорликда арава асосий юк ташувчи восита бўлган. Тош булак-

ларини тош конидан, ғиштарни хумдондан арава ёрдамида ташиб келтирилган.

АРАЛАШМА — қ. *Қоришма*.

АРАШ — қадимги ўлчов бирлиги; 1 араш 50—60 см.

АРАҲИ — шип билан девор орасидаги горизонтал тахта. У кўпинча безакдор ва бошқа ҳошияларга нисбатан эни кенгроқ бўлади. Араҳи юзаси девор сатҳига қараб эгик (наво) ёки текис бўлиши мумкин.

АРАҲИ САРРОВ — хона тепасидаги деворга туташ асосий сарровнинг араҳи кўринишида ишланиши.

АРЗ — кенглик, энлик. Хона кенглиги, ғишт эни.

АРЗИҚ, **ганч** — маҳаллий ганч (алебастр)нинг Фарғона водийсида кенг тарқалган тури ҳамда унинг номи.

АРЗИҚЛАМБА, **арзиқламма** — ганч билан пардозланган текис шип; қамиш чий устидан тортилган ганчсувоқ.

АРИҚ — 1) сунъий сув йўли, кичик оқар сувнинг ўзани; 2) нақш ва безакда ўймакор йўл, чизиқ.

АРИҒ — ўтов, қапа ёпинчиғи. Клавихо Кониғилдаги (Самарқанд) Амир Темур ўрдасини тасвирлар экан саропарда ва қалъапарда тепалари ранг-баранг ариғ билан гумбаз шаклида беркитилганини таъкидлайди.

АРК — шаҳар марказидаги қалъабанд ўрда; қадимда шаҳар ҳукмдорлари жойлашган. Ёзма манбаларда кўҳан-

диз, коҳ, қаср номлари билан тилга олинади. Табиий дўнглик ёки махсус яратилган баланд супа устига қурилиб, атрофи мустаҳкам девор билан ўралган, бир ёки икки дарвозаси бўлган. Арк ичида подшоҳ ва амирларнинг, амалдор ва лашкарбошиларнинг уйлари, девон, зарбхона ва зиндон жойлашган. Бухоро Арки, Қўқон Ўрдаси, Хива Кўҳна Арки ташқи қалъабанд деворлари, ичкаридаги баъзи сарой бинолари билан сақланиб қолган.

АРРА — ёғоч каби қаттиқ нарсаларни кесиш, қирқиш учун ишлатиладиган тишли металл асбоб. Бинокорлик (дурадгорлик, нажжорлик, чўпкорлик ва б.)да, хусусан чўпкори бинолар қурилишида ишлатиладиган энг зарур асбоблардан.

АРРАКАШ — арраловчи, аралашда қатнашадиган шерик. АРСА — саҳн; бино қуриладиган майдон, ер саҳни, чегара.

АРУЗ — меъморий лойиҳа тайёрлашда ишлатиладиган динамик квадратларда рационал ва иррационал қаторнинг жойлашуви.

АРЧА — тоғда ўсадиган қаттиқ дарахт; ёғочи меъморликда (пойустун, остона, бўсаға, устун, тўсин каби) пишиқ, мустаҳкамликни талаб этган жойларда ишлатилади. Қадимги обидалар (Исмоил Сомоний мақбараси ва б.)да арча ёғочидан ясалган

безаклар, қурилмалар сақланган.

АРЧИМОҚ — ёғоч гўласи пустини шилиб, қириб тозалаш.

АРҚОН — каноп, ип, жундан эшиб тайёрланган йўгон чизимча; боғлаш учун ишлатиладиган буюм.

АРҒУВОН, Ёсумон дарахти — қизғиш бинафшаранг майда гулли бута. Ёғочи ўймакорликда ишлатилади.

АСАД (арабча — шер) — Шердор мадраса пештоғи қаносидаги шер тасвири тарихий қўлёзмаларда шу ном билан тилга олинади.

АСАЛ — бўёқ меъёрини билдирувчи сифат белгиси. Наққошликда ранг ва тусни ялтироқ ва силлиқ чиқишини таъминлайди.

АСБОБ — иш қуроли, мослама; усталарнинг бинокорликдаги иш қуроллари: ранда, чопқи, андава, эгов ва б.

АСЛ НУСХА — нураган обиданинг дастлабки кўриниши. Бино асл нусха асосида таъмирланади.

АСОС — нарсанинг, бинонинг тағ қисми, таянчиги; *пойдевор*.

АСТАР — 1) либоснинг ички матоси, *авранинг* тескариси; 2) бинонинг ички беағи.

АСТАРКОРИ (наққошликда) — асос-заминни тайёрлашдаги хомаки ямоқ ишлари.

АТРОФ — маълум мавзе ёки бино теварагидаги жой.

АФСОНА — қадимдан етиб келган ҳикоят, ривоят, дос-

тон. Қадимги шаҳарлар топо-
нимикасида афсоналар билан
боғлиқ номлар жуда кўп:
Кайковус ариғи, Зол ариғи,
Афросиёб шаҳристони ва
қоказо.

АФТ — қ. *Тарз*.

АХТА, улги — нақш ту-
шириш учун махсус тай-
ёрланган қоғоз, андаза. Нақш
шакли чегараси бўйлаб игна
уриб тешиқлар ҳосил қили-
нади, кейин устидан писта
кўмир кукуни сурилса, расм
асосга тушиб қолади. Ахта
симметрик такрорланувчи
тақсимли нақшлар шаклини
тушириш учун жуда қулай.

Б

БАДИА — мсьморий безак-
ларда тугал қисм, композиция.
БАДИЙЙ — юксак дид ва
маҳорат билан бажарилган
иш, санъат асари: бадийй бе-
зак, гириҳнинг бадийй ифо-
даси.

БАЙТ — 1) уй, хона, жой:
Байтуллоҳ — Маккадаги

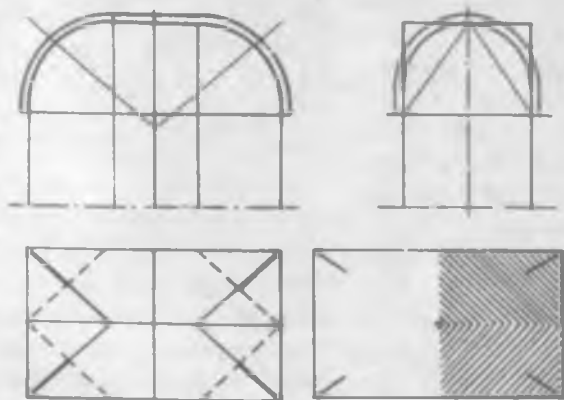
зиёратгоҳ; 2) бино безаклари
орасидаги назмий парча,
қўшқатор шеърӣй ҳикмат; 3)
муқарнас косачаси.

БАЛАНД — буй-бастӣ узун,
дароз. Баланд масжид, Боғи
Баланд.

БАЛБАЛ — одам қиёфаси
йўнилган қадимги қабр тоши.
Туркий халқлар ўтмишига
доир қадимий оба — балбал-
лар Олтойдан Карпатгача
бўлган ўлкаларда сақланиб
қолган.

БАЛИҚ СИРТИ — суйри ке-
силган безакдор мсьморӣй
қисм. Тўсиннинг тағ қисми
қирралари шу тарада безати-
лади. Орасига одатда пардоз
берилади.

БАЛХИ ГУМБАЗ — энг сод-
да ва кенг тарқалган гумбаз
тури; тўғри тўртбурчак ёки
квадрат асосли хоналар усти-
га ҳар бурчагидан гишт би-
лан қия териб ишланадиган,
нисбатан паст гумбаз. Балхи
гумбаз асосан паст томли би-
нолар (мадраса ҳужаралари,

Балхи.

ҳаммом, сув омборлари ва б.)да учрайди.

БАНД — *туғон*, *дамба*.
Фориш яқинида Хонбанди (10- аср), Абдуллахон банди (16- аср) сақланиб қолган.

БАНД — нақшда новда тасвири; ислимий нақшни ташкил этувчи асосий чизиқ. Гул, дарахт композициясига асосланган безакда банд таркибига турли барглар, жингала, гул каби шакллар бирлашади.

БАНД БОҒЛАШ — ислимий нақш композицияси асосини бирлаштириб, белгилаб чизиш.

БАНДАК — *ғиштин* деворларда кўндаланг ўрнатилган шаклдор майда ғишт. **БАННО**, *Бони*, *Боний* — *меъмор*, *бинокор* уста.

БАР — *хона* (*буюм*) *эни*, *кенглиги*.

БАРАКА — *муллик*, *сероблик*; *нъмат*, *эҳсон*. Қадимги сиркор сопол идишларда кўп учрайдиган (яхши ният тилаб битилган) арабий ёзув. Қадимги Афросиёб (Самарқанд)дан топилган сопол идишлардаги «барака» ёзуви юксак маҳорат ва санъаткорлик намунасидир.

БАРГ — ўсимлик баргининг бадий ифодаси; нақш композициясида асосий ташкил этувчи қисмлардан.

БАРГАК — майда барг, маржон барг.

БАЧКИ — синчли девор тўзилишидаги майда қалама чўплар.

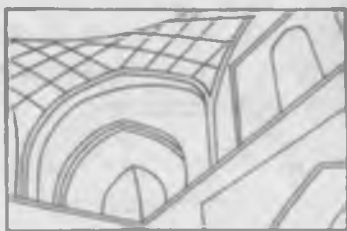
БАХШ, *бахша* (*бахя* сўзининг *узгаргани*) — *ўлчов*

бирлиги, *ғишт*, *сиркор ғишт* *ўлчамини* *энига* *нисбатан* *белгилаш* *учун* *ишлатилади*: *бир бахша* — *квадрат*, *икки бахша* — *икки квадрат*, *уч бахша* — *уч квадрат*, *тўрт бахша* — *тўрт квадрат* *каби*. **БАХЯ** — *ғишт териш* ва *б.да ҳосил бўладиган чок*.

БАҚАМ — *қизил дарахт*; *бадий* *уймакорликда* *кенг* *ишлатилади*.

БАҚО — *абадийлик*, *мангулик*, *абадият*. Самарқанд меъморий ёдгорликлари сиркор безагида йирик кўфий хати билан ёзилган «Ал-бақо лиллоҳ, ал-мулк лиллоҳ» («оллоҳ боқий, мулк оллоҳники»...) каби шиорсифат ҳикматлар кўп учрайди.

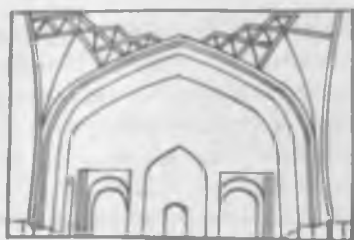
БАҒАЛ — *гумбаз* *остидаги бурчак шакл*. Кўпинча равоқ ва муқарнас кўринишида бўлади.

Багал.

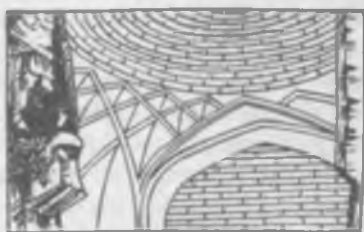
1. Ғазнадаги мақбара:

БАҒДОДИ — *яхлит* *тахталардан* *ясаладиган эшикнинг энг қадимий тури*. Тахминларга кўра бағдоди эшик (бағ — *худо*, *тангри*, *доди* — *берган*) *худоберган мазмуни*-

2

2. Масжиди жоме зиёратгоҳи;

3

3. Мумо Калон хонақоҳи.

дан. Атаманинг Бағдод шаҳрига ҳеч қандай алоқаси йўқ.

БЕДИЗ — сурат, расм, безак, нақш, шакл; кўриниш, тасаввур, образ, гузаллик, чирой. **БЕДИЗЧИ** — тоштарош уста; рассом, наққош.

БЕЗАК — нақш, зеб-зийнат, пардоз; меъморий безак. Меъморий биноларда турли хил безаклар кенг қўлланилади.

БЕКАТ — манзил, тўхташ жойи; работ, карвонсарой.

БЕЛ — устуннинг ўрта қисми (боша билан курси ораси).

БЕЛКАШ — пахсакаш устага пастдан пишиқ лойни бел (белкурак) билан кесиб юқорига отиб берувчи ёрдамчи, мардикор.

БЕМОРИСТОН, беморхона — даволаш муассасаси, шифохона, касалхона.

БЕНГУ, бенигу (бенгку) — ёдгорлик, ёднома, осори атиқа.

БЕРИК — қалъа, қўрғон, шаҳристон.

БЕРУН — ташқи, ташқари. Самарқанддаги Хужа Абди Берун мақбараси шаҳар атрофидаги қадимги деворга нисбатан Берун — ташқи сифатини олган.

БЕЧКУМ — шип, бостирма.

БЕШИК ГУМБАЗ — гумбазнинг бешик говраси каби узун шаклдаги тури.

БИНАФШАГУЛ — бинафша гули ва рангини эслатувчи нақш.

БИНДИ (бурни) — эшик табақалари ўртасидаги чокни беркитувчи тик ёғоч. Шакли кўпинча устунни эслатади.

БИНО — катта уй, иморат, иншоот.

БИНОКОР — бино, иморат қурувчи уста; муҳандис, меъмор.

БИТИК, ёзув нақш — бино, тошларга ишланган тарихий ва диний ёзувларнинг умумий номи.

БИТИКТОШ — бирор тарихий воқеа шарафига ўрнатилган махсус оба (обелиск) тош; эсдалик тоши; қабртоши.

БИТИКЧИ — битик устаси, хаттот, уймакор уста.

БИЧҒУ — бичғич; улғи, андаза; бирор композиция яшаш учун уста фойдаланадиган чизиш, кесиш, йўниш учун мосланган асбоб.

БИҚИН — ён томон, белнинг икки ёни. *Кўзагининг* торайиб борадиган қисми.

БОБ — дарвоза; шаҳар, қалъа, қўрғон дарвозаси. Арслонбоб номи даставвал Арслон дарвозаси маъносини билдирган, ҳозир жой номига айланган.

БОДБОН — бинода шамол тусувчи махсус парда, соябон.

БОДБУР (бод-шамол, бур-тортиш) — тусинлар орасидаги очиқ жой, туйнук, тешик. Ёғочларни чиримаслиги учун махсус қолдирилган тешик.

БОДГИР (бод-шамол, гир-йигувчи) — шамол йўналишига мослаб қурилган бостирма, айвон. Ҳовли, хона иқлимини салқинлатишга хизмат қилади. Хоразм меъморлигида кенг қўлланилади.

БОДКАШ, боддар — уйни шамоллатиш учун очилган кичик дарча, туйнук.

БОДОМГУЛ — бодом шаклидаги нақш бўлаги. Меъморликда, халқ амалий санъати (кандакорлик, дўппидўзлик)да кенг қўлланилади.

БОЗОР — 1) савдо-сотиқ қилиш учун махсус ажратилган жой, майдон; 2) бозор учун мўлжаллаб қурилган махсус бино, яна қ. *Тим, Раса*.

БОЗОРГОҲ, бозоржой — бозор учун тайинланган майдон.

БОЗУ — синчли девор тузилишидаги ёрдамчи қаламалар.

БОЛОДАРИ (боло — тепа, юқори, дар — эшик) — эшик кесакисининг тепа қисми.

БОЛОР — қ. *Тусин*.

БОЛОПЎШ — шип, том, ёпинчиқ.

БОЛОХОНА — юқори хона, икки қаватли (*ошиена*) уйларда юқоридаги айвон ва хоналар.

БОЛТА, чопқи, тобор — ёғочни чопиш, ёриш, кесиш учун ишлатиладиган ёғоч дастали темирдан ясалган асбоб.

БОЛҒА — зарб билан уриш, қоқиш, текислаш, пардозлаш учун ишлатиладиган дастали асбоб. Пулатдан ёки ёғочдан тайёрланади.

БОРА — қалъа (қўрғон) девори.

БОРГОҲ — улуг даргоҳ: сарой, кошона, қаср, кўшк.

БОРДОН — қобиги тозаланмаган қамишдан тўқилган дағал тушама. Синчли уйлар томини ёпишда кенг қўлланилади.

БОРУ — қалъа деворидаги тешик, *шинак*.

БОСМА — арақи кўринишидаги ингичка ва юпқа тахтачалар; меъморий безакда тахталар чокини беркитиш учун қўлланилади. Усти ўйма ва бўяма нақшлар билан безатилиши мумкин. *Часпакнинг* бир тури.

БОСТИРМА — оддий хўжалик биноти. Одатда пастқам ва безаксиз бўлади. Ошхона, молхона каби бинолар бостирма шаклида бўлиши мумкин.

БОСҚИЧ — зина, поғона; зина, нарвоннинг ҳар бир поғонаси.

БОСҚОН — йирик ва оғир болға.

БОТИҚ — ичига ботган, букик. Рельефнинг ботиқ замини.

БОФТА — туқима, шу шаклдаги нақш.

БОША — устун каллаг, боши. Устун тепасидаги кундаланг қуйилган махсус ёғоч, икки томони гажакдор шаклда булади. Гажак қисми қош дейилади.

БОШПАНА — тураржой, уй; маскан, кулба; усти берк жой, вақтинчалик истиқомат жойи.

БОҒ — шаҳар ташқарисидаги мевазор, обод жой.

БОҒ ТУЗИШ САНЪАТИ — боғ яратиш соҳаси. Марказий Осиёда қадимдан ривожланган. Мсّمорий режаси, таркибидаги хушклари, ҳовузлири, турли-туман дарахтлари, чаманлари билан мсّمорликда алоҳида урин тутган. Амир Темур ва Улуғбек даврида Самарқанд атрофида бунёд этилган боғлар ҳар жиҳатдан мукамал булган. Күшк биноси боғ ичкарасида жойлаштирилган.

БОҒБОН — боғ тузатиш санъати устаси.

БОҒДОР — боғ эгаси; боғбон.

БОҒИ ДИЛКУШО — кўнгил очадиган боғ. Амир Темур томонидан Самарқандда бунёд этилган боғнинг номи.

БОҒИСТОН — боғлар ўлкаси; боғлар билан обод этилган жой.

БОҒИШ, боғич — чодир, ўтов остонаси.

БУЖУР, чўтир — ола-була, ғадир-будур тош. Бужур кошин (чала пишган ёки эриб кетган сопол дашқоли).

БУК — бурчак, яшаш жойи, бошпана.

БУЛУК — шаҳар атрофидаги аҳоли яшайдиган жойлар.

БУНГОҲ — қароргоҳ, тураржой, қўналға.

БУРЖ — деворга ташқи томондан тиргак сифатида ишланган қурилма, қалъа деворларига туташ минора шаклидаги қўшимча иншоот. Мудофаа мақсадида қурилган махсус буржлар ҳам булган. Хоразм, Бухоро ёдгорликларида мсّمорий жиҳатдан диққатга сазовор турли хил буржлар сақланиб қолган. Баъзан урнига қараб бурж гулдаста, мезана, минора деб ҳам номланади.

БУРЖ УЛГУ (кўлдузлар туркумидаги улгу — Мезон буржи; тарозу, ўлчов мезоннинг рамзи сифатида ишлатилади) — мсّمорликда бино қурилиши жараёнида ерга қоқиладиган асосий режа қоziқлар.

БУРИШ — кесиш, бичиш; кошин парчасини улгу асосида кесиш.

БУРМА, бурама — қ. *Морпеч*.

БУРЧАК — 1) икки девор туташган жой; 2) алоҳида хона, кунж, гуша, зовия; 3) кесишган икки чизиқ ораси;

4) бурчакни ўлчашда ишлатиладиган асбоб, гўния.

БУРҲОН — Будда динига мансуб ҳайкал, оба тош.

БУТ — салиб, ҳоч шаклидаги нақш безак.

БУТАГУЛ — наққошликда алоқида жойлаштириладиган майда гуллар тасвири.

БУТКАДА — Будда динига мансуб ибодатхона. Марказий Осиё ҳудудида Исломи динидан аввал мавжуд бўлган. Археологик қазилмалар натижасида буткада қолдиқлари, кўплаб ҳайкаллар топилган (Қува, Термиз буткадалари).

БУТХОНА — 1) бутга чуқинадиганлар ибодатхонаси, черков; 2) ибодатгоҳ; Будда динига мансуб ибодатхона ҳам бутхона дейилган.

БУХОРИ (тутун, дуд) — хонадаги мурили учоқ. Хоразмда қадимги бухори қолдиқлари топилган.

БУҚЪА — катта бино, иморат, иншоот.

БУҚЪАИ ХАЙР, бинои хайр — 1) кўпчилик фойдаланадиган бино; 2) хайрли бино — масжид, мадраса, ҳаммом каби жамоат учун фойдали бўлган бинолар қуриш фаолияти.

БУЁҚ — ранг бериш, бўяш учун ишлатиладиган модда; турли хил рангли минерал, маъдан кукунининг махсус қоришмаси. Меъморий безакларда қўлланилади.

БЎЗА — гишт териш ёки пойдевор қўйиш учун тайёрланган қоришма.

БЎЗАХОНА — майхона, та-
рабхона.

БЎЙРА — чақилган сара қамиш чўпларидан териб туқилган махсус тўшама. Намга чидамли, эгилувчан; ёғочга нисбатан кўпроқ муддат сақланиб туриши кузати-
тилган. Хонадонларда гилам, на-
мат, полос тагидан тўшал-
ган. Испан элчиси Клавихо-
нинг таъкидлашича (1405
йил) Амир Темурнинг Са-
марқанд атрофидаги ажойиб
боғлари ўртасидаги кўшклар
ичида хонага тўшалган на-
фис гиламлар остида
бўйралар бўлган.

БЎЙРАГИ — бўйра тўқима-
сига монанд нақш.

БЎР — оҳактошнинг
сундирилган оппоқ ва юмшоқ
тури. Бино пардозида иш-
латилади. Фарғонада оҳак
баъзан бўр деб ҳам атала-
ди.

БЎРЛАМА, бўрламба —
бўр (оҳак) пардозли текис
шип.

БЎРК — бош кийими; бино
гумбазининг ташқи безак ли-
босига нисбатан бўрк сўзи
қўлланилади. Гумбаз бўрки
кошинкор каби.

БЎРТИҚ, рельеф — бирор
нарсани бўртиб, туртиб
турган жойи, йўли, қатори.

БЎРТМА — бўртиқли йўл,
рельеф.

БЎРТМА НАҚШ — бўр-
тиқли нақш.

БЎСАҒА — остона, мадхал,
эшик таги.

БЎСТОН — обод боғ.

БЎСТОНСАРОЙ — Самарқанд қалъаси ичкарасида Кўксарой жойлашган машҳур боғ.

БЎТАНА — лойқа, қуюқ аралашма. Ангоб бутанаси каби.

БЎЯМА — ранг суртилган бўялган (ўрин, жой, буюм).

БЎҒИН — нақш тузилишида такрорланувчи бўлак, ритм.

БЎҒОТ, к а р н и з — қамиш солиб ёпилган томларнинг девордан ташқарига чиқиб турган қисми. Синчли уйларнинг қамиш карнизи.

В

ВАЖОБ — қарич, ўлчов бирлиги. Тўрт қарич бир газни ташкил этган.

ВАЗМИН — салобатли, маҳобатли. Вазмин пештоқ.

ВАЗН — оғирлик, миқдор, ўлчов.

ВАЙРОНА, х а р о б а — бузилиб кетган иморат, бино, иншоот қолдиғи.

ВАССА, т о қ и — хонанинг тўсинлари устига зич қилиб кўндаланг териладиган бир томони ясси, иккинчи томони дўнг калта таёқча.

ВАССАЖУФТ — тўсинлар устига зич қилиб васса териб қурилган бино шипи.

ВАҚФНОМА — мулк, ер-сув, дўконни бирор диний муассаса ихтисёсига васият тариқасида ўтказилиши тўғрисидаги ҳужжат. Хусусан мадраса, масжид, хонақоҳ, мақбара каби биноларни сақ-

лаш, таъмир этиш, ўша ердаги хизматдагилар ҳаётини моддий таъминлаш учун вақфномада белгиланган мол-мулк, ер-сув алоҳида аҳамиятга эга бўлган.

Г

ГАЖАК — 1) гумбаз остидаги бурчак равоқчаси; кунжак. 2) қўчқор шохи каби гажак шаклли жингала чизиқ. **ГАЗ** — қадимги узунлик ўлчови бирлиги. Қўл учидан елкагача бўлган масофага тенг (0,5 дан 0,75 м гача). Газ ўлчами турли даврларда, турли шаҳарларда бир-биридан фарқ қилган.

ГАЗЧЎП — 1) узунлиги бир газга тенг ўлчов асбоби; 2) гишт теришда сувоқ жараёнида девор қиррасини текис чиқаришда ишлатиладиган ёғоч мослама.

ГАНЧ — қурилиш материали, гипснинг маҳаллий тури. Ганч тозаллиги ва майдаланиши сифатига қараб уч хилга бўлинади: **г а н ч х о к** (хоктупроқ) — оддий ганч билан соз тупроқ аралашмасидан иборат; асосан деворлар гиштини теришга, қора сувоққа ишлатилади; **тез-ганч** — тез қотадиган пишик ганч; одатда қора сувоққа ишлатилади; **гулганч** — энг майда ва нозик ганч, асосан пардоз безагига ишлатилади. Уймақори ва қолипаки ишлар ҳам гулганч асосида тайёрланади.

4) бурчакни ўлчашда ишлатиладиган асбоб, гуния.

БУРҲОН — Будда динига мансуб ҳайкал, *оба* тош.

БУТ — салиб, ҳоч шаклидаги нақш безак.

БУТАГУЛ — наққошликда алоҳида жойлаштириладиган майда гуллар тасвири.

БУТКАДА — Будда динига мансуб ибодатхона. Марказий Осиё ҳудудида Ислом динидан аввал мавжуд бўлган.

Археологик қазилмалар натижасида буткада қолдиқлари, кўплаб ҳайкаллар топилган (Қува, Термиз буткадалари).

БУТХОНА — 1) бутга чуқинадиганлар ибодатхонаси, черков; 2) ибодатгоҳ; Будда динига мансуб ибодатхона ҳам бутхона дейилган.

БУХОРИ (тутун, дуд) — хонадаги мўрили ўчоқ. Хоразмда қадимги бухори қолдиқлари топилган.

БУҚЪА — катта бино, иморат, иншоот.

БУҚЪАИ ХАЙР, *бинои хайр* — 1) кўпчилик фойдаланадиган бино; 2) хайрли бино — масжид, мадраса, ҳаммом каби жамоат учун фойдали бўлган бинолар қуриш фаолияти.

БУЁҚ — ранг бериш, бўяш учун ишлатиладиган модда; турли хил рангли минерал, маъдан кукунининг махсус қоришмаси. Меъморий безакларда қўлланилади.

БУЗА — гишт териш ёки пойдевор қўйиш учун тайёрланган қоришма.

БЎЗАХОНА — майхона, *та-рабхона*.

БЎЙРА — чақилган сара қамиш чўпларидан териб туқилган махсус тушамма. Намга чидамли, эгилувчан; ёғочга нисбатан кўпроқ муддат сақланиб туриши кузатишган. Хонадонларда гилам, наमत, полос тагидан тушалган. Испан элчиси Клавихонинг таъкидлашича (1405 йил) Амир Темурнинг Самарқанд атрофидаги ажойиб боғлари ўртасидаги кўшклари ичида хонага тушалган нафис гиламлар остида бўйралар бўлган.

БЎЙРАГИ — бўйра туқимасига монанд нақш.

БЎР — оҳактошнинг сундирилган оппоқ ва юмшоқ тури. Бино пардозида ишлатилади. Фарғонада оҳак баъзан бўр деб ҳам аталади.

БЎРЛАМА, *бўр ламба* — бўр (оҳак) пардозли текис шип.

БЎРК — бош кийими; бино гумбазининг ташқи безак либосига нисбатан бўрк сўзи қўлланилади. Гумбаз бўрки кошинкор каби.

БЎРТИҚ, *рельеф* — бирор нарсани бўртиб, туртиб турган жойи, йўли, қатори.

БЎРТМА — бўртиқли йўл, рельеф.

БЎРТМА НАҚШ — бўртиқли нақш.

БЎСАҒА — остона, мадхал, эшик таги.

БЎСТОН — обод боғ.

БЎСТОНСАРОЙ — Самарқанд қалъаси ичкарасида Кўксарой жойлашган машҳур боғ.

БЎТАНА — лойқа, қуюқ аралашма. Ангоб бутанаси каби.

БЎЯМА — ранг суртилган бўялган (ўрин, жой, буюм).

БЎҒИН — нақш тузилишида такрорланувчи булак, ритм.

БЎҒОТ, карниз — қамиш солиб ёпилган томларнинг девордан ташқарига чиқиб турган қисми. Синчли уйларнинг қамиш карнизи.

В

ВАЖОБ — қарич, ўлчов бирлиги. Тўрт қарич бир газни ташкил этган.

ВАЗМИН — салобатли, маҳобатли. Вазмин пештоқ.

ВАЗН — оғирлик, миқдор, ўлчов.

ВАЙРОНА, х а р о б а — бузилиб кетган иморат, бино, иншоот қолдиғи.

ВАССА, т о қ и — хонаинг тўсинлари устига зич қилиб кўндаланг териладиган бир томони ясси, иккинчи томони дўнг калта таёқча.

ВАССАЖУФТ — тўсинлар устига зич қилиб васса териб қурилган бино шипи.

ВАҚФНОМА — мулк, ер-сув, дўконни бирор диний муассаса ихтиёрига васият тариқасида ўтказилиши тўғрисидаги ҳужжат. Хусусан мадраса, масжид, хонақоҳ, мақбара каби биноларни сақ-

лаш, таъмир этиш, уша ердаги хизматдагилар ҳаётини моддий таъминлаш учун вақфномада белгиланган мол-мулк, ер-сув алоҳида аҳамиятга эга бўлган.

Г

ГАЖАК — 1) гумбаз остидаги бурчак равоқчаси; кунжак. 2) қўчқор шохи каби гажак шаклли жингала чизиқ. **ГАЗ** — қадимги узунлик ўлчови бирлиги. Қўл учидан елкагача бўлган масофага тенг (0,5 дан 0,75 м гача). Газ ўлчами турли даврларда, турли шаҳарларда бир-биридан фарқ қилган.

ГАЗЧЎП — 1) узунлиги бир газга тенг ўлчов асбоби; 2) гишт теришда сувоқ жараёнида девор қиррасини текис чиқаришда ишлатиладиган ёғоч мослама.

ГАНЧ — қурилиш материали, гипсинг маҳаллий тури. Ганч тозаллиги ва майдаланиши сифатига қараб уч хилга бўлинади: г а н ч х о к (хоктупроқ) — оддий ганч билан соз тупроқ аралашмасидан иборат; асосан деворлар гиштини теришга, қора сувоққа ишлатилади; т е з - г а н ч — тез қотадиган пишиқ ганч; одатда қора сувоққа ишлатилади; г у л - г а н ч — энг майда ва нозик ганч, асосан пардоз безагига ишлатилади. Ўймакори ва қолипак ишлар ҳам гулганч асосида тайёрланади.

ГАНЧКОР, гилкор — ганч билан ишлайдиган уста; ганч ўймаkori.

ГАНЧЛАМБА, ганчлам-ма — ганч билан сувалган шип.

ГАНЧСОЗ — 1) ганчкор устага ганч қориб берадиган шогирд; 2) ганч пиширадиган уста, ганчқўб.

ГАРДИШ — 1) чамбар; чамбарак; 2) гумбаз остидаги гўла шаклли қурилма, бино қисми; пойгумбаз.

ГАРМХОНА (гарм — иссиқ), иссиқхона — ҳаммом ичкарисидagi иссиқхона.

ГИЛ — лой, майин лой.

ГИЛАМА — шипнинг гилам шаклидаги алоҳида безакдор (нақшинкор) қисми.

ГИЛВАТА — кулранг юмшоқ ва майин тоғ жинси. Кошин ва сопол тайёрлашда фойдаланилади.

ГИЛКОР — сувоқ устаси; оддий лойсувоқ, ганч сувоқни пардозловчи уста.

ГИЛМОЯ — қ. *Гилвата*.

ГИРА, *тахтакач* — буюмни маҳкам қисиб қўядиган мослама асбоб.

ГИРИХ — мураккаб ҳандасий шаклларнинг такрорланишидан иборат нақш тури. Нақш асосини квадрат, учбурчак, тўғри тўртбурчак шаклли *тақсимлар* ташкил этади.

ГИРИХКУШО — гирих тақсими сирларини очувчи уста; гирих устаси.

ГУВАЛА, гувалак — лойни пишитиб, қўлда суйри шакл бериб, офтобда қуритиб

тайёрланган тағи ясси кесак. Синчли девор орасини тўлдириш учун ишлатилади.

ГУЖУМ, сада қайрағоч — сғочи қаттиқ дарахт; Хоразмда кенг тарқалган. Гужумдан энг пишиқ устунлар тайёрланади.

ГУЗАР — маҳалла маркази; маҳалладаги жамоа биноси ва савдо дўконлари бўлган обод гавжум жой.

ГУЛ — ислимий нақшларда гул шакли; ўсимликсимон нақшларнинг умумий номи.

ГУЛБАДОВ — ер остидан ўтказилган махсус иссиқ тутун йўли. Маҳаллий ҳаммомларда, умуман қадимги иситиш қурилмаларида кенг қўлланилган. Кўҳна Урганчдаги Тўрабекхоним хонақоҳининг тагидан иситиш учун мўлжалланган гулбадов қувурлари топилган.

ГУЛБАНД — нақшда гул асосида яратилган *банд*, гулчамбар.

ГУЛДАСТА — 1) гулдастани эслатувчи нақш; 2) бионинг бурчак дсворига ташқи томондан тиргак сифатида туташган минорасимон қурилма. Одатда масжид, мадраса каби монументал бинолар ташқи бурчагида гулдаста ўрнатилади. Гулдаста баъзан бурж деб ҳам аталади.

ГУЛМИХ — қуббадор қалпоқли мих. Эшик безакларида жез, темир гулмихлар қўлланилади.

ГУЛТУВАК — безак композициясида гул, бута остидаги туваксимон нақш шакли.

ГУЛХАЙРИ — наққошликда гулхайрига ўхшаш безак шакл.

ГУМБАЗ — қубба шаклидаги том; тарҳи айлана, тўғри тўртбурчак, кўпбурчак ва б. шаклдаги бино ва иншоотларнинг ярим шарсимон қилиб ишланган томи. Марказий Осиё меъморлигида асосан ёғоч, хом ғишт, пишиқ ғишдан қурилган. Гумбазнинг балхи, чархи, чортарк, чоркунжак, мирзой, куло-

ҳий, шолғомий ва ҳ. к. турлари бор.

ГУМБАЗ БОҒЛАШ — гумбаз шаклида ғишт териш.

ГУРЗИ — катта, оғир тўқмоқ. Ёғоч гурзи, темир гурзи.

ЎЛАХ — ҳаммомнинг ўт ёқиладиган махсус ўчоқхонаси (ўтхонаси).

ЎРХОНА — мақбара тагидаги ўлик кўмиш учун мўлжалланган махсус хона, ертўла, сардоба.

ЎША УСТУН, устунгўша — синчли қурилмада бурчакдаги асосий тик ёғоч.

Д

ДАБИРИСТОН — маҳкама, девонхона, идора биноси.

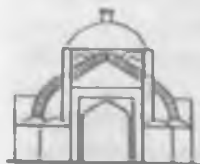
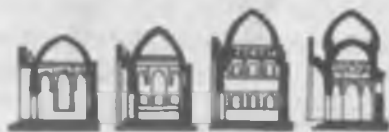
ДАВАК — суриб очиладиган панжарасимон тўсиқ; дарча, дераза ўрнида ишлатилади.

ДАВЛАТХОНА — давлат идораси, маҳкама хонаси. Ўзган шаҳридаги мақбара (12-аср) давлатхона деб таърифланган.

ДАВРА — 1) айлана, доира; 2) анжуман, ансамбль, меъморий бинолар мажмуаси. Регистон меъморий давраси.

ДАВРА УЙ — асоси (девори) давра тарҳидаги уй, хона. Ибтидоий давр уй-жойларида кенг қўлланилган. Чуст яқинидан археологлар қазиб топган давра уйлар асосан лой девор билан тикланган.

ДАВРАПОЯ — 1) давралар қаторидан тузилган безак,

Гумбаз турлари.

шакл. Токча тепасидаги ярим ҳалқачалар занжиридан тузилган доирасимон шакл; 2) давра равоқнинг шокиладор булаклардан ташкил топган тури.

ДАЛОН, долон — усти берк йулак; баъзан тепасида болохона булиши мумкин.

Далон.

ДАНДАНА — ғиштлардан кундаланг териб тишли қилиб ясалган қатор, кунгура. Иморатларнинг томи, девори тепасидаги кунгурали ҳошия қисми ҳам дандана деб аталади.

ДАР — эшик, қопу, қопқа.

ДАРБАНД — дарвоза; бўсаға, эшик олди, дарвозахона.

ДАРБОЗИЙ, дарбози — бир неча поғонадан ташкил топган мураккаб ҳовузакли шип. Бунда ғишт қалаб ёки ёғоч хариларни устма-уст қўйиб, асоси тўртбурчак ва кўпбурчакли пирамида шаклида юқорига қараб торайиб борувчи гумбаз ҳосил қилинади, тепасидан ёруғлик ва

ҳаво учун тешик — туйнук қолдирилади.

ДАРБОР — хон ва беклар саройи, боргоҳ, қароргоҳ.

ДАРВОЗА, қопқа — икки табақали катта эшик. Ҳовли, қалъа, қўрғон ва б.га кириладиган жойга ўрнатилади.

Дарвоза.

ДАРВОЗАХОНА — дарвоза билан боғлиқ махсус хона, қоровулхона.

ДАРГОҲ, даргаҳ — 1) бўсаға, остона, уй-жой; 2) урда, подшоҳ қасри, саройи.

ДАРСОЗ — эшик ясовчи уста, эшикчи.

ДАРСХОНА, дарсгоҳ — ўқув хонаси. Мадрасаларда энг йирик хона.

ДАРУН — ичкари, ички; Абди Дарун мақбараси Самарқанд деворининг ички томонида бўлгани учун ичкаридаги Абди мозори маъносида айtilган.

ДАРЧА — кичик эшикли туйнук, дераза.

ДАСТА — бинолар тўплами, комплекс.

ДАСТГОҲ — уста ишлаши учун тайёрланган махсус мослама, асбоб-ускуна.

ДАХМА — 1) қабр устига ўрнатилган ёдгорлик, сағана, мақбара; 2) мажусийлар (зардуштийлар) даврида мурда қўйиб қурилган махсус супа, хона.

ДАҲА — қадимги шаҳарларда маъмурий бўлиниш. Тошкент 4 даҳадан иборат бўлган: Бешёғоч, Кукча, Себзор, Шайхонтоҳур.

ДАҲАНА — девор ёки пештоқ пилпояси юзасидаги алоҳида ажратилган тўғри тўртбурчак ва равоқли шакл. Орасига кичик тўғри тўртбурчак ёки квадрат шакли *китоба* (лаъли) жойлашган бўлиши мумкин.

ДАҲЛИЗ — уйнинг асосий хонаси олдидаги кичик бўлма.

ДЕВОН, девонхона — вазирилик идораси, маҳкама, дабиристон.

ДЕВОР — бинонинг асосий қурилма қисми. Халқ меъморлиги тарихида қуйидаги турлари учрайди: тупроқ девор — нам созтупроқни тахта иҳота орасида шиббалаб ясалади; лой девор — лўмбоз ёки гуваладан тикланади; пахса девор — пахса қаторларидан тикланади; ғишт девор — ғишт териб тикланади; синч девор —

синчлар орасида тикланади; тош девор — табиий тошдан териб тикланади; тахта девор — тахталардан қадаб тикланади; қамиш девор — қамиш, чий қалаштириб тикланади. Бинодаги ўрнига қараб олд девор, орқа девор, ён девор каби турлари фарқланади.

ДЕВОРЗАН, пахсакаш — лой девор устаси.

ДЕГРЕЗ — қозон ясаш устаси; Тошкентда Дегрез маҳалласи, Хазарада Дегрез масжиди бўлган.

ДЕРАЗА — хонани ёритиш учун мулжалланган очиқ жой; шу жойга ўрнатилган чорчўпли ойна.

ДИДБОН — кузатувчи, қоровул.

ДИЗ — қўرғон, қалъа, истеҳком. Жиззах номи кичик қалъа, қалъача — дизакдан ташкил топган. Қўхандиз — қўхна диз (қўрғон).

ДИЛА — эшик чорчўпли орасидаги тахтача.

ДИНГ — хабарчиларнинг йўлларида қурилган махсус минора; хабар учун хизмат қилган минорасимон қоровулхоналар, ичида истиқомат хоналари, тепасида кузатиш қафасаси бўлган. Улар орқали фавқулодда хабар (ёв босқини, сув тошқини каби)лар тезлик билан мамлакатга тарқатилган.

ДОЙ — лой; пахса, лой девор. **ДОЙГАР** — пахсакаш, лой девор устаси.

ДОЛ — йўл, йўналиш.

ДОР — уй, ҳовли.

ДУБАҲРА — эшиклари беткай ва терскай томонларга очиладиган хона.

ДУДБУРОН — тутун чиқадиған мури, мураккон.

ДУПАЗА — тайёрлаш жараснида кошин, парчинларни икки марта хумдонда пишитиб олиш.

ДУРАДГОР, на ж жор — ёғоч устаси.

ДУРАФТОР — нақшда икки таноб ёки банднинг жуфт ҳолда такрорланиши; икки йўлли илон изи шаклидаги нақш.

ДУРЎЯ (ду — икки, руй — юз сўзларидан) — икки томони ҳам пардозланган эшик табақаси.

ДУЧЎБА — чодирнинг энг содда тури.

ДЎНГ, ғурра — тепалик, кутарилган жой.

ДЎҒОБ — суюқ қоришма.

Е

ЕЛВИЗАК — хона ичидаги ҳаво оқими, шамол.

ЕЛИМ ОБА — 1) суйилтирилган слим; 2) наққошликда ёғочга нақш пардоз бериш олдидан тайёрланадиган замин, астаркори тури.

ЕРТЎЛА — бино тагидаги ер ости хонаси.

Ё

ЁДГОР — эсдалик, обида, қадимият белгиси.

ЁДГОРЛИК, обида — осори атиқа буюми, ашёси.

ЁЗҒИ ХОНА — сз мавсумига мулжалланган қурилма: айвон, даҳлиз, шийпон, кўшк.

ЁЗЛИК — ёзга хос айвон, хона.

ЁЛҒИЗ УСТУН, якка устун — бурчак устуни. Битта устунли айвон.

ЁМХОНА — 1) катта хумлар сақланадиган хона; 2) элчи, чопарлар тўхтаб утадиган бескат, улар учун от сақланадиган жой.

ЁН — томон, тараф; лойиҳада бинонинг ён томонидан кўриниши, ён тарзи.

ЁНБОШ — ён томон. Пештоқ ёнбоши.

ЁНДАРИ — эшик кесакисининг ён томондаги тик ёғочи.

ЁПИНЧИҒ — қ. Том.

ЁПИҚ — берк, тўсиб қўйилган жой.

ЁРҒУЧОҚ — қул тегирмони. Минерал бўёқлар, *мино*, ганчни майдалашда фойдаланилган.

ЁҒОЧ (йиғоч) — 1) кесилган дарахтнинг танаси, хода, чўп, оғоч; 2) масофа, ўлчов бирлиги (фарсах, фарсанг, тош); тахминан 6—8 км га тўғри келади.

ЁҒОЧ ЎЙМАКОРЛИГИ — ёғочни ўйиб, кесиб, чизиб, тешиб нақш ишланадиган амалий санъат тури; мсьморий безакларда кенг қўлланилади.

ЁҒОЧЛИ — тўсин солиб ёпилган том; тўққиз ёғочли каби.

ЁҒОЧСОЗ — ёғоч буюмлар ишловчи уста.

ЁҒОЧСОЗЛИК — ёғоч буюмлар тайёрлайдиган соҳа.

Ж

ЖАВАК (жав — арпа), жс-вак — 1) энг оддий занжира тури; 2) даврасимон шакл, зийнат буюми.

ЖАВОН — хона ичидаги махсус безатилган токчалар қатори; ёғочдан ишланади.

ЖАЛИЙ — хаттотликда йирик ёзув. Бино безагидаги катта ёзув.

ЖАМОАТХОНА — маъмурий, диний, оммавий бинолардаги энг йирик хона, хонақоҳ, толор. Аҳмад Яссавий (15- аср) меъморий комплекс марказини улкан жамоатхона ташкил этади.

ЖИЛВИР — 1) юзаси қум билан қопланган пардоз қоғози; бирор нарса юзасини силлиқлаш, сайқал, жило бериш учун ишлатилади; 2) пардоз сифати. Жилвири жилоли чиқибди.

ЖИЛО — пардоз кўрки, сайқали; ялтироқлик.

ЖИЛОВХОНА — дарвоза ёнбошидаги махсус хона, бостирма; одатда от, эшак боғланадиган жой. Катта даргоҳ (ҳовли, сарой, масжид, карвонсарой)ларда қурилади.

ЖИЯК — бино безагидаги ҳошия, тасма.

ЖИҲОЗ — бино таркибидаги зарур буюм, ашё, безак, асбоб-ускуна.

ЖОМЕ МАСЖИД (жоме — тўпловчи) — шаҳарнинг асосий ва энг катта масжиди. Ҳафталик жума намозларига

одатда шаҳар аҳолиси жамланган. Тантанали кунларда, ҳайитларда намоз ўқилган, махсус фармонлар шу манзилда халойиққа эълон қилинган. Шу туфайли масжиднинг жума масжид ва бошқа масжидларга нисбатан тузилиши салобатли бўлган. Марказий Осиёдаги энг катта жоме масжидлар қаторида Бибиҳоним масжиди (Самарқанд), Калон масжид (Бухоро)ни кўрсатиш мумкин.

ЖУМА МАСЖИД — жума намози ўқиладиган масжид. Жоме масжидга нисбатан кичикроқ ва оддийроқ, гузар масжидлари орасида эсамавқеи баланд ва нисбатан катта бўлган. Хива, Қўқондаги жума масжидлар ёғоч устунларининг кўплиги билан кўзга ташланади.

ЖУПЛАМА — тахта ёғочлардан зич ёпиштириб ясалган эшик.

ЖУССА — ташқи кўриниш, қомат келишими. Устун жусаси шинам.

ЖЎВА — аслаҳахона, қурол-аслаҳа тайёрланадиган ва сақланадиган жой, қалъабанд устахона ва омбор. Тошкентнинг қадимий маркази чегарасида ҳозиргача «эски жўва» топоними сақланиб қолган.

З

ЗАБАРРАВ, забарров — тепа тўсин; хона ўртасига кўндаланг тушган асосий

тўсин. Синчли девор тспасидаги тўсин (хари).

ЗАБОНАК (тилча) — синчнинг икки учидаги махсус кесиш кичрайтирилган қозиқсимон қисми.

ЗАМИН — 1) ўйма ва бўйма нақш безагининг асоси, нақш шакли орасидаги жой; 2) ер, тупроқ, хонанинг таги.

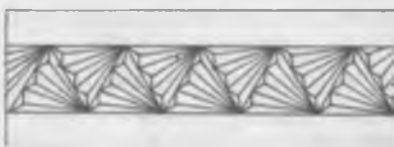
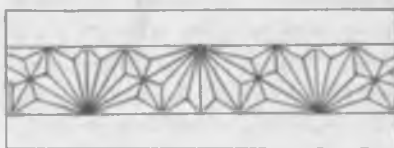
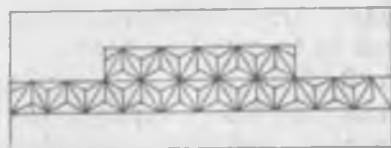
ЗАМИНКОРИ, **з а м и н л и ў й м а** — заминни ўйиб пардозланган безак. Заминкори ўйма турлари: қирма пардоз — замини текис ўйилган пардоз; ёрма (чок) пардоз — ўйма нақшнинг марказий ўқ чизиги қийиқ кесиш натижа-сида чуқурлаштирилган; ёйма (пах) пардоз — ўйма нақшнинг марказий ўқ чизигидан икки ёнга пасайтириб кесилади; лўла пардоз — ўйма нақш таноби бўртмаси суйри шаклида бўлади.

ЗАМИНСИЗ ЎЙМА — алоҳида ажратилган замини бўлмаган ўймакорлик пардози. Икки тури кенг тарқалган: чизма пардоз — тиг ёрдамида чизиб ишланган пардоз; занжира пардоз — занжира асосида тузилган нақш пардози.

ЗАНГОР(И) — яшил билан кўк ўртасидаги ранг; мовий.

ЗАНЖИР — ҳалқалардан тузилган туқима, эшик занжири.

ЗАНЖИРА — ҳошия нақш; учбурчак пирамида шаклларни узлуксиз такрорланишидан тузилади.

Занжира турлари.

ЗАРБА — гумбаз, равоқ асосларига тушадиган керги кучи.

ЗАРБАЛИК ГУМБАЗ — тузилишида махсус қовурғалари — ҳалқалари булган гумбаз.

ЗАРБХОНА — танга пуллар таёрлайдиган махсус корхона. Бухоро Аркида, Хива

Эшик занжири.

Кӯҳна Аркида махсус зарб-хона бўлганлиги маълум.

ЗАРВАРАҚ — ниҳоятда юпқа тилла япроқчалар; зарҳал пардозда ишлатилади.

ЗАРГАР — меъморликда кундал нақш устидан зарҳал пардоз берувчи уста.

ЗАРДОБ — 1) рангли бўёқларни тайёрлашда чиқадиган ортиқча сув; 2) рангли бўёқ ясашда қўшиладиган махсус бутана сув.

ЗАРНИГОР — заррин безак, зарҳал пардозли кўриниш.

ЗАРҲАЛ — олтин парраси; олтин суви. Олтин суви юри-тилган пардоз. Олтин парчалари билан берилган ҳал.

ЗАФАР ТОҚИ — ғалаба шарафига ўрнатилган тоқу равоқли иншоот.

ЗАХ — суви кўп, нам босган ер, жой, хона. Ертўла захи деворини смириб ташлабди.

ЗАХКАШ — оқава, сизот, ташландиқ сувларни йиғадиган ариқ.

ЗЕБ, зеб-зийнат — безак, турли хил буюмлар безағи. Уй, хона безағи; меъморий безак.

ЗЕБО — 1) зеб берилган, зийнатланган; 2) гузал, шинам, чиройли.

ЗЕРКУНДА — устун остидаги тахтача. Нам, моғор таъсирида чириганда уни алмаштириш имконияти назарда тутилади. Қалинлиги эса устун узунлигидаги камчиликни йўқотиш имконини беради.

ЗИЁ — нур, ёруғлик, ёғду.

ЗИЁРАТХОНА — мақбара (қабр) олдида махсус зиёрат учун мўлжаллаб қурилган хона.

ЗИКРХОНА — масжид, хонақоҳларда жамоа йиғилиб зикр тушадиган катта хона, толор. Асосан тўртбурчак шаклида бўлади.

ЗИЛОЛ (наққошликда) — зилол йўл.

ЗИНА — бинонинг юқори қаватида кўтарилиш учун хизмат қиладиган поғоналардан иборат махсус қурилма.

ЗИНДОН — ертўла шаклида қурилган қоронғу жой; атрофи қалъабанд қамоқхона. Бухоро аркида алоҳида қурилган зиндон биноси сақланиб қолган.

ЗИРҲ — металл қоплама; ёғоч ҳайкаллар устини қоплашда ишлатилган. Нақш қубба устидаги темир қалпоқ.

ЗОВИЯ — бурчак, ҳужра, хона, хонақоҳ.

ЗОРУЛ — ёғочни чорси қилиб тешишда ишлатилади, узунчоқ ва эгри тигли болтага ўхшаш асбоб.

ЗОҲИР — сиртқи, ташқи кўриниш.

ЗУВАЛА — юмолоқланган лой бўлағи; гувала ясаётган пайтда лойдан кесиб олинади.

ЗУЛФИН — эшик занжирини солиш ва қулф боғини ўтказиш учун эшик, дарвозага ўрнатиладиган металл ҳалқа, мослама.

ЗЎРХОНА — жисмоний машқ, кураш хонаси; ҳарбий машқ қилинадиган бино.

ЗЎҒОТА — теша, болта, кетмон, болға каби асбобларда соп ўрнатиладиган тешик.

И

ИБОДАТХОНА — ибодат қиладиган махсус хона, бино. Черков, бутхона, калисо, эҳром ва ғ. к.

ИЖАРА — бинодан шартнома асосида фойдаланиш.

ИЗОРА — деворнинг токча билан бино саҳни орасидаги пастки қисми; шу қисмга ишланадиган безак.

ИЙДҒОҲ — ҳайит, байрам жойи.

ИЛИК — ўрта бармоқ кенглигидаги ўлчов бирлиги. Бобур айтишича бир тутам олти иликка тенг.

ИЛОН ИЗИ — қ. *Морпеч*.

ИМОРАТ — бино, иншоот, қурилиш объекти.

ИМОРАТСОЗ — бинокор уста.

ИНТЕРЬЕР — қ. *Ичкари*.

ИРОҚИ — муқарнас тури; шаклдор равоқ чизиқлари ўзаро кесишиши натижасида ясалган поғонали суйри безак.

ИСБОТ — меъморий муаммо тасдиғи; гириҳ, муқарнас каби мураккаб шаклларни чизмалар ёрдамида ясаб аниқлаш.

ИСКАНА — дурадгорликда ёғочни тешиш, ўйиш учун қўлланиладиган учи ясси, ўткир пулат асбоб.

ИСКАНЖА — нарсаларни сиқадиган, зичлайдиган мослама, асбоб.

ИСЛИМИЙ — ўсимликсимон шаклдаги такрорланувчи тақ-

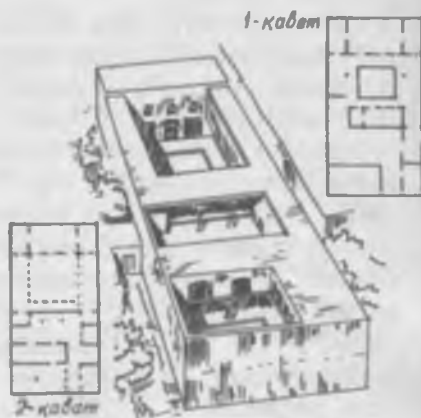
симлардан тузилган нақш. Бу нақш асосини таноб, банд ва барглр ташкил этади.

ИСТЕҲКОМ — мудофаа учун тикланган девор, тўсик, ғов, қалъа.

ИСТИРОҲАТҒОҲ — ором олиш, роҳатланиш жойи.

ИТМОМ, тамом — қадимий биноларда қурилиш тугалланган санани курсатганда ишлатиладиган сўз.

ИЧКАРИ — 1) бино, иморат, хонанинг ички қурилиши, қисфаси; 2) ичкари ҳовли; Марказий Осиё халқ меъморлигида уй-жой тузилишининг ажралмас қисми. Кенг тараққий этган композицион шакл. Ташқари ҳовлининг узвий давоми.

Ичкари ва ташқари ҳовлили уй.

ИЧКИЗ — сарров, синчли деворнинг тепа ва пастдаги ёғочи.

ИЧКИХОНА — уйнинг ичкари хонаси.

ИШБАЙ — бажариладиган ишнинг ҳажмига қараб меҳнат ҳақини белгилаш.

ИШРАТХОНА, тараб-хона — ишрат қилинадиган жой; айш-ишрат базми учун қурилган махсус кўшк.

ИШҚОР — ўсимликларнинг алоҳида (янтоқ каби) турларини йиғиб, қуритиб, куйдириб тайёрланадиган кул. Сиркор безакларда бўёққа аралаштириб ишлатилади.

ИҲОТА — чегаралаш, муҳо-фазалаш, тўсиш ва шу мақсадда қилинган тўсиқ.

Й

ЙИҚУҒ, **БУЗУҒ** — йиқил-ган; вайрон бўлган, бузилган бино.

ЙЎЛАК — тор йўл, кўча эшиги, дарвозахона билан ҳовли, ичкари бинолар ора-сидаги ўтиш йўли. Бинолар орасида усти очиқ, баъзан ус-ти берк бўлиши мумкин. Ус-ти берк кенг йўлак *далон* кўринишини олади.

ЙЎРУҒ — йўналиш, услуб; иш-қаракат тарзи, усули. Иморат тузилишига хос таъ-бир, таъриф. Бинонинг меъ-морий йўруғи каби.

ЙУҒ — хонанинг тепа қисми ўртасидан ўтказилган асосий тўсин, ёғоч.

К

КАБЗА — шип таркибидаги тўсинлар орасини девор қато-рида бирлаштирувчи тахта-лар ҳошияси.

КАБЗАКОР — кабзаси бўлган мураккаб безакли шип.

КАВШАНДОЗ — хонага кираверишдаги оёқ кийим-лари (кавуш ва б.) счилади-ган махсус жой.

КАВШАР — темирчилик, заргарлик, бинокорликда ме-талл буюмларни чегалаш, улаш учун ишлатиладиган осон эрийдиган қотишма.

КАЖАВА — ҳавозасоз иш-лаётганда фойдаланиладиган махсус мослама; одатда юқоридан арқон ёрдамида ту-ширилади. Бухородаги Ми-норан Калонни усталар ана шундай кажавага тушиб таъ-мирлаган.

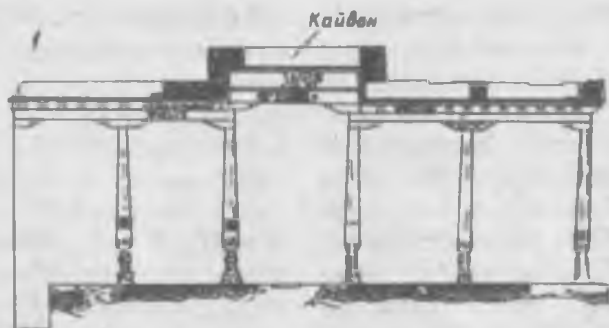
КАЙВОН — айвоннинг ўр-тасидаги баланд кўтарилган қисми. Усталар таъбирича, фалакдаги энг баланд юлдуз Сатурн (Зуҳал)нинг маҳал-лий номи «Кайвон»дан олин-ган. Кайвонли айвонлар анча кўрам, серҳашам бўлади. (Расм 30 бетда).

КАЛИМА (сўз) — битик, би-нолар безагидаги нақшли ёзув; қуръон оятлари ва ҳадисдан келтирилган ҳикматлардан тузилади.

КАЛИСО — черков, хрис-тианлар ибодатхонаси.

КАЛЛА МУҚАРНАС — му-қарнас асосида яратилган каллак.

КАЛЛАК, **калла** — устун-нинг тепа, безатилган қисми, боша. Каллак кўпинча ёғоч-дан ишланади, баъзан сопол-дан, тошдан ясалади. Каллак

Кайвон.

турларидан маҳаллий мсьморликда кенг тарқалгани — калла муқарнас.

КАЛТА — қисқа, *Калта Минор.*

КАЛТАК — ёғоч таёқ.

КАМАР — 1) устун, пойгумбаздаги ҳошия; 2) белбоғ, *бел.*

КАНДАКОР — уймакор уста. Кўпинча мискар устага нисбатан айтилади.

КАНОН — қонун, қоида, тартиб.

КАНОР, канора — қирғоқ, ариқ ёқаси.

КАПА, чайла — муваққат тураржой, утов. Кўпинча ёғоч, қамиш, мато каби материаллардан ясалган. Томи тик (конус) ёки юмалоқ (гумбазсимон) шаклда ишланиб, усти қамиш ёки бордон, сунг кигиз билан ёпилган. Эшик оғзи қамиш ёки мато билан ёки махсус ишланган гулдор кигиз билан тўсилган.

КАПИТЕЛЬ — қ. *Каллак, боша.*

КАППОН — дон-дун, ун бозори, тим, савдо растаси.

КАПТАРДУМ — каптар думини эслатувчи шакл. Кўпинча муқарнасининг девор билан бирлашадиган пастки қисмида ишлатилади.

КАПТАРХОНА — каптар боқиш учун қурилган махсус бино. Хоразм воҳасида қадимги каптархоналарнинг қолдиқлари сақланиб қолган. **КАРВОНСАРОЙ**, работ, лангар — карвонлар тухтаб, тунаб утадиган жой, сарой. Карвонлар йулида (бир кунлик масофада) ва шаҳар ичида қурилган. У қароргоқ, истиқомат жойи, истехком, молларни сақлайдиган омбор, оғил ва бошқа уй-жойлардан иборат бўлган. Карвонсаройларнинг мсьморий шаклу шамойили ҳар хил бўлган. Энг машҳур карвонсаройлар қаторида Работи Малик (12-аср), Оллоқулихон карвонсаройи ва тими (18-аср)ни кўрсатиш мумкин.

КАРИАТИДА — аёл қисфасидаги ҳайкал-устун. Қадимги Юнон мсьморлигининг ноёб намуналари сақланиб қолган.

Марказий Осиё биноларида ҳам ёғоч ҳайкал-устунлар бўлгани маълум. Панжакент харобаларидан гузал аёл шакли мужассам топган ёғоч устун қолдиқлари топилган.

КАРНАЙ УСТУН — карнай шаклини эслатувчи устун. Хивадаги Жума масжидда тепага кенгайиб борувчи, хусусан каллаги алоҳида шаклдаги жуда қадимги устунлар сақланиб қолган.

КАРНИЗ — бугот, шарафа, қош. Бино деворининг устки қисмидаги бўртиқ горизонтал ҳошия.

Карниз.

КАТ — чорпоя, ясси каравот, ёғоч супа; қ. *Ком*.

КАТТА ЙЎЛ — маҳаллий ҳаммомларда ер ости иситиш йўллариинг асосий йўлаги. Ён тармоқлари майда йўл деб аталади.

КАШАК — 1) тиргак мослама; синчли девор қисмларини оғиш, сурилишдан сақлаш учун ишлатиладиган ёрдамчи ёғоч; 2) хумдон остидаги ўтхона.

КАЪБА — мусулмонларнинг қибласи, Макка шаҳридаги куб шаклида қурилган зиёратгоҳ, қора тош.

КЕБИТ — дўкон; кўч; уй, манзил.

КЕГАЙ — гумбаз ичкари-сидаги тиргак деворчалар.

КЕЗИГ — навбат, тартиб; иморат тиклаш кезиги каби.

КЕЛИ — катта ёғоч ўғир.

КЕНТ — катта қишлоқ, шаҳар, аҳоли яшайдиган катта манзил. Тошкент, Чимкент, Манкат, Ахсикат, Самарқанд каби номларда кентнинг уч хил кўриниши мавжуд. Марказий Осиё топонимикаси ва шаҳарсозлиги тарихида кент — кат билан боғлиқ номлар кўп учрайди.

КЕП — шакл, сурат.

КЕРАГА — ўтовнинг четанга ўхшатиб ишланган ёғоч девори.

КЕРГИ — нарсалар орасини очиб кериб қўйиш учун ишлатиладиган икки томонлама тиргак.

КЕСАК — лойнинг қури-тилган бўлаги.

КЕСАКИ — эшик, дарча, дераза ўрнатиладиган чорчўп мослама.

КЕСМА КОШИН, кошин-буриш — ранг-баранг кошин парчаларини кесиб, эговлаб тайёрланадиган терма (йиғма) безак нақш.

КИНДИК ҚОЗИҚ — бино тарҳини ерга кўчиришда ёрдам берадиган марказий қозиқ.

КИРПИЧ — *ғишт*нинг қадимги туркий атамаси.

Хоразм узбеклари карвич деб талаффуз этишади. Навоий асарларида кўп учрайди.

КИТОБА — бинолар безагидаги ёзувли намоён, бир ҳикмат ёки тарих санаси ёзилган жой. Кўпинча пештоқ тепасидаги кўндаланг ёзув қатори, бағдоди эшикларнинг тепа қисмидаги ёзувли тахтача шундай аталади.

КЛАССИФИКАЦИЯ — қ. Тасниф.

КОЛОННА — қ. Устун.

КОЛОННАДА — устунлар қатори, қаторак.

КОНСЕРВАЦИЯ — таъмирнинг асосий тури. Қадимият осори атиқасини сақлаб қолиш учун қўриладиган чоралар. Бинони янада бузилиб кетишини олдини олиш учун махсус қўрилиш чоралари қўрилади.

КОНТРОФОРС — қ. Тиргак.

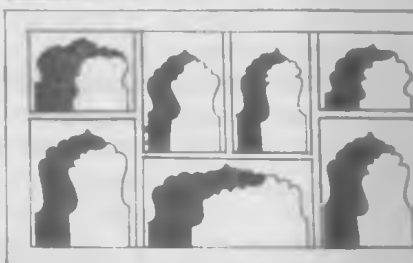
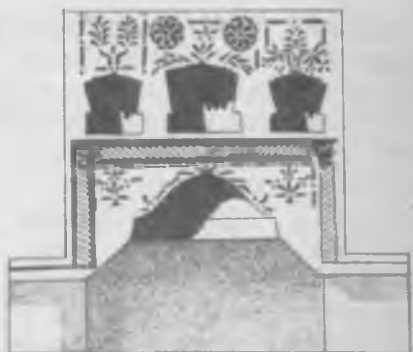
КОРГАР — ишчи, мардикор.

КОРИЗ, к а р и з — ер остидан утказилган сув йўли. Тоғ ёнбағрларидаги сув танқис жойларда бир неча қудуқларни ер остидан бирлаштириб сув йиғадиган тузилма. Ер ости ариқлари чуқиб, босиб қолмаслиги учун баъзан тош, ғишт билан мустаҳкамланган. Кориз усталари кўпинча бинокорликдан хабардор бўлишган.

КОРФАРМОН — иш кўрсатувчи, ишбоши.

КОРХОНА — ишхона, устахона.

КОСА, к о с а ч а — муқарнасни ташкил этувчи асосий қисм, катакча.

Косамон.

КОСАМОН — хона деворларига ишланган ганчкор безакли майда тоқчалар.

КОТ, к а т — девор: 1) девор билан ўралган манзил. Бу атама Заратуштра муножотларида учрайди; 2) Хоразмдаги қадимги пойтахт шаҳар номи. Қолдиқлари ҳозирги Беруний шаҳри яқинида; 3) ёғоч супа, сўри.

КОХ — юксак бино, сарой, қаср. Марказий Осиёдаги илк феодал даврига хос саройлар номи.

КОШИН — 1) бино безаги учун махсус пишитилган сиркор мўрт сопол бўлаги. Юзаси пирлангандан кейин яна бир марта хумдонда пиширилади. 2) кесма кошин.

КОШОНА — ҳашаматли қўрмак бино; сарой, қаср, хушк.

КОҲГИЛ — сомонли лой, девор сувоғи учун ишлатилади.

КУКУН — қаттиқ жисмларнинг майдаланган зарралари.

КУЛ, к у к у н — органик нарсанинг ёнишидан ҳосил бўлган майда ундек кўкиш минерал қолдиқ. Писта кўмир кукуни бинокорликда ахтадан нуска кўчиришда, ер остидаги пойдевор учун қир қоришмаси тайёрлашда, қирма пардоз заминида фойдаланилади.

КУЛБА — кичик уй, оддий бошпана.

КУЛОЛ — сопол буюмлар тайёрлайдиган уста.

КУЛОЛ ТУПРОҚ — сопол нарсалар тайёрлаш учун ишлатилладиган ширали тупроқ, соз тупроқ.

КУЛОҲИЙ ГУМБАЗ — кулоҳ (учли қалпоқ) шаклидаги гумбаз. Чашмаи Аюб (Бухоро), Ҳазрати Имом (Шаҳрисабз), Қалдирғочбий (Тошкент) каби ёдгорликларда кулоҳий гумбазнинг турли намуналарини қўриш мумкин.

КУЛХОНА — гулаҳ ёнидаги кул йиғилладиган жой.

КУНБАЙ — меҳнат қилган ҳар бир кун учун келишиб туланидиган иш ҳақи.

КУНГАЙ — Қуёшга юзланган томон, тараф; қуёш нури тик тушадиган бино. Кунгайнинг зидди, тескарис, терскай.

КУНГУРА — қалъа деворлари ёки иморат айланасига

тишга ўхшатиб ишланган безак, девор тепасига ўрнатиладиган махсус шакли дандана.

КУНДАЛ — бўртма безак тури. Усули: елимли ганч шакл устидан бир неча марта суритилади, қизил кесак лойи асосида бўртма гул ясалгач, устидан мўйқалам билан ранг ва зарҳал берилади. Амир Темир даври биноларида бионинг ички безаги учун шоҳи қоғоз (мағзи сохта)дан ясалган кундал кенг қўлланилган.

КУРАК — қум, қор каби майда нарсаларни сидириш, йиғиш, суриш учун ишлатилладиган узун сопли асбоб. Асосий қисми темир, ёғочдан ясалади.

КУРВИ ЧУВАЧ — шоҳ хиргоҳ (чодир).

КУРРА — юмалоқ, тугарак, шар шакли.

КУРСИ — 1) бионинг пастки қисми; 2) устун танасининг пастки қисми, кўзаги, пойустун; 3) ўтиришга мулжалланган уй жиҳози, утиргич.

КУШХОНА — мол сўйилладиган жой, бино.

КЎЗАГИ — устун танасининг пастки қисмидаги куррасимон кўзани эслатувчи шакл.

КЎЗАНАК — кўзли тешик ҳалқа.

КЎМАК — ердам, ҳашар.

КЎПРИК — сув, чуқурлик ва шу кабилар устидан ўтиш

учун мўлжалланган махсус қурилма. Хом ашёга кўра гиштакўприк, тошкўприк, тахтакўприк (тахтапул) каби турлари бор.

КўРА, оташдон — маъдан эритиладиган махсус ўчоқ.

КўРИНИШХОНА — саройдаги махсус қабулхона; қ. Саломхона.

КўТАРМА, осма — кўтариладиган, кўтариб қўйиладиган қурилма; 1) тезлаш, кўтариш ёрдамида ўрнатиладиган қурилма; 2) мослама; кўтарма (осма) кўприк.

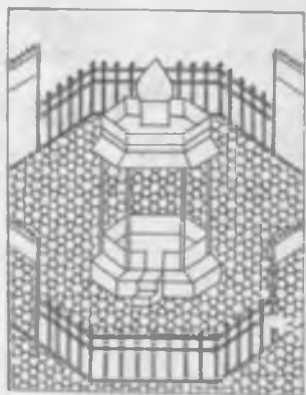
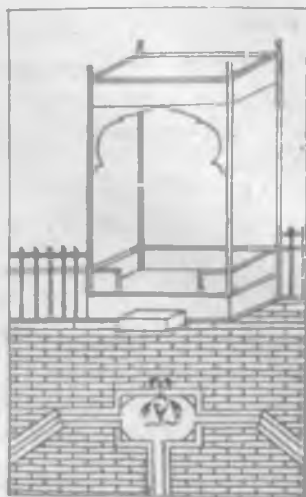
КўТАРГИЧ — кўтариш учун ишлатиладиган, кўтарадиган мослама, механизм, машина. **КўЧА** — йўл; яшаш, туриш жойидан ташқарида бўлган жой, майдон. Бинолар билан чегараланган йўл, хиёбон.

КўЧАБОҒ — боғ куча, қўрғонлар, боғлар орасидан ўтган куча.

КўШК (к у ч и к) — тўрт устунли, томи қуббали асосан ёғоч ва қамишдан қурилган снгил қурилма; павильон, киоск. 1) Боғ ичкарасидаги зебу зийнатли айвон. Кўшклар қадимда арава устига ҳам ўрнатишган; 2) сарой, қаср; кейинчалик мураккаблашиб, кўп хонали ҳашаматли кўшклар қурилган. Масалан: Кўшки Дилкушо (Самарқанд).

КўҲАНДИЗ — кўҳна қалъа, қаср, сарой.

КўҲНА — қадимий, эски. Кўҳна Урганч, Кўҳна Арк.

Кўшк.

Л

ЛАВҲ — китобни қўйиб ўқиш учун ясалган мослама, таглик.

ЛАВҲА — мсъморий обидаларда, қабртошларда учрайдиган асосий ёзув.

ЛАМБА — текис сувалган ёки тахталардан терилган шип.

ЛАНГАР — 1) карвонсаройнинг бир тури, мусофирхона; 2) камбагал, стим-есирларга овқат бериладиган жой, ғарибхона.

ЛАППАК — ялпоқ, ясси тошлардан терилган тушама.

ЛАҲАД — г у р , қабрнинг мархум жасади қуйиладиган ички қисми.

ЛАҲИМ — ер остидаги тор йул; бино остидаги йулак.

ЛИБОС — безак, бино безаги.

ЛИНГА — 1) равоқ ёки гумбаз қуришда ишлатиладиган ёғоч (ганч) мослама, йуналиш йули (ҳавоза); 2) равоқнинг олд томонидаги суйри шакли (чизиги).

ЛИНГАЛИК ГУМБАЗ — линга улгиси ёрдамида давра асос устига қурилган гумбаз.

ЛОЙ — сувда қориб юмшоқ ҳолга келтирилган гил, тупроқ. Сомонли лой, тузғоқ лой ва б.

ЛОЙКАШ — лой тайёрловчи, лой ишларини бажарувчи шахс.

ЛОЙИҲА — бино тузилишини кўрсатувчи меъморий чизмалар тўплами.

ЛОЙ СУВОҚ — оддий сувоқ; соз тупроқ лойи билан сувалган девор юзаси.

ЛОЙХОНА — лой тайёрлайдиган, шўрини (тузини) ювадиган, пиштадиган чуқур жой.

ЛОЙҚА, б у т а н а — қум, тупроқлардан иборат суюқ аралашма.

ЛОЛАГУЛ — лола шаклини эслатувчи нақш; мадоҳил тури.

ЛУНГИХОНА — ҳаммомларда ечиниш хонаси.

ЛУК — гиштнинг чалқанча томони; чалқанча терилган гишт.

ЛУКИДОН — содда ёғоч қулф. Эшикни беркитиш учун ишлатилади.

ЛУЛА — ғула; пиликсимон шакл, пилта.

ЛУЛА ПАРДОЗ — уймакорликда нақш таноби, бандини пилта шаклда пардозланиши. **ЛУМБОЗ** — гувала ясаш учун тайёрланган пишитилган лой бўлаги. Пахса девор ёки томга босиш учун юмалоқланган бир бўлак қаттиқ лой.

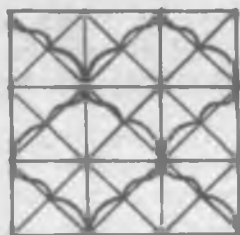
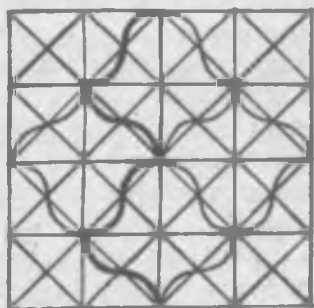
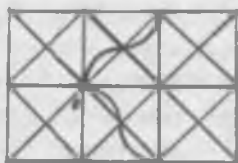
М

МАВЖ — 1) тулқинсимон безак; уймакорликда нақш юзасига балиқ тангачалари кўринишида пардоз бериш; 2) турлича териш орқали ҳосил қилинадиган гишт қаламаси: гиштлар орасига қия терилган қатор, гишт данданаларида ҳар хил бўйлама шакллар.

МАДИНА — ички шаҳар, шаҳар ичкарасидаги қалъа, шаҳарнинг девор билан ўралган қадимий қисми.

МАДОН — нимқоронғи холи хона; ювиниш, таҳорат жойи. Одатда бинонинг камгак жойида бўлади.

МАДОҲИЛ — чапу рост такрорланувчи лоласимон нақш

Мадоҳил ва унинг тузилиши.

тури; шунингдек унинг асо-
сида яратилган безак, данда-
на.

МАДРАСА — диний олий
ўқув юрти.

МАДҲАЛ — кириш, остона,
эшик олди.

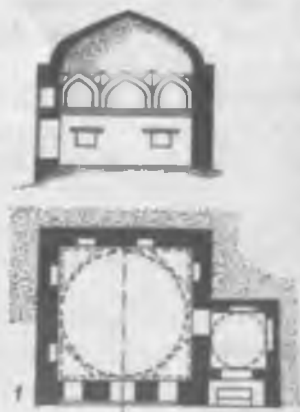
МАЖМУА, ансамбль —
маълум меъморий режа асо-
сида ўзаро мутаносиб қурил-
ган бинолар.

МАЖНУНТОЛ — безакда
мажнунтол шакли мужасса-
ми. Наққошлик ва ганчкор-
ликда кўп учрайди.

МАЙДОН — очиқ, атрофи
бинолар билан чекланган
жой; меъморий саҳн.

МАКОН — тураржой, мас-
кан, ватан.

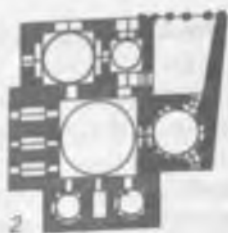
МАКТАБХОНА — мактаб
жойлашган бино.

1. Қози Файзи мактаби (Бухоро).

Мадраса. 1. пештоқ; 2. китоба; 3. равоқ; 4. гулдаста; 5. қанос.

2. Бухородаги қадимги мактаб
(16- а.).

МАЛҒАШ — таркибида темир ва хром қолдиқлари бўлган тоғ маъдани. Кулол, усталар қорамтир жигарранг бўёқ сифатида фойдаланишган.

МАНЗИЛ — 1) тураржой, макон; 2) йўловчилар қўниб ўтадиган жой, *работ*.

МАНҚАЛ — кўчма ўчоқ, оташдон.

МАРМАР — мсьморликда ишлатиладиган қимматбаҳо зийнат тоши.

МАРҚАД — 1) қабр, гўр; 2) мақбара.

МАРҒУЛА — гажак, айлана кўринишидаги ислимий нақш бўлаги.

МАСАЛЛИҚ — бинокорлик учун зарур буюмлар.

МАСЖИД, *м а ч и т* — ибодатгоҳ, мусулмонлар жамоа бўлиб намоз ўқийдиган жой, ибодатхона. Турда хонақоҳ, унинг қибла томонида меҳроб, меҳробнинг ўнг томонида ваъзхонлик учун минбар, қуръон ўқиладиган махсус жойлар ажратилади. Ҳовли саҳн, ҳовли атрофи айвонлар билан ўралиб, асосий тарзи пештоқ ва гумбаз-

ли қилиб қурилган, таҳоратхона, азон айтиш учун миноралар бўлади. **МАСКАН** — жой, тураржой, кулба.

МАХЗАН — хазинахона.

МАЪБАД — ибодатхона.

МАҚБАРА, *т у р б а т* — қабр устига қурилган махсус бино. Оддий тури чорси хонадан иборат, унга пештоқли эшик орқали кириш мумкин. Баъзан хонанинг тўрт томони равоқли чордара шаклида бўлган. Мураккаб турида зиёратхона, гўрхона, тағхона каби махсус хоналари ҳам бўлган; мсьморий комплекслар ҳам яратилган. Масалан Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси.

МАҚОМ — тартиб, ўлчов, усул, йўналиш.

МАҚСУРА — масжид хонаси тўрида алоҳида ажратилган жой, *шоҳнишин*.

МАҒОРА — гор, тоғ ёнбағридаги табиий ёки ўйиб тайёрланган бошпана, тураржой.

МАҲАЛЛА — 1) тарихан шаҳар ташқарисидаги уй-жойлар манзили; 2) шаҳар ичкарасидаги уй-жой, гузар, жамоат бинолари, бозори бўлган ўрам. Маҳалла тузилиши асрлар давомида кўп ижобий жиҳатларни жамлаган. Совет мсьморлигида маҳалла мавзеси деярли ўрганилмаган, фақатгина юзаки тақлид бор эди.

МАҲКАМА — идора, бошқарма биноси.

МАҲОБАТ — улуғворлик, салобат, ҳайбат.

МЕЗАНА — миноранинг тепа қисми, масжиднинг азон айтиладиган минораси; Бирор бино (пештоқ, дарвозахона) устига қурилиши мумкин. Мезана айлана шаклда ва кўп қиррали бўлади. Кўпинча равоқли дарчалар галереясидан иборат, тепаси одатда гумбазча билан ёпилади, баъзан очик бўлиши ҳам мумкин.

МЕЗОН — улчов, меъёр; улгу.

МЕРОС — қадимиятдан ажодлардан авлодларга сақланиб қолган маънавий, маданий ва моддий бойлик.

МЕШ — хом теридан тикиб тайёрланган суюқлик ташиладиган, сақланадиган идиш, саноқ. Қадимда бинокорликда сув асосан мешда ташилган.

МЕЪМОР — бинокор уста, банно, муҳандис; иморат ва иншоотларнинг лойиҳасини яратувчи ва уларнинг қурилишини назорат қилиб турувчи бош мутахассис.

МЕЪМОРИЯ — архитектура, меъморлик.

МЕЪМОРЛИК, архитектура — бино ва иншоотларни лойиҳалаш, қуриш ва безатиш санъати.

МЕҲВАР — ўқ, айланиш ўқи. Марказий чизиқ.

МЕҲМОНСАРО — махсус қурилган ҳашаматли меҳмонхона.

МЕҲМОНХОНА — уй-жой таркибидаги меҳмон кутиш учун алоҳида ажратилган энг

катта хона. Одатда ташқари ҳовли (ташқари)да, 2 хонали қилиб қурилган: даҳлиз ҳамда ички хона. Ички хонага нақш ва безаклар ишланган. Меҳмонлар утиришига мўлжаллаб жиҳозланган.

МЕҲРОБ — масжид ичида унинг қибла томонидаги девори ичига ишланган равоқ шаклли жой, саждагоҳ. Макка шаҳридаги Катъба томонга йўналтириб ишланади. Меҳроб ярим айлана, кўп қиррали, туғри тўртбурчак шаклида ишланиб, тепаси равоқ, ярим айлана гумбазча шаклида безалган.

МЕҲРОБИ — 1) меҳроб шаклига ўхшаш нақш тури; меҳробнинг чизма, ўйма шакли ичига ишланади; масалан, меҳrobi намоён. 2) меҳроб шаклида ишланган токча, тахмон, эшик ва б., меҳrobi эшик, меҳrobi токча каби.

МИЁНБАСТА — баланд хона ёки ҳужрани икки қаватга бўлувчи ёғоч бостирма.

МИЁНСАРОЙ — 1) марказий хона, урта хона; 2) масжид, мадрасаларга кираверишдаги далон.

МИЛ — 1) туғ, учли қуббача; 2) узунлик улчови; Бобурнинг айтишича 4000 қадамга туғри келади (тахминан 3 км). Карвон йўлидаги масофани улчашда қўлланилган.

МИНБАР — масжид туридаги, меҳроб ёнига ўрнатилган махсус баланд кўтарилган жой.

МИНО — ложувард шиша тош. Кошинга сир беришда, заргарликда рангли тош қотиришда ишлатилади.

МИНОРА — баланд, ғула шаклидаги иншоот. Одатда масжид таркибида қурилади. Азон айтиш учун хизмат қилади. Қадимда миноралар кузатиш ва хабар беришга хизмат қилган.

МИНОРА РОСТЛАШ — минорани тиклаш, қаддини туғрилаб қўйиш.

МИНҚОР — тиғи қуш тумшугли учи қайрилган ганч-корлик асбоби. Ганч уймакорлигида заминни тозалаш учун ишлатилади.

МИСКАР — мис буюмлар ясовчи уста.

МИСКАРЛИК — мисдан қуроллар, уй-рузгор ашёлари, буюмлар тайёрлайдиган, уни нақшлар билан безайдиган ҳунаромандлик соҳаси.

МИСОХАТ — сатҳ, юзани ўлчаш илми.

МИСҚОЛ — қадимги оғирлик ўлчови, тахминан 4,0—4,1 грамм.

МИХ — икки нарсани бири-бирига ёпиштириш, қоқиш, улаш учун ишлатиладиган учи ингичка, қалпоқли буюм. Металл ёки ёғочдан ясалади, қисман безак сифатида ишлатилади.

МОДАНГ — тиқин; эшик зулфинига тиқиб қўйиладиган ёғоч пона (калит).

МОЗОР — қабр, гур, даҳма; мархумлар дафн этиладиган жой.

МОЛА — лой кесишда ишлатиладиган ёғоч пичоқ.

МОЛХОНА — мол боқиладиган бино.

МОРПЕЧ — арқонсифат шакл, бурама; илон изи урами шаклидаги нақш.

МОСЛАМА — бинокорликда фойдаланиладиган вақтинчалик ёрдамчи қурилма.

МУАЗЗАМ — азим, улугвор, улкан.

МУАЗЗИНХОНА — масжиднинг азон айтиладган жойи; қафаса.

МУАЛЛАҚ САРРОВ — устунсиз катта сарров.

МУБОШИР — иш боши; бинокорликда иш бошқарувчи меъмор.

МУЗАҲҲИБ — зарҳал берувчи уста.

МУЗОФОТ — ўлка, вилоят, туман, ноҳия.

МУЙАНЛИК — сувхона, обхона, сардоба.

МУЙИЛИШ — кучанинг бурилган жойи, бурилиш.

МУЛК — ихтиёрдаги, қўлдаги бор мол-дунё, ер-сув, жой, уй, юрт ва бошқа бойликлар.

МУЛКДОР — мулк эгаси.

МУНАББАТ — мураккаб ўсимликсимон нақш композицияси.

МУНАББАТКОРИЙ — бўртмали нақш устаси.

МУНАҚҚАШ — нақшинкор, нақшли, серҳашам, зеб-зийнатли.

МУРАББА (к в а д р а т) — томонлари тенг туғри тўртбурчак.

МУРАССАЪ — серҳашам безак; қимматбаҳо тошлар қадалган.

МУСАВВАДА — чизги, эскиз; лойиҳа чизмасининг қораламаси. Халқ меъморлари қули билан чизилган турли хил мусаввадалар сақланиб қолган. Энг қадимгиси Бухоро меъморлигининг 16-асрга доир мусаввадаларидир.

МУСАЛЛАС — учбурчак шакл.

МУСАЛЛО — катта масжид; жоме масжиди, намозгоҳ.

МУСОФИРХОНА — қаландархона, дарвешхона; хонақоҳлардаги мусофирлар учун ажратилган махсус ҳужралар.

МУТАНОСИБЛИК — ҳандасий шакллар, биноларнинг узаро уйғунлиги, гармонияси.

МУҲАММАС — бешбурчакли шакл, бешбурчакли хона.

МУШТ, тутам — тўрт бармоқ (илик) кенглиги билан белгиланадиган узунлик улчови.

МУҚАРНАС — равоқли косачалардан устма-уст жойлашиб ташкил топган мураккаб шаклдаги безак тури. Меҳроб, тахмон ёки равоқларнинг тепа қисмини ярим гумбаз кўринишга келтиришда кенг фойдаланилади. Тўғри ҳошия тури *шарафа* деб аталади. Яна қ. *Калла муқарнас*.

МУҚАТТА — ёғоч бўлакларидан йигиб ишланган безак.

МУҚОБИЛА (қарама-қарши, зид, узаро монанд) —

икки бинонинг қарама-қарши, қуш услубда жойлашуви. Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси қаршисига Шердор мадраса муқобил жойлашган.

МУҒ — оташпарастлар ибодатхонаси.

МУҒХОНА — оташпарастлар мақбараси.

МУҲАВВАТА — ураб олинган ҳовли, жой; иҳоталанган жой, ҳазира.

МУҲАНДИС — ҳандаса устаси. Бинокор уста (инженер), лойиҳа санъатини эгаллаган, гириҳ тузиш йуллари билимдони.

МУҲИТ — шарт-шароит; те-варак атроф шароити.

МУҲР, т а м г а — сиртидаги қабарик ёки ботиқ белгиларидан қоғоз, мум, сургичга нусха туширадиган асбоб.

МУҲТАШАМ — ҳашаматли, ҳайбатли безакдор бино.

МЎРАКАШЛИК, м у р а т о р т и ш — сувоқ юзасини тахта газчўпи тортиб текислаш.

МЎРИ — тутун йўли, муркон. Уйни шамоллатиш ва тутунни тортиш учун девор ичидан ўтказиладиган, ошхоналар устига ўрнатиладиган қувур каби мослама.

Н

НАБОТИЙ — ўсимликсимон нақшларнинг умумий номи, сифати.

НАВО (н о в а) — шип билан девор орасидаги қайрилма ҳошия эгик қисм.

НАЖЖОР — дурадгор, ду-
резгар. Ёғоч устаси.

НАЗАРГОҲ — кузатиш
жойи. Заҳириддин Бобурнинг
Кобулдаги тоғ ёнбағрига
жойлашган боғнинг номи.

НАЙ — қамиш.

НАЙЗА — тиг; қуббанинг
найзаси.

НАМОЗГОҲ — шаҳар таш-
қарисидаги сайлгоҳда қурил-
ган масжид.

НАМОЁН, **намоё** — атро-
фи ҳошия нақш (занжира,
рута) билан ўралган тугал-
ланган нақш композицияси.

НАРВОН, **шоти** — ёғочдан
ишланган поғонали кучма ас-
боб.

НАҚШ — безак, гул. Халқ
амалий санъати ва меъмор-
ликда нақшнинг ҳар хил тур-
лари учрайди. Нақшларга
қараб тарихнинг қадимги дав-
рларини аниқлаш мумкин.
Нақшнинг кенг тарқалган
турлари *ислими* ва *гириҳ*
нақшдир. Нақшлар компози-
цияси асосини таноб чизиги
ташkil этади. Нақш ясаш
усули ҳар хил: чизма (бўяма)
нақш, чекма нақш, ўйма
нақш, сузана нақш ва ғ. к.

НАҚША — чизма, чизги.

НАҚШИНКОР — безакли,
нақш билан безатилган.

НАҚШСОЗ — наққош,
нақш, гул солувчи уста.

НАҚҚОШ — нақш устаси.

НАҚҚОШЛИК — нақш яра-
тиш касби, ҳунармандлик
соҳаси. Нақш санъатига те-
гишли; нақшланган, зийнат-
ланган.

НИГИРИК — синчли дсвор-
нинг хоразмча атамаси.

НИГОРИСТОН — суратхо-
на, музей; нақшин тасвирлар
хонаси.

НИГОРХОНА — суратхона,
музей.

НИМАЙВОН — торайвон,
бостирма.

НИМСУТУН, **нимустун**
— деворга ёндош ярим устун.

НИМЧОҚ — ғишт қалама-
сида чокларни махсус шаклда
чизиб текислаш.

НИСБАТ — муносабат, му-
таносиблик ўлчови, курсат-
гичи.

НИШАБ — қиялик, саҳннинг
қиялиги. Ариқ нишаби, том
нишаби.

НИШОН — белги, аломат;
тамға.

НОВ, **нова** — йул, суйри
йул; *тарнов*нинг каттаси.

НУҚТАВОР — нуқталар асо-
сида тузилган нақш.

ОБА — 1) чизик, нақш йули;
2) тош устун, тош эсдалик.

ОБГИР — сув олинадиган
жой.

ОБИДА — 1) ёдгорлик, қадим-
ият қолдиғи; 2) қабр устига
ўрнатилган ёдгорлик.

ОБИ ҒИШТ — усти сувли
панжа билан текисланадиган
чорчўп қолипда ясалган хом
ғишт.

ОБОД — ср, жойни режа би-
лан тартибга келтириш.
Ўзбекистон топонимикасида
кўп учрайди. Амир Темур-

нинг Самарқанд жанубидаги катта боғи Давлатобод, Алишер Навоий Ҳирот чеккасида ташкил этган меъморий мавзе Насматобод номи билан машҳур бўлган.

ОБОДОН — обод этилган манзил, жой.

ОБРАЗ, т и м с о л — меъморий образ, ниҳоятда умумлашган давр, услуб, ижтимоий ҳолат ифодаси. Шаҳрисабздаги Оқсарой пештоғига Амир Темур «Куч-қудратимизга шакшубҳа бўлса, иморатимизга қаралсин» деб ижтимоий талабни ифода этган экан.

ОБРАХА — сув йўли, ариқ, ариқ ўтказиш учун ажратилган ер, йўл.

ОБРЕЗ, х а н и к (об-сув, рез-қуймоқ) — хона пойгоҳидаги ювиниш, юз-қўл ювиш учун ишланган махсус жой.

ОБ-ТАРОЗУ — қ. *Шайтон*.

ОБХОНА — 1) сув сақланадиган хона; 2) масжид, мадрасада таҳорат қилиш учун ажратилган алоҳида хона; 3) қамоқхона.

ОЙБОЛТА — катта болта, чопқиси ойсимон шаклли болта.

ОЙГУЛ — ой каби давра шаклли нақш.

ОЙНАБАНД — 1) ойна ўрнатилган (дераза); 2) ойна ёки кўзгу ўрнатиб нақш ишлаш усули.

ОЛАЧУҚ, о л а ч у г — капа, чайла. Ёғоч ва хашакдан боғлаб қурилган муваққат уй-жой.

ОМБОР — хўжалик нарсалари, жиҳозлари сақланадиган хона, бино.

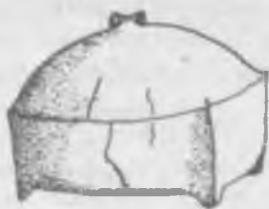
ОРА — икки нарса орасидаги масофа. Устунлар ораси.

ОРОЙИШ — безак, пардоз, зеб-зийнат.

ОРОМГОҲ — дам олиш жойи; ётоқхона.

ОСОРИ АТИҚА — қадимги дунё, қадимият ёдгорликлари, обидалари, нишонлари.

ОССУАРИЙ — Марказий Осиё, Эрон зардуштийлик динида марҳум суяклари сақланган сопол, тош ёки ганч идиш. Марҳум суягини оссуарийга солиб кўмиш мил. ав. 1-минг йилликнинг 2-ярмида шаклланиб, 8-асргача давом этган. Оссуарийлар жимжимадор, бўртма нақш ва ёзувлар б-н безатилган.

Оссуарийлар.

ОСТОНА, тагдари — эшик кесакисининг пастки ёғочи, бусаға.

ОТАШГОҲ — қ. *Оташкада*.

ОТАШКАДА — оташпарастлар сиғинган доимий олов ёниб турадиган махсус бино, оташпарастлар ибодатхонаси. Марказий Осиё ҳудудидан қадимги оташкада қолдиқлари топилган.
ОФТОБРУЯ, О ф т о б р у — қ. *Кунгай.*

ОЧАР — очқич, калит.

ОЧҚИЧ — калит, қулфни очиш ва беркитиш учун ишлатиладиган металл асбоб.

ОШИЁНА, қ а в а т — уй қавати; бинонинг юқори қавати, юқори қаватдаги хона. Бобур Самарқанддаги Улуғбек расадхонасини «учошиёналиқ» деб тарифлаган.

ОШИҚ-МОШИҚ — эшик, дераза каби қурилма табақаларининг ёпиб-очишиш учун хизмат қиладиган металл мослама.

ОҚ СУВОҚ — қора сувоқ устидан тортиладиган пардоз сувоқ.

ОҚ ЛОЙ — кошинпазликда ишлатиладиган хомашё.

ОҚ УЙ — ўтов, чодирнинг уй-жой учун мўлжалланган серҳашам тури.

ОҒИЛ, оғилхона — уй ҳайвонларини сақлаш ва

боқиш учун қурилган махсус бино; молхона.

ОҲАК — оҳактошдан пишириб тайёрланган қурилиш материали. Қоришмаси сувоқ ишларида кенг қўлланилади.

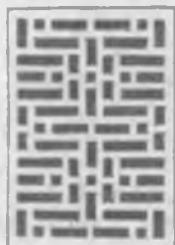
ОҲАНИН — темирдан ясалган Кухна Самарқанд Жанубий дарвозасининг номи.

П

ПАЙВАНД — металл булакларини эритиб ёки парчинлаб бир-бирига бирлаштириш, улаш; қурилма булаклари, гул парчаларини бириктириш.

ПАЙРАҲА — ёғочни чопганда, рандалаганда ҳосил буладиган палахса чиқинди.

ПАНЖАРА — катаксимон тўқима шакл, тўсиқ; меъморий булак. Ёғишти, ёғоч тахтачаларини ўзаро қалаб, ганч, металлни ўйиб, қуйиб тошни ўйиб ҳандасий шакл тайёрланади. Биноларнинг эшик, дарча, тўйнуқ, зина-пояларида, айвонларда тўсиқ ва айни пайтда безак вази-фасини ўтайди.

Панжара турларидан намуналар.

ПАРГАР — айлана, доира
чизик чизиш, чизик узунли-
гини ўлчашга хизмат қилади-
ган асбоб (циркуль).

ПАРГАРИ — паргар ёрдами-
да нақш, безак яратиш усули
ва шу усулда яратилган нақш
безак.

ПАРДА — матодан тортилган
тўсиқ.

ПАРДЕВОР — синчли
уйнинг тепа саррови устидаги
кўтарилган парда девор.

ПАРДОЗ — ўймакорликда
нақш яратиш усули; асосан
содда пардоз ва табақа пар-
доз, заминли (заминкори) ва
заминсиз ўйма турлари
ўймакорлик нақшлари тал-
қинида яққол кўринади.

ПАРРА — гул нақшини таш-
кил этувчи доирасимон
шакллар.

ПАРЧИН — кошин тури,
турли рангларда сирланиши
билан ундан фарқ қилади.

ПАСТКЎЧА — кўча тури; ни-
сбатан пастқам жойдаги кўча.

ПАТАК БИННИ — шутур-
гардоннинг кўндаланг тигли
тури. Ганчкорликда қўллани-
ладиган асбоб.

ПАТИК — васса, тоқининг
Хоразм шеvasидаги атамаси.

ПАХСА, пахса девор
— пишитилган лойдан ўйиб,
уриб ясалган девор ва ўша
деворнинг ҳар бир қатори.
Юзасига лой суви тортилган-
дан сўнг ҳар хил нақшлар
чекиш, ўйиш мумкин.

ПЕЧАК — илон изи шаклида
такрорланувчи ислимий
нақш.

ПЕШАЙВОН — уй, хона ол-
дига тақаб қурилган айвон.

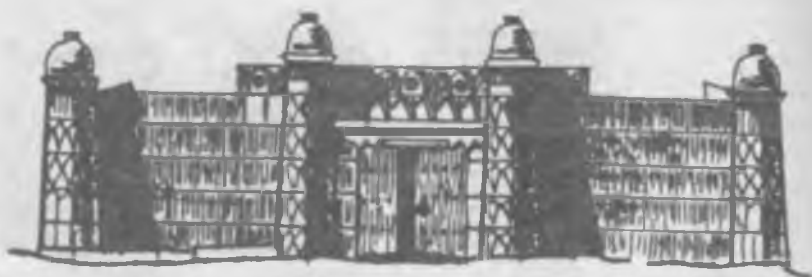
ПЕШБАНД — тўгон, тўсиқ.

ПЕШГОҲ, пешгаҳ —
уйнинг тўри, уй юқорисидаги
махсус жой. Унинг тескариси
лойгоҳ.

ПЕШТОҚ — мадраса, мас-
жид каби ҳашаматли бино-
ларнинг кириш қисмидаги
усти баланд кўтарилган ра-
воқли серҳашам қисми. Пеш-
тоқ бинолар композициясида
катта ўрин эгаллайди, уларга
маҳобат, гўзаллик ба-
ғишлайди; кошин, кесма пар-
чинлар билан гириҳ, ислимий
нақшлар ишланади. Китоба-
лар билан безатилади.

ПИЛЛАПОЯ, пиллапо-
ча — зина, нарвоннинг ҳар
бир поғонаси.

ПИЛПОЯ — устун курсиси,
тагтош, пойустун.

Пахса девор ва унинг безаги.

ПИЛТА — чивик каби ингичка шакл. Ғўла шаклидаги ингичка бўртма безак йўл.
ПИЛТА ВАССА — ингичка васса.

ПИЛТАВОР — пилта қаторидан ясалган безак. Пилтавор устун, пилтавор пахса.

ПИЛТАҚАЛАМ — ганчкорликда пилтавор банд кесиш учун мосланган тиғи ярим доира асбоб.

ПИРОМОН — 1) хона тепасидаги тўсинлар орасига пастдан ўрнатиладиган тахтача; 2) карниз маъносида ҳам қўлланади.

ПИРОЯ — безак, зеб-зийнат.

ПИШИҚ ҒИШТ — хумдонда пишириб олинган хом ғишт.

ПОЙГОҲ, **п о й г а ҳ** — хонанинг эшикка яқин қисми, уйга кираверишда ёки хона ичкарисидаги хона заминидан бироз паст қилиб ажратилган махсус жой, одатда тўртбурчак ёки мурабба шаклида бўлади. Асосан пойабзал счилган.

ПОЙГУМБАЗ — бинонинг устки қисмидаги гумбаз ўрнатиладиган махсус қурилма. Гумбазни бинодан баланд кўтариб ажратиб туради, унга кўркемлик ва маҳобат бағишлайди. Баъзан пойгумбазнинг турли томонларидан дарча ва панжаралар ишланади, гумбаз ва бино безакларига уйғунлаштириб безатилади.

ПОЙДЕВОР — бино дсворининг остки таянч қисми.

ПОЙТАХТ — давлатнинг марказий шаҳри, маъмурий-

сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази; Доруссалтана.

ПОЙТЕША — хода, хари-ларни йўниш учун ишлатиладиган кетмон келбатидаги (дастаси узун) катта теша.

ПОЙУСТУН — маҳаллий меъморликда устун ўрнатиладиган асос, тағ курси. Ёғоч устунларни чиришдан сақлаш учун қўлланилади. Пойустун устунга мослаб тошдан йўнилади, ислимий ва гириҳнақшлар билан безатилади.

Пойустун.

ПОНА — нарсаларни ёриш, кериш, ажратиш учун ишлатиладиган бир учи тиғли ёғоч ёки темир қозик.

ПОРСУ — ғишт, тахта бурчагини қийиқ кесиш, қийиқ бирлаштириш.

ПОЧАБОРИК — муқарнас косачаларининг энг пастки понасидаги тик ингичка оёқча қисми.

ПОШНА — устун курсисининг пастки қисми бурчакларидаги безак шакл.

ПУЛ — кўприк. Тахтапул — Тошкентдаги мавзе.

ПУЛЎШ — бостирма, қапа, осма кўприк.

ПУСТ — наққошликда пардоз қатлами.

ПУШТА — ғула (ёғоч)ни узунасига кесганда ҳосил бўладиган (бир томони суйри бўлаклари).

Р

РАБОД — шаҳар атрофи, шаҳар ташқарисидagi бинолар.

Қолипқори усулидаги равоқ турлари:

1. Абдулғазизхон мадрасаси. 2. Мағоки кўрпа масжиди. 3. Масжиди Калон. 4 ва 6. Мир Араб мадрасаси. 5. Файзабод хонақоҳи. 7. Намозгоҳ. 8. Абдуллахон мадрасаси.

РАБОТ — каравонсарой, мусофирхона, лангар.

РАВОҚ — бинонинг ичи ёки олдидаги ярим доира қилиб ишланган қисмлари. Тепаси суйри, давра шаклида ясалган токча, йулак, тахмон.

РАВОҚ БОҒЛАШ — равоқ ҳосил қилиш усули.

РАВОҚ ЛУНЖИ — равоқнинг ички томони.

РАВОҚ СИРАСИ — равоқлар қатори, қаторак.

РАЖА — қ. *Режа*.

РАНГ — бўёқ, бўёқ моддаси.

РАНГСОЗ — 1) рассом, мунаввир; 2) ранг-баранг бўёқларда ишланган тасвир.

РАНДА — уртасида қийиқ пулат тиги бўлган дурадгорлик асбоби. Ёғочларни текис йуниш, силлиқлаш учун ишлатилади.

РАСАДХОНА, обсерватория — осмон жисмлари (юлдуз ва сайёралар) ҳаракатини ўрганувчи илмий марказ ва унинг биноси. Самарқандда Улуғбек расадхонасининг қолдиқлари сақланиб қолган.

РАСМ — қоғоз, картон, фанер, мато, девор ва б.га чизиб, бўяб ишланган тасвир, чизма шакл.

РАССОМ — расм устаси, мунаввир, наққош.

РАСТА — қатор, бозорда дуконлар қатори.

РАФ — токчанинг горизонтал тахтаси: хумдондаги қатлар.

РАХ — қирра, зиҳ, ташқи бурчак.

РАХНА — ёриқ, дарз, тешиқ.
РАХЧЎП — девор сувоғини текислашда ишлатиладиган тахтача, газчўп.

РАХБА — масжид ҳовлиси, саҳн.

РАҲРАВ — йўлак, далон.

РЕГИСТОН — 1) қумлоқ майдон; 2) Самарқанд марказидаги машҳур меъморий мажмуа номи (15—17- асрлар).

РЕЖА — бино қуриш тартиби, мулжали.

РЕЖА ТОРИ, ража тори — лойиҳа асосида заминда бино шаклини ясаш учун ишлатиладиган чизимча ип.

РУКН — устун; таянчиқ, пилпоя.

РУТА — икки томонга уланувчи нақш тақсими, асосан ҳошия учун қўлланади.

РУХОМ — бинокорликда ишлатиладиган шаффоф мармар тош (оникс). Амир Темури мақбарасининг ички изораси рухом тошидан йўниб ясалган.

С

САВАТ — чивик, новда, қамиш, шопипоя каби эгилувчан пишиқ тасмалардан тўқилган идиш. Сават тўқиш устадан маҳоратни талаб қилади. Сават тўқималари буйра, четан қаторида ҳандасий (гириҳ) нақш ривожланишига сабаб бўлган.

САВЛАТ — салобатли ташқи қўриниш, қиёфа, улугвор холат, маҳобат.

САВМАА — христианлар ибодатхонаси.

САД — тўсиқ ғов, девор; қалъабанд девор. Садди чиний — хитой девори, Садди Искандар — Искандар девори.

САДА — ёғочи бинокорликда кенг ишлатиладиган қайрағоч тури.

САДАФ — ялтироқ чиганоқ.

САЁЗ — унча чуқур бўлмаган, таги юза жойлашган. Пойдевори саёз.

САЖДАГОҲ, ибодатгоҳ — сажда қилинадиган жой; масжид, масжид меҳроби, зиёрат манзили.

САЙСХОНА — отхона.

САЙҚАЛ — буюм, нарса сиртига бериладиган пардоз, жило, ишлов.

САЙҚАЛЧИ — сайқал берувчи, жилоловчи уста.

САЙҲОН — очиқ кенг жой, майдон.

САЛИБ — бут, хоч шаклидаги қуёш, тириклик рамзини билдирувчи нақш бўлаги.

САЛОБАТ — улугвор ташқи қўриниш; виқор, савлат, маҳобат.

САЛОМХОНА — амир, хон, подшо саройидаги махсус қабулхона. Бухоро Аркида, Хивадаги Тошҳовлида, Қўқон Ўрдасида саломхоналар сақланиб қолган.

САМБИТ — сават, четан, панжара тўқишда фойдаланиладиган сарғиш новдали эгилувчан тол тури.

САНАМ — аёл сиймоси ишланган бут, ҳайкал.

САНАМА — катаклар асосида тузилган нақш.

САНАМА КОШИН — сиркор гиштчалардан турли шаклда териб ясаладиган безак тури.

САНГОБ — пойдевор тагига ташланадиган махсус тош қоришма.

САНГТАРОШ — қ. *Тоштарош*.

САНДАЛ — танча, утхона устига қуйиладиган курси — махсус ёғоч қурилма.

САНОБАР — танаси тик, бўйи узун (15—20 м) адил дарахт; меъморликда ишлатиладиган устунбоп ёғоч.

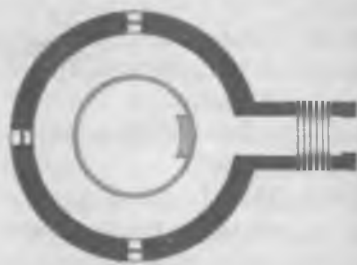
САРБАНД — бош тўғон.

САРБОЗХОНА — сарбозлар турадиган бино. Арк, урда дарвозахоналари қаторида қурилган.

САРДАК — бўёқ қоришмаси устидаги чиқинди.

САРДАРА — энг катта, асосий эшик, дарвоза. Самарқанддаги Улугбек мадрасасининг иккита бир хил сардараси (дарвозаси) бўлган.

САРДОБА — 1) усти берк ҳовуз, сувдон. Одатда сувсиз жойларда усти гумбазли қилиб ёпилган сувдонлар қурилади. Ёмғир, қорнинг оқова сувлари ҳисобига сувдон тулдириб олинади. Сардоба суви муътадил шароит туфайли деярлик айнаймайди; 2) бинолар остидаги тағхона ҳам баъзан сардоба деб ата-

Сардоба ва унинг тарҳи.

лади. Сув хумларда хонанинг салқинида сақлангани учун ҳам шундай аталган.

САРЖИҒА — гумбаз остидаги муқарнас ва безакли ҳошиялар давраси.

САРИР — тахт, сури.

САРКАЛЛА — бошанинг тепа қисми.

САРКОР — ишбоши, усталар бошлиғи.

САРМОЯ — маблағ, бино қурилиши учун ажратилган маблағ.

САРНОМА — бино пештоқидаги асосий ёзув.

САРНА, **сарнак** — хумдон деворига қуйиладиган ғула қозиқча.

САРОБЎСТОН, **бўстонсаро** — сарой атрофидаги обод боғ. Самарқанд қалъасидаги (Қуксарой атрофида) ажойиб боғ Бўстонсаро номи билан маълум.

САРОЙ, к о ш о н а — ҳашаматли улкан бино; хон, подшо, амирлар қароргоҳи, қаср. Дастлаб ҳукмдорларнинг

қароргоҳи тарзида, кейинчалик сарой аҳли яшайдиган жой сифатида қурилиб, турли мақсадларга хизмат қиладиган кўп сонли хоналардан, бир, бир неча ҳовлилардан иборат бўлган. Шаҳрисабзда Амир Темур қурдирган Оқсаройнинг пештоқи қисман сақланиб қолган. Бухоро Арки, Хивадаги Кухна Арк, Тошҳовли, Қўқон Урдаси Марказий Осиё хонларининг 18—19-асрларга хос саройларининг сақланиб қолган намуналаридир.

САРПАРДА, с а р о п а р д а — улкан ўтов, чодир. Пардалардан ясалган ёзлик муваққат сарой, шоҳона безакли кучма сарой.

САРРОВ — синчли хона деворига тўсин (болор)лар остига қўйиладиган асосий оғирликни кўтаруви хода.

САРТАРОШХОНА — сартарошлик, сартарош дукони.

САРФИЯТ — сарф-ҳаражатлар, чиқимлар.

САРХОҚ — лойдеворлар (пахса, синч девор)нинг ёгин сочиндан асраш учун устига уриладиган серсомон лўмбоз қатори.

САРХОНА — бош хона; минора тепасидаги қафаса хона.

САРЧАШМА — чорбоғлар ичида ташкил қилинган мёморий булоқбоши.

САРҲАД — чегара, чегарани белгиловчи марза.

САТҲ — юза, бст, майдон. Хонанинг кўлами, ҳовли юзи, саҳни.

САҚФ — шип, гумбаз ости.

САҒАНА — қабр устидаги қурилма, тош; тошдан, пишиқ ғиштдан икки ёни равоқсимон қилиб, ишланади; кошин, ўйма нақшлар билан безатилади, китобалар ёзилади.

САҲН — юза, майдон; ҳовли саҳни, хона саҳни, супа саҳни.

САҲНА — томошахонада махсус кутарилган супа-саҳн.

СЕБАРГА — уч баргли нақш шакли, булагӣ.

СЕПОЯ — уч оёқ, уч оёқли асбоб.

СЕРАФТОР — илон изи шаклида такрорланувчи уч банд йулидан тузилган нақш қатори.

СИЁҲҚАЛАМ — 1) нозик муйқалам; 2) нақш, безак шакли (чегараси)ни нозик муйқалам билан текис чизиб белгилаб чиқиш.

СИММЕТРИЯ — бирор нараса, нақшнинг марказ чизиққа (ўқ чизиққа) ёки текисликка нисбатан айнан, муқобил жойлашуви, ўзаро ўхшашлик.

СИНЧ — бино (уй-жой)нинг ўзаро маҳкамлайдиган айрим ёғочлардан иборат негизи («қобирга»си). Бинонинг мустаҳкамлиги, турғунлиги кўпга чидамлилигини оширади ва шаклини белгилайди. Синчларнинг тагсинч, устун, ховон (хованда), тепасинч (сарров), бачки ва бошқа

қисмлари бор. Оғирлик тушувчи ташқи девор — қушсинч, ички девор тўсиқлари якка синч қилиб ишланади. Тагсинч тепасинч (сарров)га синч билан ўйиқ ва тирноқлар ёрдамида бириктирилади. Синчлар орасига ғишт гувала ва б. уриб девор ҳосил қилинади.

СИНЧ ДЕВОР — синчлардан тузилган девор.

СИР — ранг, бўёқ.

СИРАЧ, ш и р а ч — пиёзгуллар (масалан, эрему-

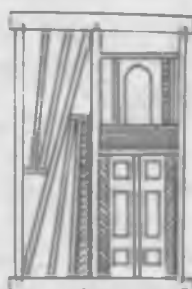
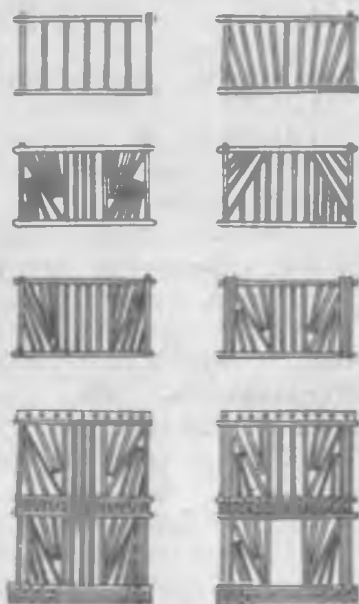
рус) илдизидан олинадиган елим кукуни. Бўтқа ҳолида нарсаларни ёпиштириш, ёғоч сиртини текислашда ишлатилади.

СИРКОР — сир тортиб хумдонда пишитилган буюм (ғишт) сирти.

СИРУК — устун, ўтов устуни.

СИРЧИ — наққош уста, сирловчи уста.

СОМОН — буғдой, шоли, арпа ва б. янчилганида пояларнинг майдаланишидан

Синч девор ва унинг турлари.

Якка синч

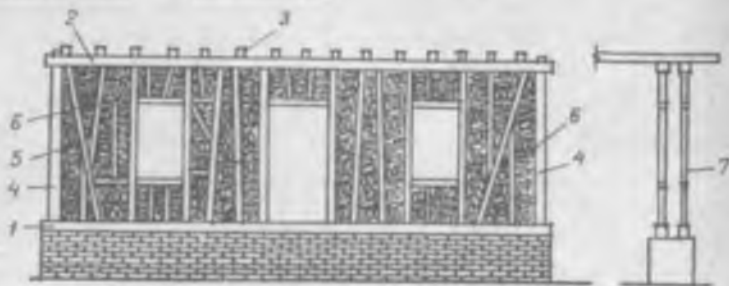

Қуш синч

Синч девор:

1. Танг синч;
2. Сарров;
3. Тўсин (болар);
4. Бурчак синч (устунғуша);
5. Синч;
6. Қалама;
7. Синчли деворнинг ён кўриниши.

ҳосил булади. Сувоқ ишлари-
да лойга қўшиб ишлатилади,
сувоқ қатламини ёрилишдан
сақлашга хизмат қилади.

СОМОН СУВОҚ — сомонли
лой билан қилинган сувоқ.

СОХТАКОР — қалбаки иш
устаси.

СОЯБЕТ — қ. *Терская*.

СОЯБОН — тўсиқ.

СОҲА — банд, тўғоннинг
Хоразмча атамаси.

СУБУЗҒОН — ибодатгоҳ;
қабристон.

СУВЛАМА — оби ғиштининг
сифати.

СУВОҚ — девор юзасини те-
кислаш усули ва шу усулда
ҳосил бўлган қатлам.

СУВОҚЧИ — сувоқ билан
шуғулланувчи уста.

СУЙРАН — минорасимон
динг иморат.

СУЛС, **хатти сулс** —
меъморий безакларда кенг
қўлланиладиган арабча ёзув
услуби.

СУНИ — хари, тўсин, том
ёғочи.

СУПА, **суфа** — 1) ер
саҳнидан бироз кўтарилган
жой, махсус қурилма.
Кўпинча тўртбурчак шакли-
да бўлиб, дам олиш, ётиш-
туриш учун фойдаланилади;
2) супа устига қурилган пеш-
тоқли айвон ҳам баъзан супа
деб номланади.

СУПРА — ҳунароманд иш
ёйиши учун белгиланган
махсус тери дастурхон.

СУРАТ — расм, тасвир.

СУЮҚ ЛОЙ — серсув қо-
рилган лой.

СЎРИ, **чорпоя** — дам
олиш учун ишланган тўрт
оёқли ёғоч каравот, супа.

Т

ТАБАР — *болта*.

ТАБАРЗАН — ёғоч текис-
ловчи, ўтин тайёрловчи.

ТАБАҚА — 1) эшик, дераза
кабиларнинг очиб—ёпилади-
дан ҳар бир бўлаги; 2) му-
қарнас қаторлари (3, 5, 7 та-
бақа); 3) уймакорликда му-
раккаб пардоз тури.

ТАБДИЛ — ўзгартириш,
таъмирлаш.

ТАГ, **таги** — қ. *Замин*.

ТАГДАРИ — қ. *Остона*.

ТАГЗАМИН — тегза-
мин. Ертўла, сардоба, ер
остиға тегишли.

ТАГЛАМА — девор, устун
тагига қўйиладиган таянчиқ
ёғоч, тахта, тош ва ҳ. к.

ТАГСИНЧ — синчли девор-
нинг пойдсвори устиға
ётқизиладиган ёғоч; унга
синчлар қадалади.

ТАГХОНА — ертула, сардо-
ба, бино остидаги хона.

ТАДБИР — бирор ишни,
мақсадни амалга ошириш,
руёбга чиқариш воситаси,
мўлжал, режа тартиби.

ТАЖДИД — янгилаш, қайта
қуриш, таъмир.

ТАЗАР — ер остидаги сув,
оқиндилар учун мосланган
ғиштин ариқ, сопол қувур.

ТАЗҲИБ — нақшга зарқал
бериш.

ТАКЯ — жамоатхона, мусо-
фирхона.

ТАЛАК — болохона, иккинчи қаватдаги айвон.

ТАМБА — тиргак; эшикни беркитиш учун орқасидан тираб қўйиладиган тахта, ёғоч, тош.

ТАМОМ, **таммат** — «тамом бўлди, битди» деган маънони ифодалайдиган ибора; бинолар тарихига оид ёзувларда кўп учрайди. Бино, иншоот қуриб битказилган санани кўрсатганда қўлланилади.

ТАМУЛИ — девор асоси, курсиси.

ТАМҒА — бино лойиҳаси, хомашёсини тайёрлаш жараёнида қўйиладиган махсус белги. Қадимги хом ғиштларда турли хил тамғалар шакли сақланиб қолган.

ТАМҒУК — пона, мих, қоziқ.

ТАНА — устуннинг асосий юк кўтарувчи қисми.

ТАНАКОР — кавшарлашда эришни равонлаштириш, тезлатиш учун ишлатиладиган модда.

ТАНГКЎЧА — торкўча.

ТАНДИР, **танур** — сопол пиширадиган махсус ўчоқ, хумдон.

ТАНОБ — 1) нақш асосини ташкил этувчи ўзак йўл; 2) чизимча, ип, режа арқони; 3) ер ўлчови бирлиги (тахминан 0,25—0,3 га).

ТАНОБЧИ — ер ўлчовчи.

ТАНОСИБ — нисбат; мутаносиблик.

ТАОМХОНА — ошхона, овқатхона.

ТАПЧАНГ — сепоя нарвон.

ТАРАБХОНА — *ишратхона*; Ҳирот шаҳридаги Боғи Сафид ичкарисидagi айшишрат кўшики Тарабхона номи билан маълум.

ТАРАНГ — қаттиқ тортилган; режа тори (ипи)ни тортиганда таранг туриши; акс ҳолда тарҳдаги мўлжал амалга хато ўтиши, хоналар ўлчами расо чиқмаслиги мумкин.

ТАРАША — ўтин майдаси, ёриб майдаланган ўтин. Кошинпазликда янтоққа тараша аралаштириб хумдон қизитилади.

ТАРЗ — бинонинг умумий (асосий) кўриниши. Бош тарз, ён тарз, орқа тарз.

ТАРИХ — меъморий ёдгорликларда бино қурилган сананинг ёзув билан аниқ кўрсатилиши.

ТАРМИМ — қайта тиклаш, таъмир.

ТАРНОВ — томдан ёғин сувларини четга йўналтирадиган мослама, нов.

ТАРОҚ — наққошликда тароқсимон тарам-тарам пардоз. **ТАРОШКОР** (йўнувчи, тарошловчи) — пардоз устаси; тош, ёғоч, ганчни пардозловчи уста.

ТАРРОҲ (тарҳ — лойиҳа) — лойиҳа ишловчи уста, меъмор, лойиҳачи. Тарҳ тузиш санъатини тугал эгаллаган муҳандис уста, меъмор.

ТАРТИБ — йўл-йўриқ, бино қуриш жараёнининг кетма-кет келишининг белгилари.

ТАРУС — уй шипи.

ТАРҲ — бино лойиҳаси; турли ҳажмдаги буюм ёки қурилма (муқарнас, гумбаз каби)ларнинг текисликдаги ифодаси (горизонтал проекцияси). **ТАСВИР** — сурат, бирор нарсанинг ўйма, қўйма, чизма шакли.

ТАСМА — узун энсиз ҳошия.

ТАСНИФ (саралаш, тартибга солиш) — классификация, ўхшашлиги яқинлиги ва фарқига қараб нарсаларни туркумлар, гуруҳларга бўлиниши.

ТАХМИН — 1) кошин йиғиш, гиштчаларни териш учун мосланган махсус ганч тахта. Агар равоқ, гумбаз усти суйри девор бўлса, тахмин юзаси ҳам ўша шаклда қийиқ тайёрланади; 2) режа олишдаги мўлжал.

ТАХМОН — хона деворини ўйиб ҳосил қилинадиган махсус жой. Кўпинча хона тўридаги девор ўртасида бўлади.

ТАХТ — сарой тўрига, махсус жойга ўрнатилган *шоҳнишин* ўриндиқ.

ТАХТА — гўладан кесилган ясси ёғоч бўлаги.

ТАХТГОҲ — пойтахт, сарой.

ТАХТИРАВОН — усти берк кўчма шоҳнишин ўриндиқ.

ТАШҚАРИ — ташқи ҳовли (берун); Марказий Осиё халқ меъморлигида уй-жойнинг махсус бир бўлаги, кўча дарвозага яқин томондаги холи қисми. Меқмонхона, хўжалик учун зарур хоналар, от-

хона ва бошқа бинолардан иборат.

ТАЪМИР, таъмирот — бузуқ жойни тузатиш, бино қилиш. Бинонинг бирор қисмини қайта қуриш, дастлабки ҳолатига келтириш, давом эттириш. Навоий Ҳиротдаги жоме масжидининг таъмири билан шуғулланган.

ТАҚИМ — равоқ, гумбазнинг ички тарафи; гумбаз тақимига тиргак қўйилди.

ТАҚСИМ, раппорт — нақш (гириҳ)нинг маълум бир шаклда такрорланувчи қисми. Тўғри тақсим — улгиси тўғри такрорланади; чапу рост тақсим — улгиси тўғри ва тескари алмашиб такрорланади.

ТАҚТИЪ — бўлақларга ажратиш. Гириҳ безагида тақсим шаклини аниқлаш.

ТАҲОРАТХОНА — ювиниб покланиш учун мосланган махсус хона. Масжид таркибидаги асосий хоналардан бири.

ТАҲРИБ — вайрона, вайрон этилган, хароба.

ТАҲРИР ҚАЛАМ — нақш шаклларини текислаш ва пардозлашда ишлатиладиган мўйқалам.

ТЕЗКОР — тез ишлайдиган уста.

ТЕЗЛАМА — оғтан, қийшайган деворни таъмир вақтида ёғоч мосамалар ёрдамида тиклаб, тўғрилаб, ростлаб қўйиш. Айниқса синчли деворни тезлаш қулай бўлади.

ТЕПА — ер сатҳидан баланд, дўнг жой; қадимги бинолар вайронаси кўпинча тепа шаклида сақланиб қолган. Оқтепа, Далварзинтепа каби.

ТЕРАК — ёғочи мсьморлик (синчли бинолар)да кенг ишлатиладиган дарахт. Текис танасидан устун, тўсин, харилар тайёрланади.

ТЕРМА КОШИН — қ. *Кесма кошин*.

ТЕРСКАЙ — қуёшга тескари, қуёш нури тушмайдиган тараф, бино, яъни соя томон, соябет.

ТЕША — чопиш, кесишда ишлатиладиган металл тигли дастали асбоб.

ТЕШИК — туйнук, дарча.

ТИЖОРАТХОНА — улгуржи савдо ишлари амалга ошириладиган хона (бино).

ТИЗМА — нақш қатори, кетма-кет, ёнма-ён, бирин-кетин жойлашган қатор; танга қатор.

ТИКТАРОШ — узун дастали тиги кичик белкурак. Пахса девор сиртини текислашда, унга пардоз беришда ишлатилади.

ТИЛЛАКОРИ — тилла билан безатилган, зарҳалланган. Самарқанддаги мадрасанинг номи.

ТИЛСИМ ГИРИҲ — яшаш усули мураккаб бўлган муаммо гириҳ.

ТИМ — усти ёпиқ бозор, баланд том билан (кўпинча гумбаз билан) беркитилган раста. Бухорода Абдуллахон тими (16- аср) сақланиб қолган.

ТИРГАК — бирор нарса (девор)ни оғишдан сақлаш учун ўрнатиладиган мослама.

ТИРНОҚ — 1) ўймакорликда тирноқсимон нақш қатори; 2) ёғоч учигаги йўниб тайёрланган тиш.

ТИРСАК — қўлнинг бармоқ учидан тирсаккача бўлган узунлиги билан белгиланган ўлчов бирлиги.

ТОБАДОН — эшик, дераза тепасидаги кичик дарча, туйнук. Кўпинча панжара билан тўсилган. Хона ичкарисини шамоллатиш, ёритиш учун хизмат қилади. Қадимги биноларда кенг қўлланилган.

ТОЖ — шоҳ кулоҳини эслаувчи гумбаз тури. Тождор гумбаз каби.

ТОКЧА — уй, хона ичидаги деворларга ўйиб ишланган махсус жой.

ТОЛОР — хос хона, жамоатхона.

ТОЛҚОН — қ. *Кукун*.

ТОМ — хона, уй, бинонинг устини беркитиб турувчи тепа қисми. Кенг тарқалган турлари: текис том ва гумбаз том.

ТОР — кенгнинг акси. Тор йулак, тор айвон, тор куча каби.

ТОРАМ — усти гумбазли баланд бино; гумбаз, қубба.

ТОСАК, **КОСАЧА** — муқарнасининг ясси шаклдаги косачасини ташкил этувчи қисми.

ТОШ — халқ мсьморлигида кенг ишлатилган хомашё, яна қ. *Харсанг*.

ТОШДАРВОЗА — Хива қалъа деворидаги дарвозахона (19- аср).

ТОШОЙНАК — кўзгу.

ТОШТАРОШ — тош йунувчи уста.

ТОҚ — 1) улкан равоқ; 2) гумбаз.

ТОҚИ — қ. *Васса*.

ТОҒОРА — оғзи кенг идиш. Ганч қориш учун одатда сопол тоғора ишлатилган.

ТУВАК — 1) гул экиладиган сопол идиш; 2) тувак шаклидаги нақш безак.

ТУВУРЛУҒ — ўтовнинг тепасидаги доира туйнукни беркитиш учун кигиздан ясалган қопқоқ.

ТУГМАЧА — безак санъатида тугмача шаклидаги нақш бўлаги.

ТУЙНУК — бино девори, шипидаги махсус ишланган тешик: тўртбурчак, доира шаклида бўлади. Хона ичига ёруғлик тушишини, ҳаво алмашилиб туришини таъминлайди. Мсморликда *панжара* билан безатилган.

ТУМШУҚ — қ. *Минқор*.

ТУНУКА — том ёпиш ва бошқа мақсадлар учун махсус тайёрланган юпқа тахта-тахта темир.

ТУПРОҚ — қадимдан кенг қўлланилган асосий қурилиш материали. Масалан, созтупроқдан гувала, ғишт, лой тайёрланади.

ТУРБАТ — мазор, қабр, мақбара.

ТУРКОНА — турк халқига мансуб санъат усули.

ТУРУМ — эшик табақасининг кесакига жойлашадиган чиқиқ қисми. Синчли девор қурилмасида синчнинг ингичкаланган учи.

ТУРК — узунлик бирлиги.

ТУТАМ — қ. *Мушт*.

ТУТҚИЧ — буюмларнинг қўл билан ушлашга мосланган қисми, дастаси.

ТУҒРО — ҳарфлардан ясалган безакли белги, унвон, нишон.

ТЎЗҒОҚ, **л у х** — кошинпазликда созтупроқ лойига қўшиб пишитиладиган қамишнинг парсимон попуги. Лойнинг мустаҳкамлигини оширади, буюм қуритилаётганда юзасини ёрилишдан сақлайди.

ТУР — туқима шакл.

ТЎСИН, **болор** — хона, уй шипидаги кўндаланг қўйилган хари.

ТЎСИҚ — ғов, иҳота; енгил, вақтинча қурилган девор.

ТЎШ — кўкрак, олд қисм, рупара. Пештоқ туши.

ТЎШАМА, **ф а р ш** — бирор юзага тўшалган, ётқизилган нарса, қатлам; ғишт, тош те-риб текисланган саҳн.

ТЎҒОН — сувни тўсиш, бўғиш учун қурилган иншоот.

У

УДУМ — расм, одат; анъана; тартиб, қоида.

УЙ — бино, яшаш манзили, тураржой.

УКАК — бурж, қалъа деворидаги минорасимон тиргак.

УКАКЛИ ТОМ — буржли уй, буржли қўргон.

УЛ — пойдевор. Том ули — девор пойдевори.

УЛГИ, улгу — 1) нусха, намуна, ахта; 2) бино лойиҳаси; меъморликда бино қурилишига оид ҳар қандай лойиҳа режасини билдиради.

УЛУШ — 1) бўлак, парча; 2) кент, шақар.

УНСУР — бир бутунни ташкил этувчи бўлак, таркибий қисм.

УРАЛУҒ — уй туридаги тахмон, тўрдаги токча.

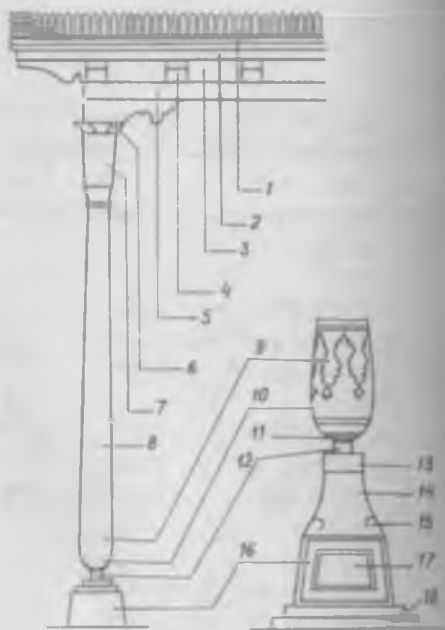
УСЛУБ — усул, бадий тартиб. Меъморий услуб кенг кўламдаги бадий жиҳатлардан таркиб топади.

УСТА — малакали мутахассис; ҳунарманд, санъаткор, бинокор, меъмор каби моҳир мутахассисларнинг умумий атамаси.

УСТАХОНА — уста ишлайдиган махсус жиҳозланган бино, корхона.

УСТОД, устоз — касб, ҳунар ўргатувчи уста, муаллим.

УСТУН — бинонинг алоҳида ўрнатиладиган таянч қисмларидан бири, томни кўтариб туришга хизмат қилади, гишт, тош асосга ўрнатилган пойустунга қўйилади. Дарахт танасидан, гишт, тош ва бошқалардан тайёрланади. Асрлар давомида шаклан

Устун: 1. дандана; 2. манглай; 3. пиромон тахта; 4. қаламча; 5. қош; 6. тоқя; 7. боша; 8. уря; 9. мадохил; 10. кўзаги; 11. туморча; 12. зуанга ёки маргинак; 13. уря тош боши; 14. бўйин; 15. имжак; 16. уря тош; 17. кўрак; 18. лали.

узгариб борган. юксак бадий кўринишга эга бўлган. Шу туфайли давр услуби тараққиётини кўрсатувчи асосий белгилардан ҳисобланади. Бадий талқинида одам гавдасига қиёс этилади.

УСТУХОН — бинонинг асосий қурилмаси.

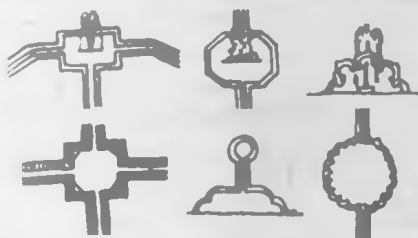
УСУЛ — бирор нарсани амалга ошириш йўли, услуби тарзи.

УЧАҚ — том.

УҒ — ўтовнинг юқори қисмидаги ёғоч халқа.

Ф

ФАВВОРА — кучли босим билан сирқираб отилаётган сув, шунингдек шу сувни отилишини таъминлайдиган иншоот.

Ҳовуз ва фаввора.

ФАЗО — очик ер, майдон, кенглик.

ФОНУС — 1) кутарма чироқ; 2) минора тепасидаги атрофни кузатадиган жой; муаззинхона, қушк.

ФАРШ — қ. *Тушама*.

Х

ХАВАРНАҚ — афсонавий қасрнинг номи.

ХАЗИНА — бойлик, мулк сақланадиган махсус бино, маҳзан.

ХАМИР — хамирсимон қоришма. Ганч хамири.

ХАЙЛХОНА — отхона.

ХАЙМА — чодир.

ХАЛО, **х а л о ж о й** — хожатхона.

ХАНДАҚ — душман ўта олмаслиги учун қалъабанд қўр-

ғонлар атрофида қазилган чуқурлик, кўпинча сув тўлдирилган бўлади.

ХАРИ — тўсинлар остидан кўндалангига қўйиладиган узун, йўғон асосий ёғоч.

ХАРОБА, **х а р о б о т** — вайрона; бузилган, қаровсиз қолган бино қолдиқлари.

ХАРОБАЗОР — вайрон бўлган маҳалла, кент, шаҳар қолдиқлари.

ХАРРОЖ — чизги, нақш. Тиг билан пахса ёки текис девор сиртига чизиб ишланган шакл.

ХАРРОТ — ёғоч устаси, ёғоч уймақори, ёғочсоз.

ХАРСАНГ, **харсон** — катта тош, йирик тош. Бино пой-девори, йўлкаларга ишлатилади.

ХАТ—1) чизик, йўл; 2) ёзув.

ХАТКАШ — бурчакнинг тўғрилигини ўлчашда ишлатиладиган мослама асбоб.

Юпқа ёғоч тахтадан бурчак шаклида ясалади.

ХАТТАБА — бино девори билан безак либоси орасидаги бушлиқ. Катта аҳамиятга эга: намликни тез қурилади, шамоллатади; девор юзасини муътадил сақлайди; деворнинг хато-камчиликларини беркитади; либос булаклари таъмирини осонлаштиради.

ХАШТАК — ошхона устидаги шамоллатиш учун атрофи очик қилиб ишланган баланд том, (Расм 58- бетда).

ХИЁБОН — кенг, катта кўча; боғларни ўзаро улайдиган боғ йўли, икки ёнига да-

Хаштак ва унинг турлари.

рахт, гул экилган, ариқлари бўлган сайргоҳ йўлка.

ХИЁРА — бодринг шаклидаги бурама устун.

ХИЛВАТ — холи, кимсасиз жой.

ХИЛВАТХОНА, **хосхона** — хилватдаги уй, алоҳида ажратилган махсус хона.

ХИЛХОНА — 1) ҳазира; қабристондаги бирор уруғ-авлод, оила, маҳалланинг ўзига тегишли одамни дафн этиш учун ажратилган махсус жой; 2) бир неча одам кўмилган турбат тагхонаси.

ХИРГОҲ, **хирғаҳ** — чодир, ўтов, қапа.

ХИШТ — қ. *Ғишт*.

ХИШТХОНА — хумдон; хумбуз, ғишт пиширадиган жой.

ХОБГОҲ — ётоқхона, ухлаш учун ажратилган хона.

ХОБОНДА — ганч қоришмаси; ганчни секин-аста сувда қориб, сундириб тайёрланган суюқроқ қоришма. Нисбатан секин қотиши б-н уймакорлик учун жуда қулай. Асосий камчилиги — ганч ўз қаттиқлигини анчагина йўқотади.

ХОВОН, **хованда** — синчли деворнинг асосий тўлдирувчи қалама синчлари.

ХОДА — йўнилмаган йўгон узун ёғоч; катта дарахтнинг

шоҳ-шаббалари кесиб ташланган танаси.

ХОДИМХОНА — ҳаммом ичкарисидаги уқалаш учун мўлжалланган муътадил иссиқликдаги хос хона.

ХОКА — майда кукун. Ахта қогози устидан хока босиб нақш шакли безатиладиган сирт, юзага туширилади.

ХОМ — хумдонда пишитилмаган ғишт, кошин.

ХОМАКАШ — қоралама, хомаки, дастлабки режа.

ХОМАКИ — қоралама. Яна қ. *Мусаввада*.

ХОМТАРАШ — йўниб пардозга тайёрланган ёғоч, тош, ҳайкал.

ХОМЧЎТ — хомаки ҳисоб, тахминий мўлжал.

ХОНА — 1) бинонинг девор билан ўралган ҳар бир алоҳида бўлаги; 2) уй, маскан, макон. Ўрни, мавқеи, вазифасига кўра хоналар ҳар хил бўлиши мумкин: хосхона, меҳмонхона, ошхона, чойхона каби.

ХОНАДОН — оила аъзолари яшаб турган уй, ҳовли.

ХОНАҚОҲ — 1) гумбазли катта бино, хона; 2) масжиднинг кенг ва катта хонаси; 3) хонақоҳларда зиёратчилар учун қурилган жамоатхоналар, ҳужралар ҳам шундай аталган.

ХОНТАХТА — тўртбурчак, кўпбурчак ёки доира шаклидаги калта оёқли паст курси. Асосан овқатланиш учун фойдаланилади.

ХОСХОНА махсус — хона, алоҳида хона, меҳмонхона.

ХОТАМБАНДИ — ёғочга ёғоч, суяк, садаф қадаб яратилган қадама нақш, безак.

ХОТАМКОРИ — муқатта турли шаклдаги ёғоч бўлакларидан тузилган нақш; қадама нақш.

ХУМДОН — ғишт, сопол идишлар, кошин пиширилдиган тандирсимон махсус қурилма, ўчоқ. Хоразмда хумбўз дейилади.

ХУРЖУН (икки қопчиқли тўрва) — тарҳи хуржунни эслатувчи бино. Хуржун мадраса (Хива) — қўш ҳовлили мадраса.

ХУШБИЧИМ, х у ш қ а д — ташқи қисфаси, тузилиши, кўриниши келишган, ҳар жиҳатдан мутаносиб чиройли. Хушбичим сарой.

ХУШҚАД — қ. *Хушбичим*.

ХЎЖАЛИК — алоҳида уй-жойга эга бўлган ҳар бир оила, хонадон.

Ч

ЧАВКАР — ола-була, холдор.

ЧАЛА — хом, битказилмаган, тамомланмаган.

ЧАЛДИВОР — вайрона ҳолга келган ҳовли-жой, ташландиқ уй-жой.

ЧАЛИПО — бут, хоч.

ЧАЛПАНГ — суюқ лой.

ЧАЛҚАНЧА — чорси ғиштни кенг юзаси билан тушаш,

териш усули. Чорси гиштни оддий териш усули. Кундаланг терилганда дандана ҳосил бўлади.

ЧАМА — мулжал, тахмин; меъёр, улчов, кулам.

ЧАМАН — гулзор, кум-кук жой, гулшан.

ЧАМБАРАК — гумбаз остидаги безакли ҳалқа девор, пойгумбаз.

ЧАНГАК — илгак, илмоқ.

ЧАНОҚЧИ — тоштарош, ҳайкалтарош.

ЧАПИҚ — қора сувоқ, дастлабки лой сувоқ. Атайин силлиқланмаган сувоқ.

ЧАПДАСТ — эпчил, моҳир уста.

ЧАРХ — давра шакл.

ЧАРХИ ГУМБАЗ — асоси доира гумбаз; давра гумбаз.

ЧАСПАК — ёғоч ва ганч тахтачасидан ясалган ингичка ва юпқа тасма. Одатда шип ва шарафа атрофидаги чокларни беркитиш учун қўлланилади.

ЧЕКИК — нуқта, чакич нуқталари.

ЧЕКМА ПАРДОЗ — уймакорликда нақш заминини чакичлаб (нуқталаб) пардозлаш.

ЧИВИҚ — толнинг ингичка эгилувчан банди, новдаси.

ЧИЗМА — улги; чизик асосида тасвирлаш, лойиҳа таркиби.

ЧИЗҒИЧ — чизиш учун мосланган асбоб.

ЧИЙ — қамиш, новдалардан териб, туқиб ясаладиган тушама; тўсиқ, девор.

ЧИЙЛАМБА — қоқилган чий устидан сувалган шип.

ЧИЛВИР — чизимча, пишиқ ип: арқон, режа тори.

ЧИТ — чайла.

ЧИҒ — чий, бўйра; утов атрофига ихота учун ишлатилади.

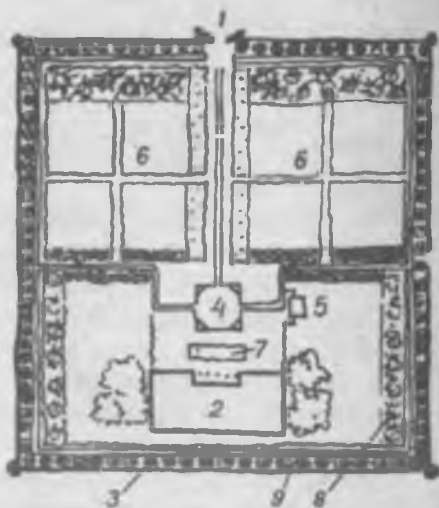
ЧОДИР — матодан қурилган қапа; олачуқ, утов.

ЧОЙХОНА — енгил овқатланиш, дам олиш учун кўпчиликка мулжалланган жой, жамоат манзили.

ЧОК — терилган гиштлар орасидаги кундаланг ёки бўйлама фарқ, уланган йўл.

ЧОПҚИ — калта сопли болта.

ЧОРБОҒ — атрофи девор билан ўраб олинган қўрғонли боғ. Амир Темур ва тсмурийлар даврида Самарқанд атро-

Чорбоғ. 1. дарбоза; 2. бино; 3. боғ девори; 4. ҳовуз ва фаввора; 5. тахт; 6. чорқаман; 7. гулзор; 8. дарахтлар; 9. ариқ.

фидаги шоҳона чорбоғлар хушманзараси, кушку айвонлари билан машҳур бўлган.

ЧОРДАРА (чор-тўрт, дар-эшик) — тўрт тарафида эшиги бўлган тўртбурчак хона тури. Самарқанддаги Бобур қурдирган Чилсутун сарой болохонаси чордара усулида қурилган.

ЧОРДЕВОР — тўрт томони дсвор билан ўраб олинган хона, ҳоли манзил.

ЧОРЗАМИН — ироқи ва муқарнасдан таркиб топган равоқ ичи безаги.

ЧОРПОЯ — тўрт оёқли ва панжарали катта ёғоч қаравот, сўри.

ЧОРРАҲА (чор-тўрт, роҳ-йўл) — йўлларнинг кесишган жойи; тўрт тарафга кетадиган кўчалар маркази.

ЧОРСУ — чорраҳага қурилган усти берк бозор биноси.

ЧОРТАРК ГУМБАЗ — 1) тўртбурчак хона устига боғланган тўртбурчакли дўпписимон гумбаз; 2) равоқли икки йўлакнинг кесишисидан пайдо бўлган гумбаз.

ЧОРТОҚ — тўрт томонида тоқ-равоқи бўлган тўртбурчак хона; тўрт тарафи очиқ равоқли кўшк, бино тури.

ЧОРХАРИ — тўрт харили хона; бир устунга тўрт тарафдан хари боғланган шип.

ЧОРХОЛ — такрорланувчи тўрт нуқталар қаторидан тузилган ҳошия.

ЧОРЧЎП — тўрт ёғочдан тузилган хона асоси, тагсинч; эшик кесакиси, ром.

ЧОҲ — 1) чуқур, қудуқ; 2) зиндон.

ЧУҚУР — 1) уйиқ, уйилган; қазилган, чўнқир; 2) тағхона учун қазилган чуқур.

ЧУҚУРЧА — синчли дсворлардаги уйиқ.

ЧЎБКОР — уста, синчли бино устаси, бинокор.

ЧЎБКОРИ — синли бино.

ЧЎК — кўндаланг терилган гишт.

ЧЎКИЧ — чуқмор, гурзи; учи уткир пўлат асбоб.

ЧЎНГАК — ёғоч челақ.

Ш

ШАЙТОН, об - тарозу — бино қуришда ва дурадгорликда сатҳнинг текислигини аниқлайдиган асбоб.

ШАКЛ — бирор нарсанинг ташқи кўриниши, сиртқи қиёфаси.

ШАМАТ, ш а м т — қораранг билан ишланган безак, нақш.

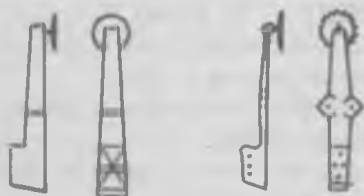
ШАМЁНА — соябон, чодир.

ШАМСА — қуёшни эслатувчи давра нақш; гумбаз остидаги давра безак; гумбазнинг ички томони.

ШАРАФА — биноларда дсвор билан шип оралигидаги муқарнас асосида тузилган ҳошия безак.

ШАРЪИ — узунлик ўлчови; тахминан 2 км.

ШАҚИЛДОҚ — эшик ташқарисидаги тақиллатиш учун ишлатиладиган кичик болғасимон темир.

Шақилдоқ.

ШАҲАР — йирик аҳоли пункти, савдо ва саноати ривожланган маданий марказ, кент, кат. Аҳоли яшайдиган манзил.

ШАҲРИСТОН — шаҳар қалъаси, қўрғон. Шаҳарнинг атрофи қалъабанд ураб олинган марказий қисми.

ШИББА, қ а н г — бино асоси остидаги тупроқни зичлаб тигизлаш учун ишлатиладиган кунда гурзи.

ШИЙПОН — атрофи очик, пойдевори баланд ёзлик енгил қурилма. Одатда катта ҳовли, боғ, чорбоғ ичида қурилади. Яна қ. *Кушк*.

ШИН — сури, курси, каравот.

ШИНАК — қалъабанд девор кунгуралари орасидаги ски буржлар деворидаги кузатиш, уқ отиш туйнуғи.

ШИНАМ — ихчам, куркам, қулай. Шинам шийпон.

ШИННИХОНА — шинни тайёрлаш ва сақлаш учун қурилган махсус бино.

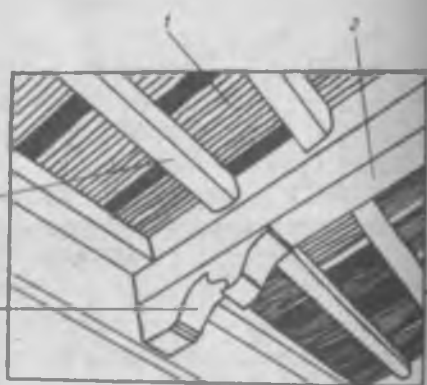
ШИРА — хонтахта.

ШИРАВОР — наққошликда елим қўшиб тайёрланган қоришма.

ШИРАЛИК ЛОЙ — ҳар хил шаклдаги нарсалар яшаш учун қулай лой.

ШИФОХОНА, б е м о р х о н а — даволаш муассасаси, касалхона; Шифоҳия — Навоий Ҳиротда қурдирган тиббиёт мадрасаси ва даволаш маркази.

ШИП, ш и ф т — хонанинг тепа қисми, томнинг уй ичидан кўриниши (тузилиши). Турлари: васса шип, қабза шип, ламба шип.

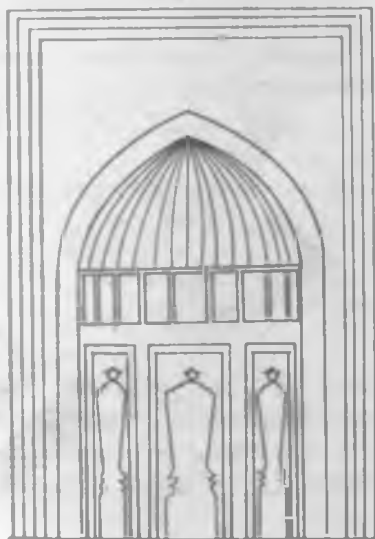
Шип: 1. васса (тоқи); 2. хари; 3. тўсин (болар); 4. қош.

ШОБАРГ — мураккаб пардозли нисбатан катта барг, йирик барг. Нақш композициясида турли хиллари учрайди.

ШОҚУЛ, ш о в у н — бино қурилишида қисмлар тиклигини аниқлашда ишлатиладиган асбоб, юк боғланган режа ипи.

ШОҲИ **ЗИНДА** — тирик
шоҳ: афсонавий қаҳрамон но-
ми.

ШОҲНИШИН — меҳмон-
хона уй ва саройнинг хос хо-
налари туридаги супали, усти
кушксифат безатилган мах-
сус жой. Ситораи Моҳи Хоса
меъморий комплексидаги
Аҳадхон саройида шоҳнишин
булган. Тошкентнинг эски
шаҳаридаги қадимий марказ-
да Шоҳнишинтепа топоними
сақланиб қолган.

Шоҳнишин.

ШОҲРОҲ — катта йўл; бош
йўл.

ШОҲСУПА, **ш о с у п а** —
1) энг катта, асосий супа.
Серҳашам супа. Пештоқ
айвонли супа; 2) ҳайкал ос-
тидаги тагкурси.

ШУТУРГАРДОН — ганч-
корлик асбоби. Шакли туя
буйинини эслатади.

Э

ЭВ, **ав** — уй, хона.

ЭВ ЎҚИ — шип ўртасидаги
кўндаланг тўсин, заварров.

ЭКМА — қ. *Васса*.

ЭЛ — пойгоҳ; хона турининг
қарши томони.

ЭЛАК — ганч, гил, буюқ ка-
биларни тозалашда ишлати-
ладиган тур тортилган гар-
дишли асбоб.

ЭН — нарсанинг кенглиги,
бўйига нисбатан кўндаланг
томони.

ЭРКИНА — зина, зинапоя.

ЭШИК — 1) қопқа; уй, хо-
на, бино ёки ҳовлининг ки-
раверишига ўрнатиладиган
иҳота мослама; 2) уй, ҳовли.
(Расм 64- бетда).

ЭШУК — тусиқ, парда.

ЭҲРОМ — ибодатгоҳ.

Ю

ЮЛДУЗ — ҷандасий нақш
(гириҳ) таркибида кўп уч-
райдиган кўп қиррали турли
хил шакл.

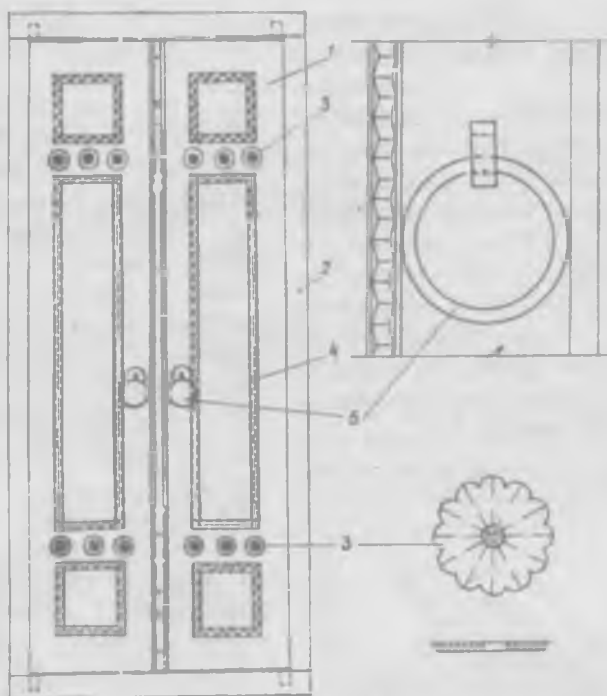
Я

ЯККА СИНЧ — бир қатор
синчдан кўтарилган девор.

ЯКРАФТОР — бир йўна-
лишли таноби илон изи шак-
лида такрорланувчи ҳошия
нақш.

ЯСАҒУЧИ — бинокор уста.

ЯССИ — текис, пастқам; яс-
си том, ясси гумбаз.

Эшик ва унинг қисмлари: 1. табақа; 2. кесаки;
3. гулмих; 4. занжира; 5. ҳалқа.

Ў

ЎЙМАКОР — ўйиб нақш ишловчи уста.

ЎРА — 1) махсус қазилган чуқурлик, қудуқ, чоҳ; 2) устун.

ЎРАМ — маҳалла, даҳа.

ЎРДА, ў р д у — ҳукмдорлар қароргоҳи, пойтахти; сарой.

ЎРДУГОҲ — ўрда жойи, сарой.

ЎРИНДИҚ — ўтириш учун мўлжалланган мослама, курси.

ЎРОҚ РАНДА — ўроқ шаклидаги икки дастали асбоб;

хода пўстини тозалаш, сиртини текислаш, пардозлашда ишлатилади.

ЎРТМАН — том, гумбаз, шип.

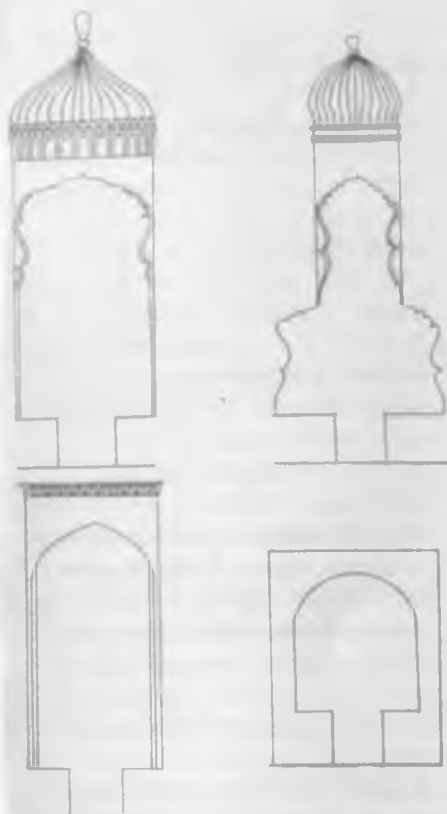
ЎТИНХОНА — ўтин сақланадиган махсус жой.

ЎТОВ — юрт, кўчма уй, тураржой.

ЎТОҚ, ў т о ғ — уй-жой тузилишининг энг қадимги тури.

ЎТХОНА — махсус ўчоқ.

ЎЧОҚ — ўт ёқиб исиниладиган, овқат пишириладиган қурилма; ошхона ташкил этувчи асосий қисм. Уй-жой

Ўчоқ: мадраса ҳужраларидаги
ўчоқ турлари.

қурилиши тараққиётида ўчоқ билан боғлиқ қисм алоҳида урин тутган. Қадимдан ўчоқнинг ўрни, мавқеига қараб уй-жой тузилиши ўзгариб борган.

Қ

ҚАБАРИҚ — дўнг, бўртма.

ҚАБЗА — тутқич, даста.

ҚАБУЛХОНА — идорадаги махсус хона.

ҚАВАТ — устма-уст жойлашган хоналар, токча, безакларнинг ҳар бир қатори. Яна қ. *Ошиёна*.

ҚАБР — улик қумиладиган жой; гур. мазор.

ҚАБРИСТОН — марҳумлар дафн этиладиган махсус жой, гуристон, мазористон.

ҚАД — нарсаларнинг баландлиги, буй; хонанинг буйи, баландлиги.

ҚАДАМА — хотамкори усулида қадаб яратилган нақш, безак.

ҚАЗНОҚ — қ. *Омбор*.

ҚАЙРИЛМА — эгилган, оғма, ёйсимон.

ҚАЙРОҒОЧ — ёғочи қаттиқ дарахт; меъморликда купинча устун, тўсин сифатида ишлатилади.

ҚАЙРОҚ — қабр тоши учун ишлатиладиган қаттиқ ва силлиқ тош.

ҚАЛАМ — 1) тош, тахта каби қаттиқ жисмларни ўйиш, кесиш, гул солиш, пардоз бериш учун ишлатиладиган металл асбоб; 2) наққош уста ишлатадиган мўйқаламлар: сиёҳқалам, таҳрирқалам, тағқалам ва б.

ҚАЛАМА, қ а л а м ч а — синчли девордаги синчлар орасига қўйиладиган тиргакчалар.

ҚАЛАМИ — қалам билан чизилган нақш.

ҚАЛАМПИР — наққошликда кенг ишлатиладиган бодомсимон нақш бўлаги.

ҚАЛАНДАРХОНА — қаландар, дарвеш, мусофир, гадо-

лар учун қурилган махсус бино.

ҚАЛИМА — айвон, олди очиқ хона.

ҚАЛПОҚ — михнинг безакли қопқоғи.

ҚАЛЪА — атрофи девор билан ўралган қўрғон, арк, кент. Кўпинча қалъа асоси ер сатҳидан баландроқ кўтарилган бўлади.

ҚАМИШ, қ а м и ч — бинокорликда кенг қўлланиладиган хомашё; том ёпишда, бўйра, бордон каби буюмлар тайёрлашда фойдаланилади, ганч муқарнас орасига қовурға сифатида қуши-лади.

ҚАНГ — қ. *Шибба*.

ҚАНДИЛ — чилчироқ, осма чироқ.

ҚАНОС (кукрак) — пештоқ равоғи тепасидаги туморсимон жуфт безак шакл. Кўпинча ислимий ва гириҳ нақшлардан ташкил топади. Шердор мадраса пештоғининг қаносларига қуёш, шер (асад — асад буржининг мажозий тасвири деб талқин этилади) ва оҳу тасвири, атрофига эса ислимий нақшлар кесма кошин билан ишланган.

ҚАНОТ — меъморий қурилманинг икки ён томони; ўққа нисбатан такрорланувчи қисми.

ҚАПУҒ — қ. *Эшик*.

ҚАРҒУЙ, д и н г — қоровулхона.

ҚАСАБА — шаҳар тасарруфидаги мавзё, кент.

ҚАСР — қўрғон, сарой, кўшк, қалъабанд бино.

ҚАТОРАК — такрорланувчи шакллар қатори.

ҚАФАСА — минора ёки бурж тепасидаги кўшксимон қурилма, махсус хона.

ҚАШҚАРЧА, р а в о н — кўтарма дераза, панжаралар билан ўралган айвон.

ҚАҚНУС — хумо каби меъморий ёдгорликлар безакларида тасвири кўп учрайдиган афсонавий қуш.

ҚИЁС — андаза, улчов.

ҚИЗИЛ КЕСАК — қизғиш соз тупроқдан тайёрланадиган маҳаллий бўёқ.

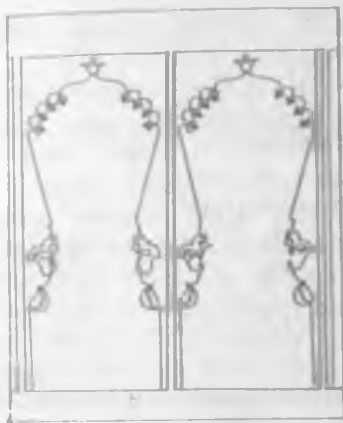
ҚИЗҒИШ СИР, м а л ғ а ш — кошинни пардозлашда ишлатиладиган қизғиш жигарранг сир.

ҚИЙ — шаҳар атрофи, қишлоқ.

ҚИЛҚАЛАМ — нисбатан ингичка ва нозик бўёқ қалами.

ҚИР — оҳак, қамиш кули ва шинни асосида тайёрланган махсус қоришма; бинони нам таъсиридан сақлашга хизмат қилган. Биноларнинг ер ости қисми, пойдесвори ва намдан ихота зарур ўринларида ишлатилган.

ҚИРМА — қўш қаватли (поғонали) ўйма усули ҳамда шу усулда яратилган нақш. Ганч ўймакорлигида баъзан заминга рангли ганч ишлатилади. Самарқанддаги Ҳазрати Хизр масжиди дарвозахонасида икки хил қирма (заминли ва заминсиз)ни кузатиш мумкин.

«Қирма» услубидаги ганч безак.

ҚИРМАЧИ — дурадгор; уймакор уста.

ҚИРОАТХОНА — китоб ўқийдиган махсус хона.

ҚОВУРҒА — нарсаларнинг мустаҳкам тутиб туриши учун хизмат қиладиган қисм: 1) гумбаз ичидаги кўндаланг тиргак деворлар; 2) синчли деворнинг ёғоч қисми.

ҚОЗИҚ — ерга ёки бирор нарсага қоқиш учун тайёрланган учлик пона.

ҚОЛИП — андаза; безак нақшни қуйиб (териб) ясаш учун ишлатиладиган махсус шаклдаги мослама. Гишт қолип — хом гишт қуядиган ёғоч мослама.

ҚОЛИПКОРИ — 1) қолип ёрдамида ясалган безак; 2) ўзаро кесишган равоқлардан тузилган безак.

ҚОНУН, меъморий қонун — меъморликда усталар амал қиладиган қонун қоидалар; лойиҳа тузишдаги тартиб.

ҚОПЛАМА, либос — бино деворларининг устки қатлами — пардоз қавати, безаги.

ҚОПУ — эшик, дарвоза.

ҚОПЧИҚ — қоп халтани эслатувчи гириҳ шаклларида бирининг номи.

ҚОПҚА — қ. Дарвоза.

ҚОРИХОНА — 1) қуръон ўқиладиган хона, қироатхона; 2) кўрлар яшайдиган уй-жой; 3) қорилар тайёрлайдиган мактаб.

ҚОРИШМА, аралашма — турли моддаларнинг ўзаро механик қўшилмаси; меъморлик (бинокорлик)да турли хиллари ишлатилади.

ҚОШ — бошанинг гажакдор қисми.

ҚОҚМА КАБЗА — шипдаги тўсинлар орасида қўйиладиган кабза тахта.

ҚУББА — 1) гумбазсимон том тури; 2) гумбаз устидаги ғўласимон безак; 3) наққошликда безак тури.

ҚУЛОЧ — ўлчов бирлиги; кенг керилган икки қўлнинг ўрта бармоқ учлари орасидаги узунлик.

ҚУЛФ-КАЛИТ — гиштни лўк ва чўк тарзида гулдор териш усули.

ҚУМ — тош майдаси, талқони; меъморликда ишлатиладиган хомашё.

ҚУМГАНЧ, қумгач — қум ва ганч аралашмасидан иборат қоришма ҳамда шу аралашма асосида тортилган қора сувоқ.

ҚУМЛАМА — 1) қум сувоқ; 2) хом ғишт қуйишдан олдин қум билан созланган қолип.
ҚУРЁ — 1) чодир, капа, ола-чук; 2) бузуқ, уй, вайрона.
ҚУРОҚ — майда бўлак-лардан улаб, тўплаб ясалган безак.

ҚҰММА — устма-уст ранг бериб пиширилган сиркор со-пол.

ҚҰНОЛҒА — қунар жой, манзилгоҳ, тураржой, кулба, маскан.

ҚҰНОҚХОНА — мусофир-хона, меҳмонхона; йўловчи тўхтаган уй.

ҚҰРА — 1) атрофи девор би-лан ўралган ҳовли-жой, иҳотали ўрам; 2) мол йиғиладиган жой, манзил.

ҚҰРИҚХОНА — давлат то-монидан ҳимояга олинган жой, қуриқ жой; давлат муҳо-фазасига олинган мсьморий ёдгорликлар жам бўлган ман-зил. Масалан, Хивадаги «Ичан қалъа» қуриқхонаси.

ҚҰРҒОН — 1) узоқ муддатли истеҳкомлар, деворлар билан мустаҳкамланган жой, шаҳар, қалъа; 2) шаҳар, қалъа ва шу кабиларни мудофза қилиш учун қурилган девор; 3) атро-фи баланд девор билан ўралган ҳовлили уй-жой.

ҚҰТОН — қўй қамаш учун қилинган жой, қўйхона; қ.
Қўра.

ҚҰЧҚОРАК — маҳаллий мсьморликда устун бошаси икки ёнидаги қўчқор шохи-дек қайрилма шакл.

ҚҰШ, жуфт — қ. *Муқобала*.

ҚҰШ СИНЧ — икки қатор бирлашган синчли девор.

ҚҰШ ХАРИ — икки хари асосида қурилган шип, том.

ҚҰШБАРГ — жуфт, ёнма-ён жойлашган баргли нақш.

ҚҰШБОДОМ — жуфт ҳолда тасвирланган бодом шаклида-ги нақш.

Ғ

ҒИШТ (хишт), кирпич — лой (соз тупроқ)дан қолипда қуйиб тайёрланадиган бино-корлик хомашёси; кўпинча хумдонда пиширилган. Тур-лари: пишиқ ғишт, хом ғишт — қурилган, ҳали пи-шитилмаган ғишт, *оби ғишт*, санжари ғишт — ўлчами тахминан 52X27X10 см бўлган катта ғишт, 12-асрда кенг қўлланилган; соллати ғишт — ўлчами 25X12X6 см бўлган кичик ғишт.

ҒИШТИН — ғишт териб тикланган девор, бино, қалъа ва ҳоказо.

ҒИШТКОР — ғишткор уста; ғишт териб бино қурувчи ус-та.

ҒОВ — иҳота, чегара, тўсиқ.
ҒОВАҚ, ғаров — ичи пўк, тешик нарса, гумбаз ғарови; ичи ғовак.

ҒОЗ — гумбаз боғлашда ғиштнинг туртиб чиққан қир-радор қисми.

ҒОЗПОЙ — 1) ғоз панжаси-ни эслатувчи шакл; 2) муқарнас тузилишида энг па-стки қатор косачалари тугал-ланадиган жойдаги ғоз осғи

ва панжасини эслатувчи шакл.

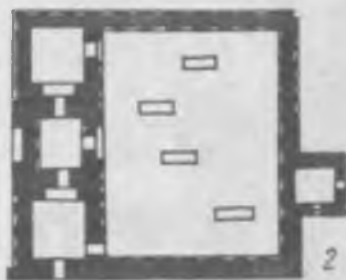
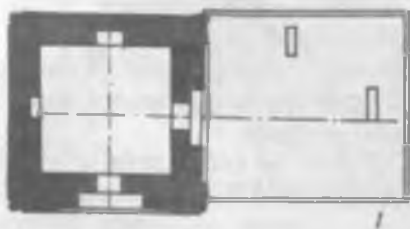
ҒУЛА — ходадан кўндаланг кесиб олинган ёғоч бўлаги.

Х

ҲАВОЗА — бино қурилиши, таъмири давомида фойдаланиш учун тайёрланган ёғоч ёки металлдан ясалган муваққат қурилма. Бино битгандан кейин ҳавоза йиғиштириб олинади. Халқ усталари гишт териш давомида девор орасига кўндаланг қатор қалама ёғочлар қўйиб, улар устига тахтачалар ташлаб ҳавоза (галдаги поғона) сифатида фойдаланишган.

ҲАДРА — Тошкентдаги қадимги чорраҳанинг номи. «Ҳадра» эски арабчада сарой дегани. Шу манзилда илгари сарой бўлгани маълум. Шунингдек «Ҳадди роҳ», яъни «йўлнинг охири» номидан келиб чиққан деган тахмин бор. **ҲАВОЛ** (ичи говак, бўш) — қўш синчли девор орасидаги, гишт девор билан кошинкор безак орасидаги муқарнас бўшлиқ.

ҲАЗИРА — атрофи ихоталанган жой, хилхона.

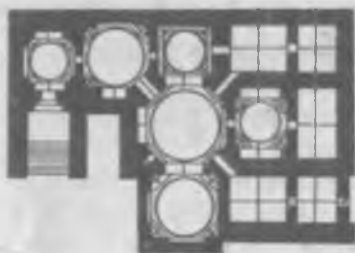
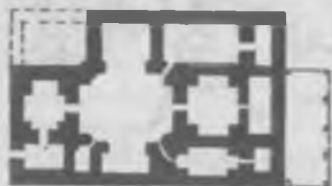
Ҳазира: 1. Ўзгандаги ҳазира-зиёратхона; 2. Чор Бакрдаги ҳазира; 3. Саид Ваққос ҳазираси.

ҲАЙБАР — қалъа. қўрғон. Шаҳри Ҳайбар-Бухоро вилоятининг Қизилтепа туманидаги қадимги Тавовис шаҳри харобаси.

ҲАЛИМХОНА — ҳалим пиширадиган махсус хона. Туркистон шаҳридаги Хўжа Аҳмад Яссавий меъморий комплексининг махсус бир хонаси ҳалимхона номи билан машҳур.

ҲАММОМ, мўрча — чўмилиш, ювиниш ва покланиш учун қурилган махсус бино. Ёзма манбалар, сақланиб қолган иншоотлар иссиқликни сақлаш мақсадида ерни чуқур қазиб, ер остида, ярим ертўла тарзида қурилганини кўрсатади. Ечиниш хонаси, хордиқ чиқариладиган катта хона; ўртада ҳаммомнинг асосий уқалаш хонаси, унинг атрофида ювиниладиган хоналар

булиб, улар катта ва кичик гумбазлар билан спилган; ҳовузларда иссиқ ва қайноқ сувлар булиб, хоналар ости-дан қайноқ ҳаво билан иситилган.

1. Карманадаги ҳаммом. 2. Шаҳрисабздаги ҳаммом. 3. Қаршидаги ҳаммом.

ҲАНДАСА, геометрия — шакллар тузилишини ўрганувчи илм.

ҲАРАМ — 1) ичкари (ҳовли), аёллар турадиган хос хона, уй; 2) муқаддас деб ажратиб қўйилган, кириш тақиқланган жой. Байтулҳарам — муқаддас ибодатгоҳ. Каъба, Маккатулла.

ҲАФТЖЎШ — етти хил маъдан (металл) қўшиб эритилган қотишма.

ҲАҚРАҲА, ҳақроҳа — қўшни ўтиши учун ажратилган йўл, йўлак, далон.

ҲИЛОЛА — янги ой шаклидаги безак.

ҲИСН — қалъа, қўрғон, ҳисор. **ҲИСОР** — қалъа девори, девор билан ўралган шаҳар. Қадимги ҳужжатларда Бухоро ўртасидаги Арк қалъаси ҳисор деб таърифланган.

ҲОВЛИ — 1) уй-жой билан биргаликда атрофи девор билан ўралган саҳн, майдон; 2) алоҳида қўрғон ҳовли деб аталади.

ҲОВУЗ — сув йиғиш ва сақлаш учун қазилган чуқур жой. Тепаси давра, чорси, олти қирра, саккиз қиррали ҳовузлар бор.

ҲОВУЗАК, ҳавзак — уй, хона шипи тузилишидаги чуқурча шакли. Ёғочдан ясалган мураккаб шиплар муқарнас билан тўлдирилган.

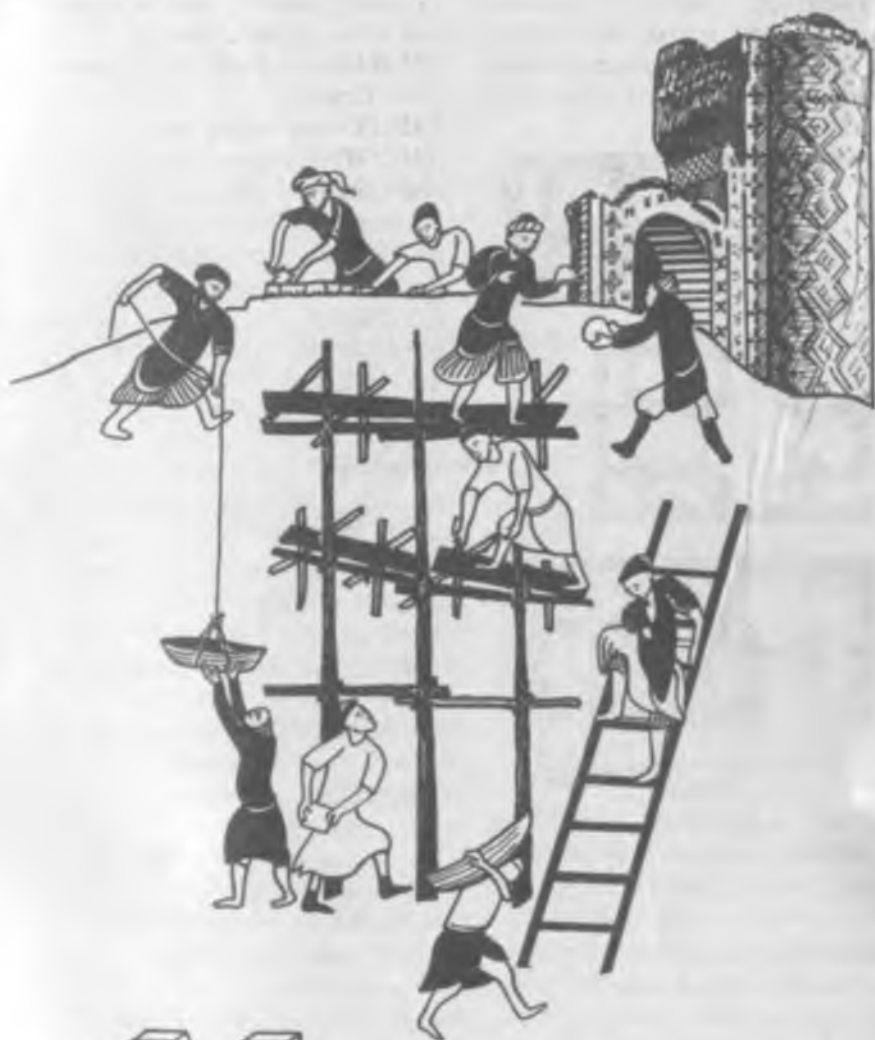
ҲОШИЯ — нарсанинг асосий қисмидан ажралиб турадиган чети, зиҳи; тасма, йўл, чегара, камар.

ҲУЖРА — бир, бир неча кишига мўлжалланган кичик ётоқхона. Ташқарида, мадрасаларда, мақбара ва бошқа зиёратгоҳ жойларда қурилган.

ҲУМО — афсонавий қуш. Мсьморий ёдгорликлар безагида бахт-саодат рамзи бўлган ҳумо тасвири сақланиб қолган.

ҲУНАР — касб, соҳа.

ҲУНАРМАНД — ҳунар устаси. Бинокор, дурадгор, кулол каби.

МЕЪМОРИЙ ХАЗИНА

*Муҳандиским, бу қаср обод қилди,
Бу янглиғ тарҳини бунёд қилди.*

Алишер НАВОИЙ

МЕЪМОРИЙ ЁДГОРЛИКЛАР

А

АБДОЛБОБО МАҚБАРАСИ (Хива, 18—19- асрлар)— Хоразмишоҳ Отсизнинг саркардаси Аҳмад Замчи (12- аср) номи билан боғланган. Мақбара биноси квадрат тарҳли, бир хонали, гумбазли бўлиб, пишиқ ғиштлардан қурилган. Атрофида минора, масжид каби бино ва иншоотлар, ҳовуз барпо қилинган. Масжид тўртбурчак тарҳли, ўнг ва терс айвонли. Миноранинг баландлиги 10 м, тепаси мезанали, тошлардан қурилган ҳовузнинг чети поғонали.

АБДУЛАЗИЗХОН МАДРАСАСИ (Бухоро, 1652) — Бухоро хони Абдулазиз II (1645—80) қурдирган. Меъмори Мимхоқон ибн Хўжа Муҳаммадамин.

Мадраса тузилиши оддий. Ҳужралар икки ошиёшли. Тўртбурчак ҳовлининг ҳар тарафида пештоқли айвон бор. Айниқса ташқи пештоқ сиркор парчин билан қопланиб, нафис нақш ва афсонавий жониворлар тасвири билан безатилган. Ички гум-

базлар безагида ганч муқарнас, ислимий нақшлар ва зарҳал безаклар қўлланилган.

Абдулазизхон мадрасаси.

АБДУЛАЗИЗХЎЖА МАДРАСАСИ (Қарши, 1909) — мадраса чорси тарҳли, икки қаватли. Пештоқининг икки ёнида масжид ва дарсхона жойлашган. Ҳовли атрофидаги ҳужралар томи балхи гумбазли. Безаксиз.

АБДУЛЛА ИБН БУРАЙДА МАҚБАРАСИ (Туркменистон, 11- аср)— мақбара биноси квадрат тарҳли, бир хонали, гумбаз томли бинодан иборат. Пештоғида кўфий хатида ёзуви бор. Ичкараси ўйма ислимий нақшлар б-н безатилган.

АБДУЛЛАХОН БАНДИ (Навоний, 16- аср) — қадимги сув омбори ва тўғони. 16-асрнинг 80- йилларида Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II (1557—98) қурдирган. Эски Оқчоб қишлоғи яқинидаги Бекларсой дарасида жойлашган. Абдуллахон бандининг тўғони слансц тошларидан қурилиб, тош палахсалари, сувга чидамли ганч қоришмаси — қир билан бириктирилган. Тўғоннинг узунлиги: асосида 73 м, юқорисида 85 м, баландлиги — 14,5 м, тахминан 1,2 млн. кубометр сув тўпланган.

Абдуллахон мадрасаси (Бухоро).

Абдуллахон банди (16- а.).

АБДУЛЛАХОН МАДРАСАСИ (Бухоро, 1588—90) — Абдуллахон II қурдирган. Халқ орасида *Модарихон мадрасаси* билан бирга Қўш мадраса номини олган.

Мадрасанинг тўрт томони баланд пештоқли бўлиб, бош

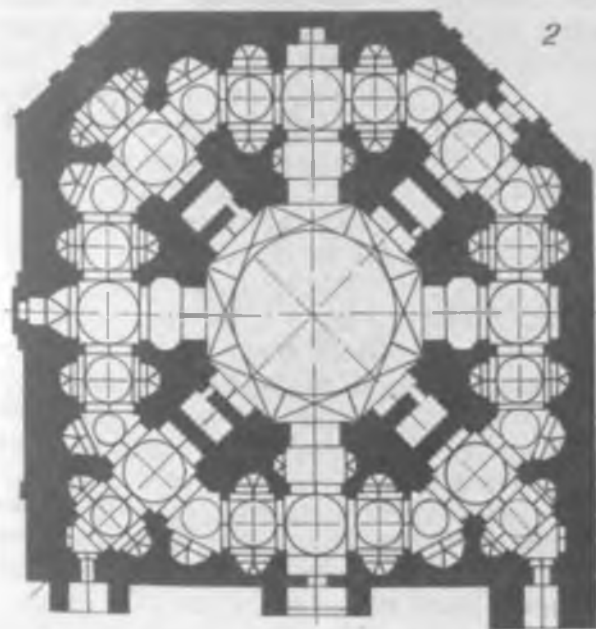
тарзидаги пештоқ, унинг ён-ларидаги икки қаватли ҳужралар ва бурчакларидаги гулдасталар оқ, кўк, зангори рангли сиркор безаклар билан пардозланган. Ҳовли атрофини икки ошиёили ҳужра ва айвонлар ўраб туради.

Ҳовли тўридаги пештоқ айвонидан икки ошиёшли уйга кириш мумкин.

АБДУЛЛАХОН МАДРАСА-СИ (Хива, 1855) — Қутлуғмурод Иноқхоннинг ўғли Абдуллахонга атаб оиаси қурдирган. Квадрат тарҳли, пештоқ орқали уч гумбазли миёнсаройдан ҳовлига утилади. Ҳовли атрофи ҳужралар б-н ўралган. Масжид

ва дарсхоналар миёнсарой билан боғланган.

АБДУЛЛАХОН ТИМИ (Бухоро, 1577) — усти берк йирик савдо растаси. Тим квадрат тарҳли бўлиб, ички деворларининг икки томонига равоқли токчалар ишланган. Усти гумбаз билан қопланган. Ўтмишда бу ерда шойи, жун ва бошқа газламалар сотилган.

2

1. Абдуллахон тимн.

2. Тарҳи.

АБДУЛЛОҲ АНСОРИЙ
МАҚБАРАСИ (Афғонистон, 1425—29) — Султон Шоҳруҳ Мирзо томонидан қурилган, кўпхоналик ҳазира-мақбара. Атрофи 30 ҳужра — хилхона билан ўралган. Уларда асосан Темурийлар авлоди — Ҳирот ҳукмдорларининг қабрлари бўлиб, оқ, қора мрамрдан қабртошлар ўрнатилган. Алишер Навоий саъйи ихтимали билан бир неча бинолар (Намакдон, Зарнигор каби) қурилган. Ансорий қабри устига Бобур оқ мрамрдан ёдгорлик ўрнаттирган деган маълумот бор.

АБДУРАСУЛБОЙ МАДРАСАСИ (Хива, 1906) — мадраса икки ҳовлили. Ғарбий томонидаги ҳовлининг икки бурчагида иккитадан тўртбурчак тарҳли хона, масжид бўлиб, уларга икки томонлик даҳлиздан кирилади. Шарқий ҳовли атрофи ҳужралар билан ўралган. Пештоғи кошин билан безатилган.

АБДУРАҲМОН ВАЛИ
МАҚБАРАСИ (Бухоро, 14-аср) — мақбара биноси гумбазли зиёратхона ва икки гўрхонадан иборат. Гўрхона ичида сағаналар бор.

АБУЛҚОСИМ МАДРАСАСИ (Тошкент, 1850) — Абулқосим шайх қурдирган. Мадраса тўртбурчак тарҳли. Ҳовлига олд томондаги пештоқдан кирилади. Ҳовли атрофида миёнсарой, масжид ва мадраса, ҳужралар, турда «Муйи Муборак» хонақоҳи жойлашган. Бинонинг бош

тарзи алоҳида эътибор билан безатилган. Бинонинг жанубий томонидаги ҳаммом бузилиб кетган.

АБУСАИД МАҚБАРАСИ (Туркменистон, 11-аср ўрталари) — руҳоний Абу Саид Майхоний (Мсона бобо, 1049 да вафот этган) қабри устида қурилган. Квадрат тарҳли, қўш гумбазли бино. Ёишлар безакли қилиб терилган. 14-асрда таъмирланиб, нақшлар билан безатилган.

АБУФАЗЛ МАҚБАРАСИ (Туркменистон, 11-аср) — мутасаввуф руҳоний Абуфазл (1023 йил вафот этган) қабри устида қурилган. Мақбара квадрат тарҳли, қалин деворли, қўш гумбазли, тўрт томони равоқли.

АЛАМБАРДОР МАҚБАРАСИ (Туркменистон, 11-аср) — Сомонийлар сулоласидан Мунтасир (1005 йил вафот этган) дафн қилинган деб тахмин этилади. Мақбара бир хонали, деворлари қалин, пештоқ ва гумбаздан иборат, пишиқ ёишлардан нақш ҳосил қилиб терилган.

АЛИ НАСАФИЙ МАҚБАРАСИ (Самарқанд, 14-асрнинг 70—80-йиллар) — Шоҳи зинда таркибида, Насаф (Қарши)лик бинокор уста Али қурган. Тарҳлари квадрат бўлган зиёратхона ва гўрхонадан иборат. Гумбази 16 қиррали гардишга ўрнатилган. бўртма нақш ва сиркор парчин билан безатилган.

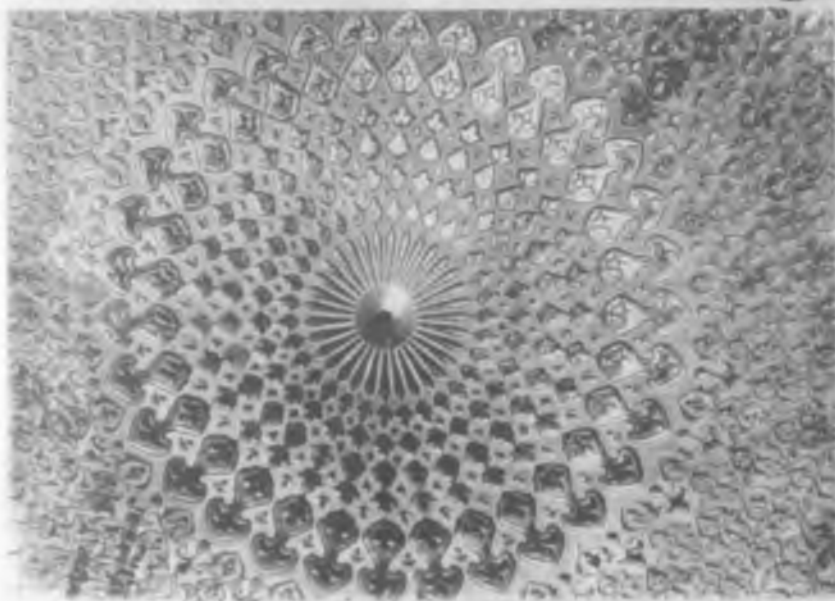
**АМИР БУРУНДУҚ МАҚ-
БАРАСИ** (Самарқанд, 14-
аср охири) — Шоҳи зинда
таркибида, Амир Темурунинг
қўшин бошлиғи Бурундуқ
қабри устига қурилган.
Мақбара бир хонали, пеш-
тоқли, қўш қават гумбазли.
Пештоғи сопол, парчин, ко-
шин, тарошланган гишт би-
лан безатилган. Ертўла —
гурхонаси квадрат тарҳли,
унда 9 та қабр сақланган.

**АМИР ТЕМУР МАҚ-
БАРАСИ** (Самарқанд, 14-
аср охири — 1405 йил) —
Темурийлар сулоласига ман-
суб кишилар (Амир Темуру,
ўғиллари Умаршайх, Миро-
ншоҳ ва Шоҳруҳ, набирала-
ри Муҳаммад Султон,
Мирзо Улугбек ва б.) дафн
етилган. Мақбара биноси ва

унинг олдидаги пештоқли
дарвозаси бор ҳовли сақлан-
ган. Мақбара ичкараси чор-
тоқ, унинг устида ёзувли
ҳошиялар ва ҳашамдор ич-
ки гумбаз бор. Зиёратхона
тоқи равоқли, безаклари ак-
сар олтин ҳал билан пар-

Амир Темуру мақбараси: 1. Ташқи
куриниши. 2. Ички гумбаз беаги.

дозланган. Безаклар заминига ложувард ранг гуллар чизилган. Ташқи гумбази қобирғали баланд доира асос поясига ўрнатилган. Зиёратхона ўртасидаги мармар панжара билан ўралган ҳазира саҳнига қатор қабртошлар қўйилган. Унинг остида саккиз қиррали тағхона — гурхона бор. Мақбара турли рангдаги нақшлар билан серҳашам безатилган. Гумбаз остидаги бўртма (қоғоздан тайёрланган) кундал жуда чиройли, изораси яшим (оникс) тошдан терилган. Айниқса, олтин ва кумуш қандиллардаги шамчалар ёнганда зиёратгоҳ ичкарисини улугвор ва афсонавий тус олади. Мақбара ташқарисини сиркор гиштчалар билан безатилган. Эшикларида қўш заминли уймакор безаклар бўлган. Мақбарага 1424 да, Улуғбек даврида қурдирилган жануб томондаги далон орқали кирилади.

АМИР ТўРА МАДРАСАСИ (Хива, 1870) — Ичан қалъа таркибида, Муҳаммад Раҳимхон II нинг акаси Амир Тўра қурдирган. Чорси тарҳли, пештоғи маҳобатли, икки ён томонида қўшқаватли уч жуфт ҳужра бор. Пештоқ орқали уч гумбазли миёнсаройдан ҳовлига ўтилади. Миёнсаройнинг икки ён томонида дарсхона ва масжид, ҳовли атрофида олди равоқли ҳужралар жойлашган.

АМИРЗОДА МАҚБАРАСИ (Самарқанд, 1386) — Шоҳи зинда таркибида, мақбара квадрат тарҳли, пойгумбази саккиз қиррали, гумбази қобирғали. Хона ва пештоқ турли нақшлар билан серҳашам безатилган.

АНБАРБИБИ МАҚБАРАСИ (Тошкент, Занги ота ҳазираси таркибида, 14- аср охири — 15- аср бошлари) — Занги отанинг хотини Анбарбиби ва қайнонаси Улуғпошшо дафн қилинган. Квад-

Амир Тўра
мадрасаси.

рат тарҳли, бир хонали, қуш гумбазли. Пишиқ гиштдан қурилган.

АНУШАХОН ҲАММОМИ (Хива, 1657) — Хива хони Абулғозихон ўғли Анушахон шарафига қурдирган. Ярим ертўла кўринишида, деворлари пишиқ гиштдан қалин қилиб қурилган, ташқаридан фақат гумбазлари кўринади. Ёруғли гумбазлардаги туйнуклардан тушади. Ҳаммом ер остидаги йўлакчалар орқали юборилган тутун ҳовури билан иситилган. 1984 да таъмир қилиниб ишга туширилган.

АРАБ МУҲАММАДХОН МАДРАСАСИ (Хива, 1616, 1838) — дастлаб Хива хони Араб Муҳаммадхон мадрасани бир қаватли, оддий синчли қилиб қурдирган. Серҳашам ишланган айвон сақланган (Хива музейида). Олюқулихон даврида мадраса биноси квадрат тарҳли, пештоқ ва гумбазли қилиб қайта қурилган. Бош тарзидаги масжид ва ҳужралар икки қаватли, икки бурчагида бурж-гулдасталари бор. Қолган томонларидаги ҳужралар бир қаватли. Ҳовли этагида айвон-масжид қурилган.

АРАБОТА МАҚБАРАСИ (Самарқанд вилояти, 978) — мақбара квадрат тарҳли, пештоқ гумбазли, бир хонали. Пойдесвори тошдан, деворлари чорси жуфтлама гиштдан ганчҳок билан терилган. Пештоғи нақшлар ва

арабий ёзувлар билан безатилган. Бу мақбара 10- асрга оид Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихий меъморий ёдгорликлари ичида санаси аниқ ягона бинодир.

АРЗ ҲОВЛИ (Хива, 1837—38) — Кўҳна Аркдаги хоннинг фуқаролар арзини эшитадиган қабулхонаси. Ҳовли тўри хосхоналарга ажратилган. Улардаги айвонли хоналарда амалдорларнинг қабулхоналари бўлган. Ҳовлининг бир четига пишиқ гиштдан доирасимон супа ишланган. Айвон ўйма ва бўйма нақшлар билан безатилган.

АТОУЛЛА САИД ВАҚҚОС МАҚБАРАСИ (Сурхондарё, 11- аср) — лашкарбоши Атоулла Эшон Мир Ҳайдар дафн этилган. Мақбара кулоҳи гумбазли, бир хонали, безаксиз. **АҲМАДБЕКҲОЖИ МЕҲМОНХОНАСИ** (Андижон, 1905—07) — Андижонлик пахта заводи эгаси АҳмадбекҲожи Темурбек ўғли қурдирган. Бино тарҳи П шаклида, пишиқ ва хом гиштдан синчкори қилиб қурилган. Асосий хоналар олди айвонли. Айвон шиплари васса жуфт услубида ишланган, нақшлар билан безатилиб, сирланган. Уйнинг идора вазифасини ўтайдиган қисми Европача услубда пардозланган.

АҲТАМ САҲОБА МАҚБАРАСИ (Сурхондарё, 10—11- асрлар) — Муҳаммад сарбози Ҳазрати Алининг яқин қариндоши, саркарда Аҳтам

дафн этилган, деган ривоят бор. Мақбара қурилишининг дастлабки намуналаридан ҳисобланади. Текис томли, синч деворли, пишиқ ғиштдан ишланиб ганч сувоқ қилинган. Ичкарида поғонали сағана бор.

Б

БАЛАНД МАСЖИД (Бухоро, 16- аср) — масжид харсанг тошли шоҳсупа устига қурилган, икки томони айвонли, мурабба тарҳли. Ўйма ва бўяма нақшлар билан ҳамда кошин ва парчин қоплаб безатилган.

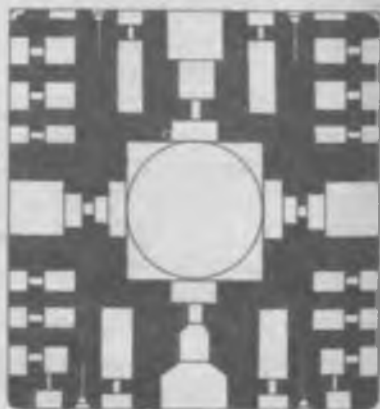

Баланд масжид.

БАНДИ КУШОД МАСЖИДИ (Қашқадарё, тахминан. 16- аср) — масжид пахсадан қурилган, чортоқ тарҳли, томи 6 гумбазли, бош тарзи содда, айвонли. Хонақоҳи икки устунли, безаксиз. Сомон сувоқ қилинган.

БАРОҚХОН МАДРАСАСИ (Тошкент, 15—16- асрлар) — Ҳазрати Имом мажмуаси таркибидаги бино. Тошкент ҳокими Наврӯз Аҳмад (Бароқхон) қурдирган. Дастлаб

икки мақбара, кейинчалик мадраса барпо этилган. Маҳобатли, ҳашамдор пештоқ орқали кенг дарвозахонага кирилади. Ёнларида равоқли ҳужралар, тўрда Суюнчхон мақбараси, чапда номаълум мақбара жойлашган. **БАҲОУДДИН МАЖМУАСИ** (Бухоро) — Шайх Баҳоуддин Нақшбанд (1318—89) даҳмаси, Абдулазизхон хонақоҳи (1544—45), Даҳмаи Шоҳон, мақбара, мадраса, Музаффархон ва Ҳаким қушбеги масжидлари, ҳовуз, қудуқ, минора ва бошқа бино ва иншоотлардан иборат. Мажмуада ёғоч ўймакорлиги ва бўяма наққошлик намуналари сақланган. Баҳоуддин даҳмаси мармар қопланган квадрат супа бўлиб, мармар панжара билан ўралган. Масжидлар ясси томли. Айвондаги устун каллаклари ва шиплари муқарнас билан, тўсинлари бўяма нақш билан безатилган. Шипи ҳовузак

Баҳоуддин хонақоҳи тарҳи.

қилинган, ганчдан юлдузсимон шакллар ишланган.

БЕКМИР МАДРАСАСИ (Қарши, 1903) — мадрасанинг бош тарзи жанубга қараган, пештоғининг икки сніга гулдаста ишланган. Икки қаватли, қуйи қаватда дарсхона ва масжид, юқорисида хужралар жойлашган. Ҳовли атрофидаги хужралар олди саккиз қиррали, безакдор равоқли.

Бекмир мадрасаси.

БИБИ БУВАЙДА МАҚБАРАСИ (Фарғона, 15—16-асрлар) — афсонавий саркарда Шоҳ Жалил онаси (Биби Ҳувайдо) ва хотинига атаб қурдирган дсб тахмин қилинади. Мақбара зиёратхона ва гурхонадан иборат. Пештоқ гумбазли. Пештоғининг икки сніга гулдасталар ишланган. Эшиги ўйма гириҳ нақшли. **БИБИХОНИМ МАЖМУАСИ** (Самарқанд, 1399—1404) — жоме масжид, мадраса ва мақбарадан иборат. Амир Темурнинг катта хотини Биби-хоним (асли Сароймулкхоним) номи билан боғлиқ. Амир Темур фармони билан қурилган.

Жоме масжид пойдевори харсанг тошдан, деворлари пишиқ ғиштдан ишланган. Ҳовли атрофи кўп устунли бостирмалар билан ўралган. Турарида катта масжид, икки ёнида кичик дарсхона — масжидлар, пойгоҳида масжиднинг иккига бўлинган дарвозахона пештоғи, шимоли-ғарбида алоҳида минора сақланиб қолган. Масжид ҳовлисининг шимоли ва жанубидаги икки кичик хонақоҳдан мадраса дарсхонаси сифатида фойдаланилган.

Мадраса жоме масжиди қаршисида бўлган. Қолдиқларини кўриш мумкин. Мақбара ҳам масжид қаршисида жойлашган. Ертўла (тағхонаси)га махсус йўлак орқали ташқаридан тушилган. Мажмуада ўша давр меъморлиги эришган барча амалиёт ва ютуқлар, безак соҳасидаги барча услублар кенг қўлланилган.

Бибихоним ансамблидаги масжид.

**БОБАЖИ ХОТУН МАҚ-
БАРАСИ** (Қозоғистон, 10—
11- асрлар) — мақбара бино-
си квадрат тарҳли, олд ва ик-
ки ён тарзларига бир хилда
чуқур равоқли эшиклар, ёни-
га кичик ясси равоқлар, те-
пасига турунжлар ишланиб,
атрофи ҳошиялар билан че-
гараланган. Пойгумбази 16
қиррали, усти кулоҳий гум-
баз билан қопланган.

БОБУР МАҚБАРАСИ
(Афғонистон, 16—17 ва 20-
асрлар) — Бобур хоки наби-
раси Шоҳ Жаҳон ҳукмрон-
лиги даврида Кобул шаҳри-
нинг «Назаргоҳ» (Боғи Бо-
бур)нинг юқоридаги майдон-
часига қуйилган. Бобур васи-
ятига кўра мақбара қурилма-
ган. 1606 да оқиш кулранг
қабртош ўрнатилган. 1932 да
мармардан шийпон-мақбара
барпо қилинган.

БОЛОҲОВУЗ МАСЖИДИ
(Бухоро, 18—20- асрлар) —
катта гумбазли хонақоҳ-мас-

жид (1712), ҳужралар (19-
аср), айвон, минора (1911—
17) ва ҳовуздан иборат.

Хонақоҳ мураккаб ганч-
кор бўртма нақшлар билан
ишланган. Олдига ишланган
ҳашаматли айвон 20 устунли,
унинг ён деворларидаги ток-
чалар, шипи мураккаб гириҳ
нақшлар билан серҳашам
безатилган. Масжид ёнида
минора жойлашган. Ҳовуз
қирғоқлари йирик тошлар
б-н зинапояли қилиб мус-
таҳкамланган.

БОҒБОНЛИ МАСЖИД (Хи-
ва, 1809) — дарвозахонаси
гумбазли, икки ёнида ҳуж-
ралар жойлашган. Ҳовлининг
икки томони девор билан
ўралган. Олди айвонли, гум-
базли масжид юқорида жой-
лашган. Эшиги, айвон шипи
ва устунлари уйма нақшлар
билан безатилган.

БОҒЧА ДАРВОЗА (Хива,
19- аср) — Ичан қалъанинг
шимолий дарвозаси.

Болоҳовуз масжиди.

Боҳарзий мақбараси.

Буёнқулихон мақбараси.

БОҲАРЗИЙ МАҚБАРАСИ (Бухоро, 14—16- асрлар) — олим, мутавалли шайх Сайфуддин Боҳарзий (1262 да вафот этган) қабри устига қурилган. Кейинроқ мақбарага тақаб зисратхона барпо этилган. Пештоқнинг икки снн гулдастали. Гурхонада ёғоч ўймакорлигида ишланган сағана бўлган. Ўймакор сағана қолдиқларини Ситораи Моҳи Хоса музейида кўриш мумкин.

БУЁНҚУЛИХОН МАҚБАРАСИ (Бухоро, 14- аср) — Буёнқулихон қабри устига қурилган. Мақбара катта ва кичик хонага бўлинган. Кичик хонада сирланган гулдор сағана бўлган, катта хона эса пастак гумбаз билан ёпилган. Мақбаранинг ташқи тўрт бурчагида нақшинкор буржлари бор. Девор ичидан қоронғи ва тор йўлак ўтади. Мақбаранинг ички ва ташқи томони сиркори қилиб безатилган. Сирлар ғоят тоза ва тиниқ. Гириҳ ва ислимий нақшлар турли нақшинкор ёзувлар билан ишланган. Сиркор безатилган пештоқ бино-

дан алоҳида қурилган. 1926 да мақбара таъмир этилган. Кейинроқ мақбара супа устига қурилганлиги аниқланган.

БУХОРО АРКИ (Бухоро, 9—20- асрлар) — шаҳарнинг қадимий қалъаси. Арк баланд тепалик устига қурилган. Майдони 4,2 га. Бухорқудотлар, султонлар, хонлар ва амирлар қароргоҳи. Милод бошларида қурила бошланиб, Сомонийлар даври (9—10- асрлар) да ҳам Арк қайта қурилган, асосан ҳозирги кўриниши шайбонийлар сулоласи даврида (16- аср) шаклланган. 2 минг йил мобайнида ташқи ва ички қиёфасида кўп ўзгаришлар рўй берган. Қалъа деворлари турли даврларда пахса, тош, хом ва пишиқ гишт билан мустаҳкамланган. Юқориси кунгура билан безатилган. Қадимда шарқ ва ғарб томонида икки дарвозаси бўлган. Аркнинг ҳозирги баланд дарвозахонаси икки «гулдастаси» ва тепадаги айвон-ноғорахонаси билан диққатни жалб

Арkning Регистон
томонидан
хуруниши.

Шаҳар девори.

Бухоро арки. Умумий тарҳи:

1. Ғарбий дарвоза; 2. Жоме масжиди; 3. Қушбеги бинолари комплекси;
4. Тож кийдирадиган зал; 5. Саломхона; 6. Бўхчабардор биноси; 7. Саисхона ҳовли ва қурилишлари билан; 8. Масжид хонақоҳи; 9. Баттол Ғози мазори; 10. Археологик қазилма.

этади. Арк ичкарасига қия йўлакчали узун далон орқали ўтилади. Далоннинг чап томонида ўз вақтида обхона ва регхоналар бўлган. Бинода жиноятчиларни қамайдиган «канахона» ҳам бўлган. Жума масжиддан бошланган тор йўлак қушбеги ҳовлиси орқали кичик гумбазли чорсуга туташган. Чорсунинг ўнг томонида амир отхоналари, чап томонида майдон саҳнига тош тўшалган катта ҳовли — кўринишхона бор. Ҳовлининг уч томони пешайвонли. Кираверишда нақшли пештоқ бор. Бош айвон марказида мармар тахт, унинг жанубида — Раҳимхон қабулгоҳи, меҳмонхонаси, ҳамда 2 масжид бор. Арkning кўп қисми бузилиб кетган. Ҳозир унда вилоят ўлкашунослик музейи жойлашган.

БУХОРО НАМОЗГОҲИ — МАСЖИДИ (Бухоро, 1119, 12—16- асрлар) — масжид пишиқ гиштдан қурилиб, атрофи баланд девор б-н ўралган. 16- асрда уч тоқли пешайвон шаклида гумбазли бино қурилган. Бинога нафис қоплама безакли пештоқ ҳам қурилган. Уч асосий хонадан иборат бўлиб, асосий хона марказида нақшинкор меҳроб бор. Кошинкори гириҳ нақшлар ва ёзувлар сақланган. Марказий хонага пештоқдан, ёнидаги хоналарга далон — йўлак орқали киирилган. Марказдаги хона яси гумбаз билан, ёнларидаги

хоналар балхи гумбаз билан ёпилган.

БЎСТОН БУВА МАҚ-БАРАСИ (Фарғона, тахминан 15—16- асрлар) — афсонавий саркарда Шоҳ Жалилнинг акаси (Бўстон бува) дафн қилинган деб тахмин қилинади. Бинонинг маҳобатли шакли унинг меъморий таъсирчанлигини оширган. Безаксиз. Фақат пештоқда кунгура безак қолдиқлари сақланган.

В

ВОБКЕНТ МИНОРАСИ (Бухоро, 12- аср) — асоси ўн икки қиррали, пишиқ гиштардан мавжли қилиб терилган. Қуйи қисмининг диаметри 6,19 м, юқори қисми — 2,81 м. Ҳозирги баландлиги 38,7 м. Белбоғидаги нақшлар орасида сана ва қурдирган шахс (Садр Бурҳониддин Абдулазиз II) нинг номи кўфий хатида ёзилган.

Г

ГАВКУШОН МАДРАСАСИ (Бухоро, 16- аср) — Жўйбор шайхлари қурдирган мадраса ва минора. Хўжа (Гавкушон) масжиди, ҳовуз ва саройи бузилиб кетган. Мадрасанинг шарқий тарафи икки қаватли, ён ва орқа томонида бир қаватли хужра ва мезана бор. Минора баландлиги 19,5 м. Минорага масжид томидаги равоқли кўприк орқали чиқилган. Айвонини ўсим-

ликсимон сиркори нақшлар, сулс хатида битилган китоба безаган.

ГАВҲАРШОД МАЖМУАСИ (Афғонистон, Ҳирот, 1417—38) — масжид (мусалло), мадраса ва темурийлар авлодига мансуб мақбарадан иборат. Шоҳруҳнинг хотини Гавҳаршод фармойиши билан 20 йил мобайнида қурилган. Кейинчалик мақбарага Гавҳаршоднинг ўзи ҳам дафн этилган. Мсѣмори Қавомиддин Шерозий. Мақбара, яқинига кейинчалик Ҳусайн Бойқаро мадраса қурдирган. Мақбара, 4 минора, мусалло ва мадрасанинг харобаларигина сақланиб қолган. Масжид ҳовлисining атрофи 4 айвон ва икки қаватли турли хоналар билан ўралган. Гавҳаршод мадрасаси ҳовлининг шимолида жойлашган. Мақбара 1432 йилда қуриб тугалланган. Мармар, кошин, сиркор ғишт териб жозибадор безатилган.

ГУЛ МАСЖИД (Қашқадарё, 1875) — масжид чортоқ тарҳли, бир устунли хонақоҳдан иборат бўлиб, уч томони айвон. Шипи нақшлар билан нафис безатилган. Масжид ажойиб гулдор нақшлари билан ажралиб туради. Безаклар ганч ўймакорлигида бажарилган.

ГУМБАЗ МАДРАСА (Андижон, 1872) — маҳаллий бойлардан Абдулҳамидхожи буюртмаси б-н қурилган. Қурилишга Буваназар ўғли Қурамбой раҳбарлик қилган.

Мадраса чортоқ тарҳли, икки қаватли ҳужралар, масжид ҳамда дарсхона ва атрофи ўралган кичик ҳовлидан иборат бўлган. Ҳозир бош тарзидаги пештоқ гумбазли бино ва икки қаватли ҳужралар сақланган. Хона ичлари, пештоғи безакдор, панжарали равоқлар тизмаси билан безатилган, ганч сувоқ қилинган. Айвон шипи ҳовузакли қилиб ишланган. Равоқли токчаларга араб ёзувлари ва гулдор нақшлар туширилган, эшикларга ҳам қўштарҳли ўймакор гулли нақшлар битилган.

ГУМБАЗИ САЙИДОН, Сайидлар гумбаз (Шаҳрисабз, 1437—38) — мақбара чортоқ тарҳли, саккиз қиррали асос устида, баланд пойгумбаз ва гумбаз қурилиб кошин билан қопланган. Мақбара ичида Амир Абдул Муоний, Муҳаммад Сайид ва Мағруфжон Абул Муоний ўғиллари дафн этилгани қабртошларга ёзилган, бирига ёзувсиз қабр тоши қўйилган. Безагида ғириҳ ва ислимий нақшлар, кўфий хати битилган.

Д

ДАҲМАИ ШОҲОН, Шоҳлар даҳмаси (ҳазираси), (Қўқон, 19- аср) — бош тарзидаги пештоқ кошин қоплаб, сирли ғишт билан безатилган. Безаклари ўзига хос бўлиб, кўриниши беқасам

гулга ўхшаб кетади. Ҳовлига қараган икки устунли масжид-айвондан иборат. Норбутабий ва унинг авлодлари дафн этилган даҳмасалар бор. Масжид айвони нақшинкор безатилган.

ДАҲИСТОН МАСЖИДЛАРИ (Туркменистон, 12—13-асрлар) — уч масжиддан иборат. Жума масжид (1102) ҳовлили, улкан ғиштин устунларига ганч ўйиб нақш ишланган. Шимоли-шарқий бурчагидаги миноранинг қуйи қисми сақланган. Ундан жануброқдаги иккинчи масжид (13-аср) минораси ва пештоғининг вайронаси сақланган. Четроқда 11—12-асрларга мансуб Шер Кабир масжиди қолдиқлари сақланган. Пештоқ гумбазли кенг хонақоҳи бўлган.

ДЕВОНА БУВА МАҚБАРАСИ (Наманган, 19-аср) — зиёратхона-ҳазира, гурхона ва айвондан иборат. Ҳазирага айвон орқали кирилади. Кираверишда икки томонга супа ишланган.

Зиёратхона олди пештоқли, томи гумбазли, тўрт томонида эшик ўрни бор бинодир. Гумбази юлдузсимон асосга ўрнатилган. Пештоғи намоёнларга ажратилган, қаноси ганчкори нақшлар билан, эшиги ёғоч ўймакорлигида безатилган.

ДЕВОНБЕГИ МАДРАСАСИ, Нодир девонбеги мадрасаси (Бухоро, 1622—23) — Бухоро ҳукмдори Имом-

қулихоннинг вазири Нодир девонбеги ташаббуси билан бунёд этилган.

Мадраса дастлаб карвонсарой сифатида қурилган. Кейинчалик мадрасага мулжаллаб битказилган. Пештоғи кошин қоплаб безатилган, қаносига афсонавий семурғ қуш, кийик тасвирлари ишланган.

ДЕВОНБЕГИ ХОНАҚОҲИ, Нодир девонбеги хонақоҳи (Бухоро, 1619—20) — пештоғи кошин ва парчин қоплаб безатилган. Кираверишда айвон, хонақоҳ, унинг ён томонларида икки қаватли ҳужралари бўлган.

ДЕГГАРОН МАСЖИДИ (Бухоро, 11-аср) — масжид квадрат тарҳли, 4 рукн-устун хона ичини 9 қисмга ажратган. Марказий қисми катта гумбаз билан, бошқа қисмлари — деворга ва устунларга таянган яна 8 та гумбаз билан беркитилган. 20-асрда масжиднинг жануби ва шарқида асосий хонага тақаб айвон барпо этилган эди. Айвон 1970-йилларда бузилиб кетган (Расм 88-бетда).

ДИШАН ҚАЛЪА, Ташқари қалъа (Хива, 1842) — шаҳарнинг ташқи қисмида жойлашган. Узунаси 6 км лик мудофаа девори билан ўраб олинган. Деворлар орасига буржлар, тепасига шинаклар ишланган. 10 дарвозаси бўлиб, шаҳарнинг асосий аҳолиси яшаган. Нуриллобой саройи ва кўпгина меъморий ёдгорликлар мавжуд.

Деггарон масжиди.

ДОР УС-СИЁДАТ ВА ДОР УТ-ТИЛОВАТ МАЖМУА-СИ (Шаҳрисабз, 14—15- асрлар) — Амир Темур ўзи ва авлодлари учун қурдирган масжид, мадраса ва мақбаралар мажмуаси.

Дор ус-сиёдат (саидлик уйи)га дастлаб катта ўғли Жаҳонгир (1376), иккинчи ўғли Умар Шайх (1394) дафн этилган, деб тахмин этилади. Амир Темур ўзи учун ҳам мақбара қурдирган деган ривоят бор. Пештоқ гумбазли кенг хона, унинг ён томонида масжид, гўрхоналар, зиёратхона бўлган.

Дор ут-тиловат (тиловат уйи) ансамблнинг иккинчи қисми ҳисобланиб, Улуғбек отаси Шоҳруҳ номидан масжид (Кўк гумбаз, 1435—36) қурдирган. Дор ут-тиловатда дастлаб Амир Темур отаси Тарағайнинг пири бўлган йирик дин арбоби Шамсид-

дин Кулолга атаб мақбара қурдирган. 1374 да отасига атаб қурдирган мақбарага хоки кўчирилган. Қўш услубида масжид бунёд этилган. Улуғбек Гумбази Сайидон мақбарасини бунёд эттириб мажмуа шакллантирган.

ДОЯ ХОТИН КАРВОНСАРОЙИ (Туркменистон, 12-аср) — карвонсарой квадрат тарҳли, ҳовли атрофи 4 айвонли, равоқлар қатори билан ўралган бинодан иборат. Равоқлардан алоҳида хоналарга кирилади. Хоналар томи гумбазли. Бош тарзидаги пештоқ 15-асрга келиб таъмирланган.

ДУСТИ ХУДО МАСЖИДИ (Фарғона водийси, 20-аср бошлари) — маҳаллий эшон Алихон буюртмаси билан уста Ёқуб раҳбарлигида қурилган. Хонақоҳ ва унинг икки ёнига туташ айвондан иборат. Устунлар муқарнасли

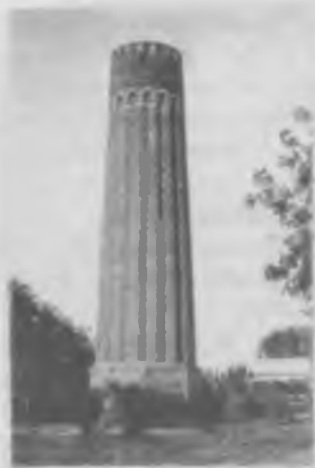
каллаги, жимжимадор пой-
устунлари билан ажралиб ту-
ради. Шипи турли рангдаги
ўсимликсимон нақшларга
бой.

Ё

**ЁДГОР ВАЛЛОМА МАДРА-
САСИ** (Қашқадарё, тахми-
нан 15 ва 17- асрлар) — мад-
раса маҳаллий бек номи би-
лан аталган. Мадрасанинг
бош тарзи пештоқ бурчакла-
рига гулдасталар ва бинонинг
бурчакларида эса буржлар
ишланган. Гулдасталар оқ,
зангори кошин билан қоплаб
нақшланган. Пештоғининг
икки ён томонида дарсхона
ва китобхоналар бор. Дарсхо-
налар ўз навбатида масжид
вазифасини ўтаган, икки
ёнидаги гўрхона ва масжид
гумбаз билан қопланган. Ки-
тобхонада Ёдгор Валлома-
нинг қабри бўлган.

Ж

ЖАРҚЎРҒОН МИНОРАСИ
(Сурхондарё вилояти, 12-
аср) — ҳозирги баландлиги
21,5 м, саккиз қиррали асос
устига пишиқ гиштдан
қурилган. Меъмори Али ибн
Муҳаммад Сарахсий. Минора
16 ғаровли, гишти панжара-
симон шаклда безак берилиб
мавжли қилиб терилган,
асос, ўрта қисми, юқори қис-
ми ва мезанадан иборат
бўлган. Юқори қисми ва ме-
зана сақланмаган.

Жарқўрғон минораси.

ЖАҲОНГИР МАҚБАРАСИ
(Шаҳрисабз, 1379—80) — ур-
ганчлик меъморлар Хоразм
анъаналари услубида бунёд
этан деб тахмин қилинади.
Мақбара Дор ус-сиёдат ан-
самблининг бир қисми бўлиб,
бу ерда Амир Темузнинг
тўсатдан вафот этган 22 ёш-
ли тўнғич ўғли Жаҳонгир ва
иккинчи ўғли Умар Шайх
дафн этилган. Мақбара му-
раккаб счимдаги пештоқли
мажмуанинг дастлабки бино-
ларидан бири ҳисобланади.
Пештоқнинг икки ёнига гул-
даста ишланган. Мақбаран-
инг гумбази саккиз қиррали
кулоҳий қубба шаклида, пой-
гумбази ҳам 16 қиррали, бе-
закларида сирланган гишт ва
кошинлар ишлатилган.

ЖАҲОНОБОД МАСЖИДИ
(Андижон, 1912) — маҳаллий
бой Мадалибобо буюртмаси
билан Исабой ҳожи раҳ-
барлигида қурилган. Масжид

тўртбурчак тарҳли, икки устунли хонақоҳ ва айвондан иборат. Айвоннинг ғарбий девори марказида меҳроб ишланган. Айвон деворлари бўлакларга бўлиниб, манзарали нақш-гуллар, шипи муқарнасли ҳовзак билан безатилган. Масжид 1989 йилда таъмирланган.

ЖОМЕ МАСЖИД (Андижон, 19- аср охири) — мадраса, масжид ва минорадан иборат. Мадраса икки қаватли, пештоғининг икки ёнига безакдор қафасали гуддастлар ишланган. Масжид тўртбурчак тарҳли хонақоҳ ва уч томони қатор устунли, шипи безакдор айвондан иборат. Минора баландлиги 32 м. Бинога бешта дарвоза орқали кирилган.

3

ЗАЙНИДДИН БОБО МАҚБАРАСИ (Тошкент, 12—19-асрлар) — Шайх Зайниддин қабри устида бунёд этилган. Тўртбурчак тарҳли, қуш гумбазли бино. Фиштар безак бериб терилган, эшиклари ёғоч уймакорлиги билан нафис безатилган. Асрлар давомида бир неча бор таъмир қилинган бўлсада, бино ўзининг улуғвор қурилишини сақлаб қолган.

ЗАНГИ ОТА МАҚБАРАСИ (Тошкент вилояти) — Занги ота мақбараси (15- аср), Анбарбиби мақбараси (15—16-

асрлар), масжид (19- аср), мадраса, минорадан иборат. Занги ота лақабли асли Ойхўжа ибн Тошхўжа исмли авлиё (дин арбоби) қабри устида Амир Темури қурдирган. Мақбара биниси пештоқ, гумбазли зиёратхона ва гурхонадан иборат бўлиб, нақшлар билан безатилган. Сулс ва кўфий хатидаги ёзувлар сақланган. Гурхонадаги оқ мармар сағанага тош уймакорлигида нақш ва ёзувлар битилган. Масжид-намозгоҳнинг асосий хонаси гумбаз билан қопланган, безаклари сақланмаган. Мадраса, дарвозахона ва дарсхона бинолари ҳамда ҳовли атрофидаги ҳужралар гумбаз билан қопланган.

ЗУДМУРОД МАСЖИДИ (Самарқанд, 19- аср) — Зудмурод қабристонига жойлашган. Масжид хонақоҳи мурабба тарҳли, уч томони айвон. Учала томоннинг ҳар бирида иккитадан эшик бор. Хонақоҳ 4 устунли, шарқ ва жанубдаги айвон устунлари бир қатор, шимолдаги айвонда эса устунлар икки қатор жойлашган.

ЗУЛ КИФЛ МАҚБАРАСИ (Термиз, 11—12- асрлар) — масжид, гурхона ва уларга туташ икки хонадан иборат бино. Турли даврларда бунёд этилган. Масжид безаксиз, меҳроби гириҳ нақш билан безатилган. Ксйинчалик масжид жанубига, ундан 1 м ча баланд гурхона қурилган, унда сағана сақланган. Гурхона

Зул кифл мақбара-
си (10—12- а.).

орқали кейинги икки хонага ўтилади. Хона деворларининг ғиштлари безакли қилиб терилган.

И

ИБН СИНО МАҚБАРАСИ (Эрон, 1952) — мсъмори Х. Ссйхун. Мақбара пойдсвори гранитдан. Қобус минорасига қиссан «темир-бетон» конструкцияси асосида қурилган. Баланд, қиррадор минора усти кулоҳий гумбаз билан ёпилган. Қирралар ораси очиқ бўлгани учун минора снгил иншоотдек кўринади.

ИБРОҲИМ ОТА МАҚБАРАСИ (Тошкент, 17- аср) — мақбара бир хонали, пештоқ гумбазли. Заминига ғишт ётқизилган, безаксиз бинодир. Унинг гарбида ер сатҳидан 1,5 м чуқурликда чиллахона бор.

ИМОРАТБОБО МАЖМУА-СИ (Хоразм вилояти, 18—19- асрлар) — Саид Шапоат Азиз мақбараси, Мирмуҳаммад Азиз мақбараси ва яна бир номсиз мақбара ҳамда қабристоннинг шимо-

лий чсқкасидаги масжиддан иборат. Мақбаралар икки хонали, гўрхона ва зиёратхонадан иборат. Масжид бир устунли, ясси томли. Шарқий бурчагида мезана бор. Ҳовуз тарҳи 14×4 м.

ИСКАНДАР КЎПРИК (Сурхондарё вилояти, тахминан 1557—98) — қадимий савдо йули (Термиз — Чағаниён ва Ҳисор) Бандихонсой устига қурилган. Куприкнинг умумий узунлиги 70 м дан ортиқ, баландлиги сой тубидан тепасигача 12,1 м. Усти уч қисмдан иборат: йуловчи ва транспорт ўтадиган йўл, сув ўтиш учун нов ишланган.

ИСЛОМХЎЖА МАДРАСА-СИ (Хива, 20- аср) — Хива хони Исфандиёрхоннинг вазир ва қайнотаси Исломуҳжа қурдирган (1908—10). Тор ҳовли атрофига бир қаватли 42 ҳужра қурилган. Бош тарзи сиркори кошин билан безатилган, бурчакларида гулдасталар ишланган. Ҳовлининг жануби-шарқий бурчагидаги масжиднинг меҳроби сиркор парчин ва ганч ўймакорлиги билан безатилган.

ИСМАМУД ОТА МАЖМУАСИ

(Туркменистон, Кӯҳна Урганч, 17—20- асрлар) —авлиё Исо Муҳаммад ва шаҳар ҳокими Султон Маҳмуд («Исмамуд») номи билан аталган. Мақбара уч хона — гӯрхона, қорихона, тиловатхонадан иборат. Хоналар безаксиз. Мақбара шарқида 15 гумбазли далон — «Тош куча» қурилган. Далоннинг икки ён томонидаги тахмонларда сағаналар бор. Масжид кўп хонали бино бўлиб, унда айвон, ошхона, шайх уйи, хонақоҳ каби хоналар бор.

ИСМОИЛ СОМОНИЙ

МАҚБАРАСИ (Бухоро, 9- аср охири —10 аср бошлари) —

Сомонийлар сулоласининг асосчиси Исмоил Сомоний ва унинг авлодларига мансуб. Ярим шар шаклидаги гумбаз билан ёпилган. Квадрат тарҳли (10,8×10,8 м) бино. Қалин девори (1,8 м) ичкари-сидан ҳам, ташқарисидан ҳам гиштин нақшлар («қалама») билан безатилган. Тарзининг тўрт томони бир хил, равоқлари ҳам бир-бирига ўхшаш. Бинонинг ташқи қисмидаги «қалама» услубида терилган гиштин безаклари бўйра тўқимасини эслатади. Ташқи равоқ тепасидаги қаноси гиштин тангачалар маржони билан чегараланган. Ички четида майда гиштдан ясалган чорси тумор, девор тепасида кунгурасимон унтадан дарчаси бўлиб, ҳар бир дарча

ҳовияланган, икки хонадан

морпеч устунча. Томида гумбаз ва тўрт қубба. Ички девор билан гумбаз ораси — бурчак бағали равоқ шаклида. Равоқлар саккиз қиррали гумбаз асосини ташкил этади. Қирралар бурчагида гумбазга тиргаклик қилувчи устунчалар урнашган. Хона саҳнида иккита сағана бор. Шарқ томондагиси Исмоил Сомонийнинг деб тахмин этилади.

Исмоил Сомоний мақбараси.

ИСМОИЛ ЭШОНБОБО

МАЖМУАСИ (Хоразм вилояти, 1920) — масжид ва мақбарадан иборат. Масжид хонақоҳ ва бир томони равоқли, уч гумбазли хона ва айвондан ташкил топган. Мақбара бир хонали.

ИСФАНДИЁРХОН ҚАБУЛ-

ХОНАСИ (Хива, 1912) — олди боғ, чортоқ тарҳли бино, ганч ўймакорлиги билан безатилган, нақшлар зарҳаланган. Деворларига яхлит кўзгу намоёнлар ишланган. Хонада Европа мсьморлигининг таъсири кўзга ташланади.

Ичанқалъа.

ИСҲОҚ ОТА МАҚБАРАСИ (Қашқадарё вилояти, 10—11-асрлар) — мақбара квадрат тарҳли, пештоқ гумбазли. Пештоқ девордан 0,5 м бурттириб ишланган. Дсворлари «қалама» услубида (Сомонийлар даврида куп қулланилган) қурилган.

ИСҲОҚ ШАЙХ МАСЖИДИ (Наманган, 1912—14) — Исҳоқ Шайх раҳбарлигида қурилган. Масжид тўрт-бурчак тарҳли. Беш устунли хонақоҳдан, 19 устунли айвон ҳамда жанубида бири гумбаз томли, иккинчиси текис томли кичик хоналардан иборат. Хонақоҳ ичи ўйма ва қирма услубидаги турли нақшлар билан безатилган.

ИЧАН ҚАЛЪА (Ичкари қалъа, асоси-милoddан аввалги 5-аср, усти 18—19-асрлар) — Хиванинг ичкари қисми. 26 гектарга яқин майдон дсвор билан ўралган. 4

дарвозаси (Боғча, Тош, Полвон ота, Дашт дарвозалари) бор. Қалъада асрлар мобайнида қурилган ансамбллар бўлиб, саройлар, маъмурий ва тураржой бинолари, бир нечта мадрасалари бор.

ИШРАТ ҲОВЛИ (Хива, 1932—34) — Тошҳовли саройига қушимча қилиб қурилган. Тантанали маросимлар (қуринишхона, меҳмонхона), ўйин-кулгилар учун мўлжалланган. Жанубдаги устунли айвонлар орқали хона-залларга кирилади, ҳовли ўртасида гиштдан доирасимон супа ишланган.

ИШРАТХОНА, Кўшк Дилкушо (кўнгил очувчи жой, Самарқанд, 1397) — Амир Темур даврида бунёд этилган машҳур Боғи Дилкушо ўртасидаги кўшк биноси. Унинг меъморий шакллари, нафис безаклари ҳашаматли.

Ишратхона.

Шоҳларнинг базм даргоҳи бўлгани учун кейинроқ Ишратхона деб номланган бўлиши мумкин. Тўғридаги улуғвор пештоқнинг икки қанотига икки ошиёшли хоналар ёндашган. Ичкарида тўртбурчак тарҳли, икки ошиён баландликдаги катта хонақоҳ — миёнсарой. Уйнинг тўридаги эшик орқали ҳам ташқарига чиқиш мумкин. Жануб томондан уч хонали саройга утилади. Шимолдан хосхонага утилган. Миёнсарой остида саккиз қиррали тағхона — «сардоба» бор. Сардобада кейинги давр қабрлари бўлганлиги учун бу бино мақбара деб ҳисобланиб келинган.

К

КАЛТА МИНОР. Кук-минор (Хива, 1852) — энг катта ва баланд (тахминан 70—80 м) қилиб қуришга мўлжалланган иншоот, афсуски хоннинг вафоти туфайли чала қолган. Ҳозирги ҳолатида баландлиги 26 м,

асосининг диаметри — 14,2 м. Оқ, яшил, феруза рангли кошнлар билан безатилган. **КАМОЛ ҚОЗИ МАДРАСАСИ** (Қўқон, 19- аср) — дарсхона, айвонли масжид ва ҳужралардан иборат бино. Дарвозахонаси кошнкорлик усулида безатилган пештоқли, ҳашаматли қурилма. Пештоқ орқасидаги икки қаватли дарсхонанинг томи гумбазли. Ҳовли атрофида ҳужралар, масжид ва айвон жойлашган.

КАПТАРЛИ МАЖМУАСИ (Марғилон, 19- аср) — масжид, минора, мақбара ва унинг ҳовлиси, гумбазли дарвозахона ҳамда тўрт бўлаклик каптархонадан иборат бино ва иншоотлардан ташкил топган. Мажмуанинг шарқида айвонли масжид, унинг олдида минора қад кўтарган. Жанубида Пир Сиддиқ мақбараси. Мақбара пештоқли, бир хонали бинодан иборат. Дастлаб, усти очиқ ҳазира услубида бўлган, кейинчалик унинг усти беркитилган.

КАСБИ НАМОЗГОҲИ

(Қашқадарё, 16- аср) — бош тарзи-пештоқи майдонга қаратиб қурилган. Ўзаро бир-бири билан боғланган равоқли бешта хоналар гумбазли бўлиб, марказий хона кенгроқ, беш қиррали меҳроби эса ташқарига туртиб чиққан.

КОКИЛДОР ХОНАҚОҲИ

(Термиз, 16- аср) — баланд ва чуқур равоқли пештоқ орқали марказий хонага кирилади. Марказий хонанинг икки ён томонидаги хоналар ўзаро ўхшаш, тенг ҳажмда, далон орқали боғланиб, орқа ва ён эшиклари бўлган. Марказий хона саҳнида бир неча қабр сақланиб қолган.

КОСОНСОЙ ЖОМЕ МАСЖИДИ (Наманган, 18- аср) — атрофи девор билан ўраб олинган майдонга қурилган. Масжидга жанубий томондаги дарвозахона орқали кирилган. Бурчак минора — гулдасталарига ғиштлар безак бериб терилган. Масжид эшиги нақшинкор, бир-бири билан кесишган тўрт меҳробий равоқ икки ён қанотларга асос бўлиб хизмат қилади. Бино безагида оқ ва новвот рангдан фойдаланилган.

КЎКГУМБАЗ МАСЖИДИ (Қарши, 1590—91) — намозгоҳ услубида қурилган чортоқ тарҳли, гумбазли бино. Олд томонидаги пештоқдан хонақоҳга кирилади. Ён хоналар балхи гумбаз билан, хонақоҳ қўшгумбаз билан спилган. Ташқи гумбази кўк

кошин билан қопланган, ички гумбаз равоқли бағал устига ўрнатилган. Безагида яшил, феруза, оқ рангли кошин ва сирланган ғишт қўлланилган.

КЎКГУМБАЗ МАСЖИДИ (Шаҳрисабз, 1434—35) —

жоме масжид. Пештоқ равоғида, Улуғбек отаси Шоҳруҳ Мирзо номидан қурдиргани ҳақида ёзилган. Масжид тўртбурчак тарҳли. Ташқи гумбаз кўк кошин билан қопланган. Шимол ва жанубдаги эшиклар масжиднинг асосий хонасини ён томонларидаги гумбазли айвонлар билан бирлаштирган.

КЎКАЛДОШ МАДРАСАСИ (Бухоро, 1557—98) — Абдуллахон II нинг саркардаси Қулбобо Кўкалдош ташаббуси билан бунёд этилган. Бош тарзи-пештоқ равоғидаги эшикка гириҳ ва ислимий нақшлар уйиб ишланган. Ҳовлидаги пештоқлар кошин ва сирланган ғишт билан безатилган. Ҳовли атрофида икки қаватли 160 ҳужра ва дарсхона ҳамда масжид жойлашган. Тузилиши жиҳатидан бошқа мадрасалардан фарқли ўлароқ мадрасанинг очиқ айвончали болохоналари бўлган ва улар яхши безатилган.

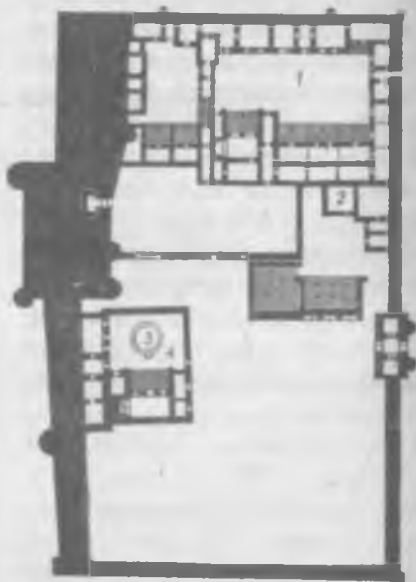
КЎКАЛДОШ МАДРАСАСИ (Тошкент, 1551—75) — Тошкент ҳокими Кўкалдош қурдирган. Бош тарзи жанубга қаратиб қурилган. Пештоғи сиркори парчин ва гириҳ нақшлар билан беза-

Кўкалдош мадрасаси (Тошкент).

тилган. Пештоғининг икки ёнига икки қаватли хоналар тартиб билан жойлаштирилган. Бош тарзи бурчаклари гулдастали. Дарвозахонанинг чап томонида дарсхона, унг томонида масжид жойлашган. Дарсхона ва масжид чортоқ тарҳли, пойдевори ва деворлари пишиқ гиштдан, чоклари ганч қоришмаси билан пардозланган. Бинодан 18-аср бошларида карвонсарой сифатида ҳам фойдаланилган. **КУҲНА АРК (Хива)** — Анушахоннинг угли Арангхон Куҳна Аркнинг деворларини қурабошлаган (1686—88). Бино қурилиши 19-асрда ҳам давом этган. Куҳна Арк турт ҳовлили бўлиб, атрофи баланд қалъабанд пахса девор билан уралган. Дарвозадан унг томондаги йулак орқали хоннинг зарбхонасига ва сарой масжидига ўтилади. Ҳарамхона эса Аркнинг шимолий қисмига, кўринишхона гарб қисмига, Оқ шайх бобо

кўшки ҳарамхона билан кўринишхона ўртасига жойлашган. Чап томонда хоннинг мулозимлари яшайдиган хоналар, омборхона ва отхоналар бўлган.

Куҳна Арк тарҳи: 1. Ҳарамхона; 2. Зарбхона; 3. Супа; 4. Кўринишхона.

Л

ЛАБИХОВУЗ АНСАМБЛИ (Бухоро, 17- аср) — дастлаб бозор майдони бўлган. Майдон уртасида катта ҳовуз қазилиб (1620), атрофига харсанглардан зинапоялар ишланган, мрамрдан тарновлар қилинган. Унинг ғарбий томонида Девонбеги хонақоҳи, шарқида Девонбеги медресаси, шимолида Кукалдош ва Эрназар элчи медресалари қад кўтарган. 17- асрнинг 20- йилларида қурилган дастлабки икки ёдгорлик (Девонбеги хонақоҳи

ва медресаси) айниқса сернақш ва серҳашамдир. Улар Лабиховуз мажмуасини ташкил этади.

ЛАНГАР ОТА МАЖМУАСИ (Қашқадарё, 15—16- асрлар) — масжид ва мақбарадан иборат. Масжид чорси тарҳли, пешайвонли икки хонақоҳдан иборат. Хонақоҳлар кошин ва гириҳ нақшлар билан серҳашам безатилган. Мақбара пештоқ-гумбазли, силлиқланган гиштлар билан қопланган, «бандак» ва «мавж» услубида терилган. Гумбази ўзаро чорси кесишган тўрт равоққа таянган.

Лабиховуз ансамбли: 1. Кукалдош медресаси; 2. Девонбеги медресаси; 3. Девонбеги хонақоҳи; 4. Ҳовуз.

Ички гумбаз ости бағали қалқонсимон, ироқи ва муқарнасли ганчкор безаклари бор.

ЛУТФУЛЛО МАВЛОНО МАЖМУАСИ (Наманган, 20- аср бошлари) — масжид, мадраса, минора, мақбара каби бинолардан иборат. Масжид биноси шиплари жуда бежирим ва нақшлар билан қопланган. Нақшларда кук, яшил ва қизил ранглар кўпроқ ишлатилган. Масжиднинг бир қисми (айвон) сақланиб қолган. Минора баландлиги 13 м. Феруза ранг кошин билан безатилган.

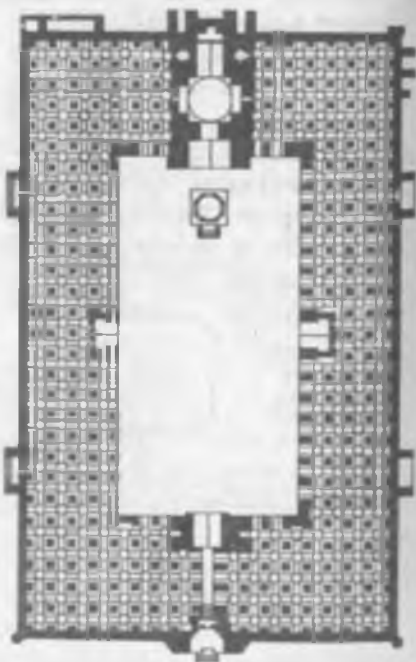
М

МАВЛОНБУВА МАҚБАРАСИ (Наманган, 1806) — шоир Мавлонбува қабридан жануброқда пештоқ-гумбазли зиёратхона қад кўтарган. Панжарали дарчадан сағана кўриниб туради. Зиёратхона пештоғи жанубга қараган. Пештоғининг икки ёнига минора-бурж қурилган, анъанавий мезаналар ўрнига эса қубба ишланган. Бош тарзига равоқли ва тўғри бурчакли токчалар ишланган. Зиёратхона ичи ганч сувоқ қилиниб, мойбўёқ билан гул солинган. Изораларига гул солинган гулдон, гириҳ нақшлар ишланган.

МАЗЛУМХОН СУЛУВ МАҚБАРАСИ (Қорақалпоғистон, 12- аср) — мақбара 5 хонадан иборат, асосий қис-

ми ер остида бўлиб, унга йўлак орқали зинадан пастга тушилади. Марказий хона тахмонида бир неча сағана бор. Бир неча сағанага нақшлар ишланиб, хатлар битилган бўлиб, ҳозирги кунда сақланмаган.

МАНАС МАҚБАРАСИ (Қирғизистон, 1334) — Амир Абуkning қизи Канизакхотунга атаб қурилган. Халқ қаҳрамони Манас номи билан машҳур. Квадрат тарҳли, бир хонали, кулоҳий гумбази 16 қиррали, қобирғали. Пештоғи кошинли нафис нақшлар билан безатилган. Унинг икки ёнига гулдасталар ишланган. **МАСЖИДИ КАЛОН** (Бухоро, 15—16- асрлар) — эски

Масжиди Калон ансамблidaги
бинолар тарҳи.

масжид (11—12- асрлар) қолдиқлари урнида қурилган. Масжид тўғри тўртбурчак тарҳли. Ҳовлининг тўрт томони равоқли галерея, 288 гумбазли, гиштин устунларга таянган. Масжиднинг етти эшиги бор. Асосий бино баланд қилиб қурилган. Квадрат тарҳли. Саккиз қиррали пойгумбаз бағалига қатор майда 16 та равоқчалар ишланган. Унинг ғарбий деворидаги нақшинкор меҳробда уста Боязид Пуроний номи сақланган. Ҳовлида кичик кўшк (тахоратхона) қурилган.

МАТНИЁЗ ДЕВОНБЕГИ МАДРАСАСИ (Хива, 1872) — хоннинг молия вазири Муҳаммад Ниёз Девонбеги қурдирган. Мадраса тўртбурчак тарҳли, муъжаз ҳовлили. Пештоғининг икки қанотига 3 тадан меҳробий даҳана ишланган. Бурчакларида мезанали гулдасталар қад кўтарган. Кираверишдаги уч гумбазли миёнсаройнинг чап томонида дарсхона, ўнг томонида эса масжид жойлашган. Ҳовлининг икки чети ҳужралар билан ўралган. Бош тарзи ва пештоқнинг ҳовли томони кошинлар билан, ички ва ташқи тарзларидаги равоқлар тспаси ўзига хос ислимий нақшлар билан безатилган.

МАТПАНОБОЙ МАДРАСАСИ (Хива, 1905) — мадраса қурилишида Худойберган ҳожи ва Қаландар Кўчим қатнашган. Бош тарзи кичик

пештоқ ва равоқлар қаторидан иборат бўлиб, бурчакларига гулдаста ишланган. Миёнсарой уч қисмдан иборат. Биридан иккинчисига равоқлар орқали ўтилади. Унинг шимол ва жанубида дарсхоналар жойлашган. Ҳовли атрофидаги ҳужраларнинг ҳар бирига алоҳида эшик орқали кирилади. 1977 да бош тарзининг олди девор билан ўралиб, кичик ҳовли тикланган.

МАҒОКИ АТТОРИ МАСЖИДИ (Бухоро, 10—16- асрлар) — қадимги Моҳ масжиди (10- аср) 12- асрда тикланиб, кенгайтирилиб, 6 устунли, 12 гумбазли қилиб қайта қурилган. Пештоқ қисми шаклан анча мураккаб бўлиб, 14- асрда таъмирланган. 1541—42 да Абдулазизхон масжиднинг шарқ томониغا янги пештоқ қурдириб, кошинкорий услубида безатган.

Мағоки Аттори масжиди.

МАҲДУМИ АЪЗАМ МАЖМУАСИ (Самарқанд, 16—19- асрлар) — 1542 да вафот этган «буюк ҳоким» Маҳдуми

Аъзам қабри атрофида барпо этилган. Мажмуанинг жанубида масжид, шарқий томонида дарвозахона, чиллахона ва ҳужралар, шимолида Маҳдуми Аъзам қазираси жойлашган. Масжид ёнида гиштин минора ҳамда қовуз жойлашган. Самарқанд ҳокими Ялангтуш Баҳодир хонадони даҳмаси ҳам шу манзилда.

МИЁН ҲАЗРАТ МАДРАСАСИ (Қўқон, 18- аср)— мадраса кўп қавлили. Мадрасага жанубий ҳовлининг ғарб томонидаги пештоқ-гумбазли дарвозахонадан кирилади. Жанубий қисмида кўп устунли масжид бўлган. Ҳовлилар атрофида ҳужралар жойлашган. Бинонинг ташқариси сиркори пишиқ гиштдан ишланган, ички қисми ганч қоришмаси билан сувалган.

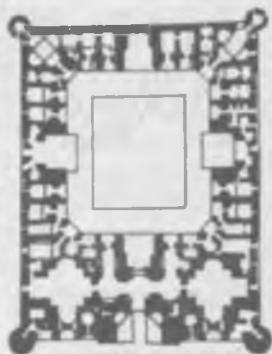
МИНОРАИ КАЛОН, Арслонхон минораси (Бухоро, 1127)— пойдевори тош ва махсус қир қоришмасидан терилган. Асосининг диаметри 9 м, баландлиги — 50,0 м, курсисимон қиррадор, танаси цилиндрсимон бўлиб, мезана — қафасаси кўшк билан боғланган. Ўзаги ва безаги чорси гиштдан ганчхок лойида терилган. Безаклар орасига кўфий услубида ёзувлар битилган. Безакларида ўзига хос услуб акс этган. Миноранинг ичида 104 пилпоя айланма зинаси, мезанасида 16 та дарчаси бор. Масжиди Калон томидан минорага утадиган кўприкча бўлган.

Минораи калон.

МИР АРАБ МАДРАСАСИ (Бухоро, 1503)— Бухоро хони Убайдуллахон даврида шайх Абдулла (Мир Араб) шарафига қурдирган. Бош тарзи баланд пештоқли, ўнг ва чап томонида икки қаватли қатор равоқли ҳужралар жойлашган, баланд гумбазли масжид ва мақбара бор, бурчаклари гулдастали. Ҳовлининг тўрт томонидаги дсворлар ўртасига пештоқ ишланган. Мақбара дсворлари ва шипи ганч ўймакорлиги билан серҳашам безатилган (Расм 101- бетда).

МИР САИД БАҲРОМ МАҚБАРАСИ (Кармана, 10—11- асрлар)— мақбара квадрат тарҳли, кўриниши

Мир Араб мадрасасининг умумий кўриниши. Мир Араб мадрасаси тарҳи.

Мир Саид Баҳром мақбараси.

содда, томи гумбаз билан ёпилган. Пештоғининг икки чеккаси ва шарафаси майда гиштлардан жимжимадор те-риб безатилган.

МОДАРИХОН МАДРАСАСИ (Бухоро, 1566—67)— Абдул-лахон мадрасаси билан қара-ма-қарши қилиб қўш мадраса услубида қурилган. Бош тарзи катта пештоқ, икки қаватли айвон ва бурчакларидаги буржлардан ташкил топган. Пештоқ ва гулдасталар сирко-

ри гиштлар билан нақшлан-ган. Ҳовли атрофида айвон, ҳужралар ва бурчакларида дарсхоналар жойлашган.

МОДАРИХОН МАҚБАРАСИ (Қўқон, 1825)— Модарихон (хон онаси) ҳазирасига хон авлодларига мансуб аёллар қуйилган. Ҳозир мақбаранинг пештоқ гумбазли хонаси, бур-чакларидаги қиррадор икки минора сақланиб қолган.

МОЗОРИ ШАРИФ МАДРА-САСИ (Хива, 1882)— Му-ҳаммад Раҳимхон II (Феруз) буйруғи билан уста Қаландар Кўчим қурган. Мадраса бир қаватли, бош тарзи жанубга қараган. Пештоғи яшил ранг-ли сиркор кошнлар билан безатилган. Ҳовли атрофида ҳужралар жойлашган.

МУЗРОБШОҲ ХОРАЗМИЙ МАҚБАРАСИ (Хоразм вило-яти, 16—18- асрлар)—мақба-ра ривоятга кўра 8- асрда яшаган Хоразм ҳокими ва дин арбоби Музробшоҳга

атаб қурилган. Бир хонали, пештоқли, пишиқ ғиштдан қурилган, безаксиз бино.

МУИН ХАЛФА БОБО МАҚБАРАСИ (Тошкент, 19-аср)— Муин Халфа ўзи учун қурдирган деб тахмин қилинади. Мақбара пештоқ гумбазли, бир хонали, пишиқ ғиштдан қурилган. Хонадаги икки сағанага Муин Халфа бобо ва унинг ўғли дафн этилган.

МУЛКОБОД МАҲАЛЛА МАСЖИДИ (Қўқон, 1913)— тўртбурчак тарҳли, томи текис. Хонақоҳ ва айвондан иборат. Айвон шипи нақшлар билан безатилган. Тўсинларидан бирида бинонинг қурилган йили ёзилган.

МУЛЛА МИР ҲАКИМ ХОНАҚОҲИ (Бухоро, 16-аср)— Шайхулислом Амир Ҳусайн Мулла Мир томонидан қурилган. Унинг исми ва вафоти (1587) ёдгорликнинг бош пештоғи олдида қурилган қабртошига ўйиб ёзилган. Жамоатхонага бош пештоқдан ҳамда икки ёнидаги кичикроқ пештоқлардан кирилади. Бино бурчакларидаги 2- ва 3- қаватда хонақоҳ ва зиёратчилар учун ҳужралар, ёрдамчи хоналар бор.

МУСА ТўРА МАДРАСАСИ (Хива, 1841)— Муса Тўра қурдирган. Мадрасанинг орқа ва икки ён тарзи оддий, безаксиз. Бош тарзи баланд пештоқли, унинг икки қанотига текис равоқлар, тўрт бурчагида гулдасталар ишланган. Дарвозаси ёғоч

ўймакорлигида безатилиб, ундан миёнсарой орқали ҳовлига ўтилади. Миёнсаройнинг икки ёнида масжид ва дарсхона жойлашган. Бош тарзи сиркори кошин билан қопланган, ғиштлар мавжли шаклда терилган.

МУҲАММАД АМИН ИНОҚ МАДРАСАСИ (Хива, 1785)— мадраса бир қаватли, пештоғи жанубга қараган. Бош тарзининг икки бурчагига гулдасталар ишланган. Кираверишда миёнсарой, унинг икки ёнида дарсхона ва масжид жойлашган. Ҳовли атрофидаги ҳужраларнинг ҳажми бир хил, олди равоқли, бурчакларидаги хоналарга равоқли йулаклардан кирилади. Мадрасага Муҳаммад Амин Иноқ ёки ўғли Қутлимурод Болахон дафн этилган деб тахмин қилинади.

МУҲАММАД АМИНХОН МАДРАСАСИ (Хива, 1851—55)— Муҳаммад Аминхон қурдирган. Мадраса икки қаватли, бош тарзини беш гумбазли миёнсарой, масжид, дарсхона ва қўшимча хоналар эгаллаган. Сирти сиркор кошинлар билан нақшланган, ҳовлидаги бир-бирига қарама-қарши жойлашган тўрт пештоқда Хива меъморлигидаги бадиий услубларнинг энг яхши намуналари мужасамланган. Мадрасанинг иккинчи қаватидаги равоқли айвончадан Калта минорга ўтиладиган куприк бор. Бош

тарзининг безаклари юксак бадий қимматга эга. **МУҲАММАД БАШОРО МАҚ-БАРАСИ** (Тожикистон, Панжакент яқинида, тахминан 11—12- асрлар) — мақбара бир неча хонадан иборат. Масжид меҳроби ўймакор нақшли. Пештоқ безаклари ўша давр услубини кўрсатади. **МУҲАММАД МУҲАРРАМ МАЖМУАСИ** (Хива, 1903)— мадраса, гузар масжиди, минора ва бошқа қўшимча хоналардан иборат. Бош тарзини пештоқ ва унинг икки қанотидаги гиштин равоқлар эгаллаган.

Н

НАЖМИДДИН КУБРО МАҚ-БАРАСИ (Туркменистон, 14-асрнинг, 30- йиллари)— тасаввуфдаги Кубровийлик оқимининг асосчиси шоир, олим ва шайх **Нажмиддин Кубро** (1145—1221) номи билан боғлиқ. Мақбара **Нажмиддин Кубро** сағанаси жойлашган катта хона, бир неча қабрлари бўлган кичик хона ва зиёратхоналардан иборат. Сагана сиркори сопол ва ёғоч ўймакорлигида безатилган. **НИСБАТДОР МАСЖИДИ** (Самарқанд, 1901)— масжид **Абдуқодир Боқиев** бошчилигида эски масжид ўрнида пишиқ гишдан қурилган хонақоҳ ва унга жануб томондан туташган кенг айвондан иборат. Айвон қаршисида унча баланд бўлмаган қиррали

минора жойлашган. Бино баланд супа устига қурилган. Хонақоҳнинг шарқий тарзи уч равоқли, урта қисмидагисининг икки ёни гулдастали. Равоқнинг ҳар бирида биттадан эшик, тепасида тобадони бор. Айвон турли нақшлар билан ўзига хос услубда нафис безатилган.

НОДИР ДЕВОНБЕГИ МАДРАСАСИ (Самарқанд, 1630—31)— **Нодир Муҳаммад Девонбеги** қурдирган. Мадраса бир қаватли, ҳовлининг икки томонида айвон, ҳужралар, ҳовлининг тўрида хонақоҳ ва дарсхона жойлашган. Айвон ва пештоқ нафис безатилган (Расм 204- бтда).

НОРБУТАБИЙ МАДРАСАСИ (Қўқон, 18- аср)— Қўқон хони **Норбутабий** ҳукмронлиги даврида қурилган. Мадраса чортоқ тарҳли, бир қаватли, ҳовлили, тўрт бурчагига миноралар ишланган. Ҳовли атрофига қатор равоқли ҳужралар қурилган. Пештоқнинг унг томонида гумбазли масжид, чап томонида 12 та панжарадор деразали дарсхона жойлашган. Масжид серҳашам безатилган.

НОРИНЖОНБОБО МАЖМУАСИ (Қорақалпоғистон, 14- аср)— қадимий қалъа ўрнидаги қабристон марказида меъморий туркум барпо этилган. Уч гумбазли шайх **Норинжонбобо** мақбараси (10- аср), зиёратхона (13- аср), шарқий мақбара (14- аср) дан иборат. Марказида

Нодир Девонбеги мадрасаси.

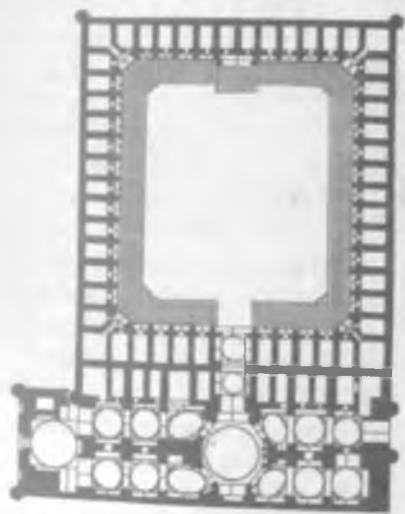
жойлашган даҳма сиркори
ғишт ва ўйма ёзувлар билан
пардозланган.

НУРУЛЛАБОЙ САРОЙИ
(Хива, 1865-1912)— Муҳам-
мад Раҳимхон II ўғли Асфан-
диёрхонга атаб Нуруллабой
боғи ўрнида қурдирган. Са-
рой, кўринишхона, қозихона-
арзхона, мадраса ва турар-
жой биноларидан иборат. .

Саройнинг ташқи кунгура-
дор ғиштин девори буржлар
билан мустаҳкамланган. Ўза-
ро туташ тўрт ҳовли атрофи-
га олди айвон, икки қаватли
бинолар қурилган. Дастлаб
Арзхона ва Ҳарам (1904),
кейинчалик Асфандиёрхон
қабулхонаси (1912) алоҳида
бино тарзида барпо этилган.
ОЛЛОҚУЛИХОН МАДРА-
САСИ (Хива, 1834—35)—
мадраса сунъий тепалик ус-
тига қурилган. Уч томонидан

(Оллоқулихон тими, Хужам-
бердибий мадрасаси ва Пол-
вон дарвоза билан) қуршаб
олинган. Мадраса тўғри тўрт-
бурчак тарҳли, бош тарзида-
ги пештоқ орқали миёнсарой-
га ўтилади. Миёнсаройнинг
икки ёнида масжид ва дарс-
хона жойлашган, унинг тепа-
сидаги ҳужралардан кутубхо-
на сифатида фойдаланилган.
Ҳовли атрофини икки қават-
ли ҳужралар ва тўрт айвон
эгаллаган. Шимолдан Олло-
қулихон тими билан мадраса-
нинг иккинчи қавати туташиб
кетган. Пештоқ, масжид ва
айвон серҳашам безатилган.
ОЛЛОҚУЛИХОН КАРВОН-
САРОЙИ ВА ТИМИ (Хива,
1832—33) —карвонсаройга ши-
мол ва жануб томондаги
пештоқ орқали кирилган.
Пештоқнинг икки бурчагига
гулдаста-миноралар ишлан-

ган. Карвонсаройнинг жану-бидаги икки гумбазли дарво-захонадан тимга утилган. Ҳовли атрофи икки қават-ли, олди равоқли 105 хужрадан иборат. Тим қури-лиши даврида (1835—38) 24 хужранинг юқориси бузилиб, тим гумбазларини ўрнатишга мослаштирилган. Тим усти ёпиқ бозор, шаҳар ва карвон-сарой дарвозахонасини ўз ичига олган. Марказий хона карвонсарой дарвозасига ту-таш бўлиб, унинг икки томо-нида гумбазлардаги дарчалар орқали ёритилган савдо рас-талари жойлашган.

Оллоқулихон карвонсаройи ва тимининг тарҳи.

ОТА ВАЛИХОНТЎРА МАС-ЖИДИ (Наманган, 20- аср бошлари)— машҳур мсьмор Мулла Қирғиз лойиҳаси ва раҳбарлигида қурилган. Бош тарзи шарққа қараган. Пеш-тоқ дарвозаси чуқур уйма

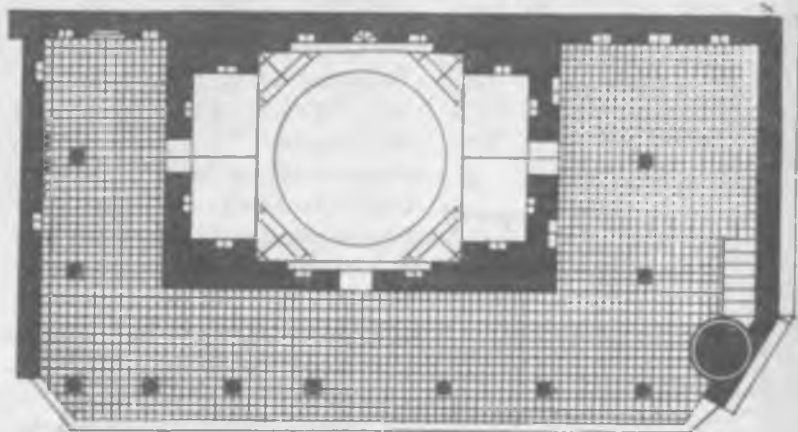
нақшлар билан безатилган. Пештоғининг икки ёнига ра-воқли деразалар, бурчакла-рига мезанали гулдасталар ишланган. Ўртадаги катта хона ҳобирғали улкан гумбаз билан ёпилган. Гумбаз хона ичидаги думалоқ ғишт устун-ларга таянган.

ОТА ДАРВОЗА (Хива, 1828—29) — Раҳимқулихон ҳукмронлиги даврида қурил-ган. Шермуҳаммад ота но-ми билан ҳам аталади. Дарвоза ичкараси узун да-лон бўлиб, икки томонида бир-бирига ўтадиган олди очиқ дарвозабонлар хонаси бор. Пештоғининг икки ёни гулдасталар билан безатил-ган. Бино 1974 да қайта тикланган.

ОТАМУРОД МАТРИЗА ҚУШБЕГИ МАСЖИДИ (Хива, 1800)— хонақоҳ, ўнг ва терс айвон ҳамда таҳоратхонадан иборат. Бош тарзида уч гумбазли хона ва кичик минора бор. Мас-жид Хоразм тураржойларига хос услубда қурилган.

ОТАЖОН БОЙ МАДРАСА-СИ (Хива, 1884)— бош тар-зининг икки қаноти гулдаста билан безатилган бино. Пеш-тоқдан гумбазли миёнсаройга кирилади. Ҳовли атрофи хужралар билан ўралган. Ҳовлининг жануби-ғарбий бурчагида масжид жойлаш-ган. Ичи безаксиз. 1970—80 да таъмирланган, амалий санъат устахонаси жойлаш-ган.

1. Оқ масжид (Хива).

ОТАҚЎЗИ МАДРАСАСИ (Андижон, 20- аср бошлари) — пештоқ-гумбазли дарвозахона, масжид-айвон, икки қаватли ҳужралар ҳамда минорадан иборат. Ҳовли атрофига ҳужралар ва дарсхона қурилган. Масжид нақшларига қуръон суралари уйғунлаштириб битилган, ғиштлар гул ҳосил қилиб терилган. 1971—75 да таъмирланиб ўлкашунослик музейи жойлаштирилган.

ОҚ МАСЖИД (Самарқанд вилояти, 15- аср, 2- ярми — 16- аср бошлари) — масжид пештоқ-гумбазли, бир хона-

ли. Деворлари ганч билан сувалган. Хонанинг ички гумбаз ости бағаллари 16 қиррали, равоқсимон, безакли.

ОҚ МАСЖИД (Хива, 18—19-асрлар) — уч томони айвонли, бир хонали гузар масжиди. Катта хона икки томонга кетган чуқур равоқлар ҳисобига кенг кўринади. Панжаралар ва уч эшик нақшлар билан безатилган. Усти ганч сувоқ қилинган.

ОҚ ОСТОНА БОБО МАҚБАРАСИ (Сурхондарё, 10-аср охири — 11- аср бошлари) — квадрат хонали мақбара, тарзларига ғиштлар мав-

жли қилиб терилган. Пой-гумбази гуласимон бўлиб, юқориси қубба билан якунланган, гумбаз ости бағаллари саккиз қиррали, чуқур равоқлар ишланган.

ОҚСАРОЙ (Самарқанд, 14-аср охири)— Амир Темур ҳукмронлиги даврида қурилган. Бош тарзи жанубга қараган. Кираверишда миёнсарой, тагида сардоба жойлашган. Бино ичкарисидаги безаклар нафис ва жозибали.

ОҚСАРОЙ (Шаҳрисабз, 14-аср охири)— Амир Темур қурдирган катта сарой, қароргоҳ. Оқсаройдан бизгача фақат улкан пештоқнинг икки чеккаси ва саройнинг ҳовли саҳни безакларидан бир қисмигина стиб келган. Оқсарой 20 йил давомида қурилган. Тарихчиларнинг ёзишича Оқсарой тураржой ва жамоат биноси — дсвонхона сифатида қурилиб, хоналар ташқи ҳовли атрофида жойлашган. Саройнинг фавворали ҳовузлири булган. Оқсарой деворларига қопланган сидирға кошнлар ва сиркор сополлар тиниқ бўёқлар (бинафша-кукимтир, зумрад-яшил ранглар, тилла суви ва бошқалар) дан нафис нақшлар ишланиб жозибадор безатилган. Кўфий, сулс усулида битилган тарихий ва диний ёзувлар сақланган.

П

ПАНДРАН МАСЖИДИ (Қашқадарё, тахминан 15—16-асрлар)— масжид уч хо-

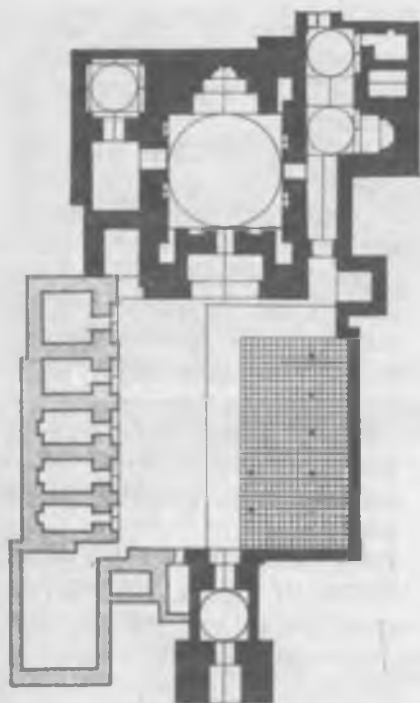
нали бино. Уч томонидаги айвон сақланмаган. Гумбазлар қалқонсимон бағалга таянган.

ПАНСОД МАСЖИДИ (Шаҳрихон, 20-аср бошлари)— хонақоҳ ва жануб томондан қурилган бир томони узун айвондан иборат. Масжиднинг ғарбий деворига ярим доира шаклида меҳроблар ишланган. Айвон устунлари, шипи ва деворлари серҳашам безатилган. Айниқса, шипидаги юлдузсимон турунжлар, ислими нақшлар алоҳида ажралиб туради.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД МАҚБАРАСИ (Хива, 1701)— дастлаб Паҳлавон Маҳмуд қабри устида муъжаз синчкори усулида қурилган иморат бўлган. 1825—35 да унинг ўрнида тоқу равоқли серҳашам мақбара, зиёратхона, хонақоҳ қад кўтарган. Кейинроқ Хива хонлари (Абдулғозихон, Шохниёзхон,

1. Паҳлавон Маҳмуд мақбараси

2. Тарҳи.

Муҳаммад Раҳим I ва бошқалар) ҳам шу ерга дафн этилган. 1913 да ҳовлининг ғарб томонига икки ошиёнли қорихона, қаршисига айвон қурилган. Мақбара ҳовлисига жануб томондаги дарвозахона орқали кирилади, ичкари саҳнига ғишт терилган.

ПОДШО ПИРИМ МАЖМУА-СИ (Фарғона, 15—20- асрлар) — афсонавий саркарда Шоҳ Жалил қабри устида қурилган мақбара деб тахмин қилинади. Кейинчалик атрофида бошқа бинолар барпо этилган. Комплекс пештоқ-гумбазли дарвозахона (15-аср), унинг ён томонига қурилган масжид (20-аср),

15—16- асрга оид мақбара ва сағаналар, чортоқ минора, ҳужралар, бино ва бошқа иншоотлардан иборат.

ПОЛВОН ДАРВОЗА (Хива, 1806) — Ичан қалъанинг шарқий дарвозаси ва савдо растаси. Дарвозанинг икки ёнига гулдаста-минора ишланган. Дарвоза тепаси ва гулдасталарда равоқли дарчалар бор. Дарвоза ичкарисини узун далон бўлиб, усти гумбаз б-н қопланган. Далоннинг икки томонига дуконлар жойлашган.

Р

РАБОТИ МАЛИК (Бухоро-Самарқанд йўлида, тахминан 1069—79, Навоий шаҳари яқинида) — катта карвонсарой, Малик чўлидаги йирик чегара ва савдо бекатида бунёд этилган. Куп қисми бузилиб кетган. Ичкарида катта ва кенг икки ҳовли, атрофида ҳужралар, марказий қисмида сарой бўлган. Унга жануб томондаги пештоқли дарвоза орқали кирилган. Работнинг пештоқ ва сардобаси сақланган. Буюк Ипак йўлидаги энг қадимги ва улкан карвонсаройдир.

РЕГИСТОН АНСАМБЛИ — 1417—1660- йилларда Самарқанднинг Регистон майдо-нида қурилган меъморий ёдгорликлар комплекси. Улуғбек мадрасаси, Тиллакори мадраса ва Шердор мадрасадан иборат. Ўрта Осиё меъ-

морчилик санъатининг классик намунаси.

РУҲОБОД МАҚБАРАСИ (Самарқанд, 14- асрнинг 80-йиллари) — Шайх Бурқониддин Сағоржи мақбараси. Мақбаранинг ташқи томонлари безаксиз, ичи кенг, безаклари ҳашамдор. 19- асрда унинг олдига масжид, минора, дарвозахона қурилган.

С

САИД АЛОВИДДИН МАҚБАРАСИ (Хива, 14- аср) — Сўфи Амир Кулол Нақшбандий томонидан устози шайх Аловиддин қабри устида қурилган бино. Мақбара пештоқли зиёратхона ва гўрхонадан иборат. Гўрхонадаги сағаналар ўйма нақшлар билан безатилган.

САИД АҲМАДХЎЖА МАДРАСАСИ (Марғилон, 19- аср охири) — мадраса ҳовлиси атрофида ҳужралар, гарбий бурчагида олди айвонли масжид қад кутарган. Кунгурадор деворлар билан ажратиб ишланган қатор меҳробий равоқлар ҳужралар салобатини оширган. Масжиднинг айвон ва хонақоҳ шипларига сидирға гуллар солинган. Ҳовли ўртасидан эни 1,5 м ариқ ўтган.

САИД МАҲРУМЖОН МАЖМУАСИ (Хива, 1884) — мажмуа уч қисмдан иборат. Биринчи қисмида бир-бири билан узаро боғланган уч мадраса (Саид Маҳрумжон ва ик-

ки кичик мадраса) жойлашган. Саид Маҳрумжон мадрасасининг юқорисида (ичкарида) Шайх мақбараси қурилган. Унда Муҳаммад Раҳимхон II, Иброҳим Хўжа ва Темурғози Тўра сағаналари бор. Иккинчи қисмида олти гумбазли масжид, дарвозахона, зиёратхона ҳамда ички ҳовли атрофида мақбара ва ҳужралар жойлашган, шимол-шарқий бурчаги Чупон эшон қабристони билан туташган. Учинчи қисмида 2 катта ва 3 кичик мақбаралар жойлашган.

САИД ОТА МАСЖИДИ (Хива, 18- аср) — Ёрмуқаммад Девон қурдирган. Хонақоҳ гумбаз томли, олдидан бироз туртиб чиққан айвони бор. Айвон меҳроби сирли ўйма парчинлар билан қопланган. Устунлари ёғоч ўймакорлигида безатилган.

САИД ОТА МАСЖИДИ (Хоразм вилояти, 1766) — масжид усти ёпиқ ҳовли, хонақоҳ, айвон ва унга кираверишдаги қўшимча хоналар (қоровулхона, отхона ва б.)дан иборат. Ҳовли атрофида қатор устунли айвонлар жойлашган. Марказида қудуқ сақланган.

САИД ОТАЛИҚ МАДРАСАСИ (Сурхондарё вилояти, 16- аср) — Саид Оталиқ қурдирган. Мадраса бош тарзи пештоқли. Пештоғининг икки ён томонида икки қаватли, уч равоқли пешайвон бор. Кираверишдаги миёнсаройнинг (бир неча бўлимдан иборат)

икки ёнида чортоқ тарҳли масжид ва дарсхона бор. Ҳовли атрофида олди чуқур равоқли, икки қаватли ҳужралар жойлашган.

САИД ШОЛИКОРБОЙ МАЖМУАСИ (Хива, 1842) — савдогар Саид Шоликорбой қурдирган. Иккита ҳовли, масжид, мадраса, айвон ва минорадан иборат. Масжид 9 гумбазли, 4 устунли, унга айвон орқали уч томондаги эшикдан кирилади. Айвондаги устунлар ёғоч ўймакорлигининг энг яхши анъаналари асосида безатилган. Масжидга шимолий томондан туташ ҳовли бор, ҳовлининг ярмисини айвон эгаллаган. Мадраса масжиднинг шарқий томонига жойлашган кичик ҳовли атрофидаги бир неча хонадан иборат. Мадраса ва масжид оралиғида минора қад кўтарган. Минора безакларга бой.

САККИЗ ЁҚЛИ МАҚБАРА (Самарқанд, 15- аср) — Шоҳи зинда ансамбли таркибида. Бино тарҳи саккиз қиррали, томонлари очиқ. Ташқи қирралари сопол ғиштчалар билан қопланган. Бино тагида доира тарҳли сардоба жойлашган. Мақбара ичи нақшларида кўк ва қизил ранглардан фойдаланилган.

САМАРҚАНД НАМОЗГОҲИ (Самарқанд, 1630) — шаҳарнинг жанубий ташқарнисига бухоролик амалдор Нодир Девонбеги қурдирган. Намозгоҳ хонақоҳининг гум-

бази ўзаро кесишган тўртта тоқи равоқ устига ўрнатилган, икки ёнида равоқли айвони бор.

САРОФЛАР ҲАММОМИ (Бухоро, 16- аср) — шаҳар марказида, ер сатҳидан унинг гумбазларигина кўриниб туради, асосий қисми ер юзасидан бирмунча чуқурроқда, пишиқ ғиштдан сув ўтказмайдиган махсус қоришма-қир билан ишланган. Кириш қисмида счиниш ва дам олиш хонаси бор. Ундан зина орқали пастга ўртача иситилган, оёқ ювадиган хонага тушилади, сўнг 5 қиррали хона орқали марказий хона (миёнасарой)га кирилади. Унинг атрофидаги 8 хона равоқли йўлаклар орқали туташган. Мазкур хоналардан 5 таси — оёқ ювиладиган хона, уқалаш хонаси, иссиқхона, совуқхона ҳозиргача сақланган.

СИРЛИ МАСЖИД (Наманган, 19- аср) — хонақоҳ ва икки томонлама айвондан иборат. Хонақоҳ безаксиз, айвон шипи турли нақшлар билан серҳашам безатилган. Ҳовлисида ҳовуз бор.

СИТОРАИ МОҲИ ХОСА (Бухоро, 1826—1920) — сарой-боғ. Манғитлар сулоласининг тўрт авлодига (Насруллохон, 1826—60; Музаффархон, 1860—85; Абдулаҳадхон, 1885—1910; Амир Олимхон, 1910—20) мансуб, майдони тахминан 6,7 га бўлиб, эски сарой ғишт тўшалган 3 ҳовлидан ва

купгина хоналардан иборат. Амир Музаффархон меҳмонхонаси кенглиги, баланд зали, икки томонидаги болхонали айвонлари свропа услубидаги эшик ва деразалари билан ажралиб туради. Уч қисмга бўлинган тўртбурчак тарҳли Абдулаҳадхон саройининг икки хонаси бир-бирига қарама-қарши жойлаштирилган ва бир хилда безатилган. Эски сарой шарқдаги Амир Олимхоннинг бош қароргоҳи — янги саройга муҳташам равоқли дарвоза орқали кирилади. Икки табақали дарвоза ёғоч ўймакорлигида нафис безатилган. Дарвозахонадан ташқари ҳовлига ўтилади. Ҳовлининг уч томони айвон билан ўралган. Дарвозадан киришда ўнг қўлда кичкина фаввора бор. Ҳовлининг шимолида катта айвон, ғарбида оқсарой, жанубида ойнабандли айвон, кутиш хонаси ва амирнинг қабулхонаси жойлашган.

Оқсарой безагида шарқ ва свропа меъморлиги уйғунлаштирилган ҳолда қўлланилган. Боғ ўртасида саккиз хонали кўшк бор. Кўшкнинг жанубида тўғри бурчакли хона, шунингдек хизматкорлар учун ётоқхона ва боғ бор. Жанубида икки қаватли масжид ва ҳовуз жойлашган.

СУЛТОН МИРҲАЙДАР МАЖМУАСИ (Қашқадарё вилояти, 11—16-асрлар) — уч ҳовлили мураккаб меъморий мажмуа. Жанубий ҳов-

лида қатор устунли масжид (16-аср), ўртадаги ҳовлининг шимолий ва шарқий томонида қадимий мақбаралар, жанубий ва ғарбий томонида айвон (16-аср) жойлашган. Шимолий ҳовлида 14—16-асрларга оид мармар сағаналар бор. Мақбаралар уч хонадан иборат.

СУЛТОН САНЖАР МАҚБАРАСИ (Туркменистон, 12-аср) — салжуқийлар султони Санжар ўзи учун қурдирган улкан бино. Мақбара квадрат тарҳли. Ташқи гумбази сақланмаган. Деворининг қалинлиги 1,5 м.

СУЛТОН САОДАТ МАЖМУАСИ (Термиз, 10—17-асрлар) — термизлик сайдлар авлодлари дафн этилган мақбаралар комплекси турли даврларга мансуб. Мақбараларда юлдузсимон гириҳ нақшлар, ганчкор ва бошқа безаклар сақланган. 8 аср давомида шаклланиб, 20 га яқин мақбараларни ўз ичига олган.

СУЛТОН ТАКАШ МАҚБАРАСИ (Туркменистон, 1200) — Кўҳна Урганчда Хоразмшоҳ Султон Такаш ҳукмронлиги даврида қурилган. Мақбара квадрат тарҳли, кулоҳи гумбази сиркор гишт билан қопланган. Гумбаз пастига рангдор кошинлардан ёзувлар белбоғи ишланган. Мақбарага жануб томондан пештоқдаги эшикдан кирилади. Баъзи манбаларда Шайх Шараф мақбараси деб ҳам юритилади.

СЎФИ ОЛЛОЁР МАСЖИДИ (Сурхондарё вилояти Са-риосиё тумани, 1713) — вах-шуворлик авлиё, шоир Сўфи Оллоёр номи билан боғлиқ бино. Хонақоҳ икки томони айвон ва қўшимча хоналар-дан ташкил топган. Хоналар ҳашамдор қилиб безатилган.

Т

ТАЛХАТОН БОБО МАС-ЖИД-МАҚБАРАСИ (Турк-манистон, 11- аср) — квадрат тарҳли тўрт хонали бино. Масжид, икки ёнида йулак-симон хоналар, тўрда мақбара бор. Деворлари ғиштдан ганч қоришмасида 1,5 м га яқин қалинликда терилган.

ТАМҒОЧ БУҒРОХОН МАД-РАСАСИ (Самарқанд, 11-аср) — Шоҳи зинда ансамбли таркибида, Самарқанд ҳокими Тамғоч Бугрохон Иброҳим қурдирган бино. Мадраса бир қаватли, масжид, дарсхона, қироатхона, ҳужра ва бошқа хоналардан иборат бўлган. Мадраса, қолдиқлари кавлаб топилган.

ТЕМУР МИНОРАСИ (Челя-бинск вилояти, Троицк ш., 15—16- асрлар) — халқ ора-сида Кесен мақбараси номи билан машҳур. 1770 да сайёҳ П. Паллас берган маълумотга кўра минора атрофида хона-лар бўлган. Минора баланд-лиги 15 м га яқин. Жанубида пештоқ, пештоқ шарқида ик-кита дарча бор. Минора квад-рат тарҳли асос устига

ўрнатилган. Танаси 20 қир-рали, тепаси 12 қиррали. **ТЕРМИЗИЙ МАЖМУАСИ** (Термиз, 9—15- асрлар) — комплекс мақбара (9- аср), масжид (11- аср), хонақоҳ (15- аср) ва бошқа хоналар-дан иборат. Дастлаб буюк ал-лома Абу Абдуллоҳ Муҳам-мад Ҳаким ат-Термизий мақбараси (қадимий хо-нақоҳнинг ҳужраларидан би-рида дафн этилган деб тах-мин қилинади), кейинчалик унга тақаб олди айвонли, уч гумбазли масжид, янги мақбара ва чиллахона барпо этилиб, атрофи девор билан ўралган. 15- асрда олди пеш-тоқли, томи гумбазли йирик хонақоҳ қурилган. Ҳаким ат-Термизий қабри устига мар-мар сағана ўрнатилган. Ком-плекс турли нақшлар б-н жо-зибадор безатилган.

ТИЛЛАКОРИ МАСЖИД-МАДРАСА (Самарқанд, 15-аср) — Регистон ансамбли таркибида, Самарқанд ҳоки-ми Ялангтўш Баҳодир буй-руғи б-н қурилган. Тахмин-ларга кўра Улуғбек карвон-саройининг ғарбидаги ҳужра-лар бузилиб, ўрнида пештоқ гумбазли катта хонақоҳ қад кўтарган. Пештоқ чуқур ра-воқли, унинг икки қанотини айвон-галерея эгаллаган. Ҳовлининг тўрт томонида пештоқли айвон бор. Мадра-санинг деворлари жуда кўркам ишланган, ички де-ворлари устига эса тилла су-ви югуртирилган (тиллакори

Тиллақори масжид-мадраса.

номи шундан). Хонақоҳ тўрида меҳроб, ўнг тарафида мармар зинапояли минбар бор. 1970 да таъмирланиб, гумбази қайта тикланди. Масжид-мадрасанинг Регистон майдонига қараган олд томони икки қаватли, ўртасида маҳобатли ва серҳашам пештоқ бор.

ТОЖМАҲАЛ (Ҳиндистон, Агра шаҳри, 1630—52) — Бобурийлардан Шоҳ Жаҳон ва унинг хотини Мумтоз Маҳал мақбараси. Оқ мармардан, беш гумбазли, деворлари қимматбаҳо рангли тошлардан қадама нақш услубида безатилган. Сағана қўйилган хона катта гумбаз билан қопланган бош бино бўлиб, супа устида жойлашган. Тожмаҳалга туташ тўртта минора ва боғ бор.

ТОЛИБ МАҲСУМ МАДРАСАСИ (Хива, 1910) — Хива хонининг мирзоси Толиб Маҳсум маблагига қурилган. Пештоқи яшил рангли кошин билан безатилган. Дарвозахона орқали ҳовлига чиқилади. Ҳовли бурчакларидаги хоналарга эшик очилмаган. Ҳужралар томи балхи гумбазли бўлиб, уларнинг олд томонига унча чуқур бўлмаган равоқлар ишланган. Дарсхона урнида ҳужра қурилган.

ТОШДАРВОЗА (Хива, 18—19-асрлар) — Ичан қатъанинг жанубий дарвозаси. Пишиқ ғишдан, икки буржли, олти бўлмали. Ўтиш йўлида икки гумбазли бўлма, ён томонларида гумбаз томли кичик хоналар ўзаро равоқлар орқали бирлаштирилган. Дарвозахона пештоқ шаклида ишланган, чеккалари буржларга туташган. Буржлар ичидаги айланма зина ёрдамида дарвозахона тепасидаги саҳнга чиқилади. 2 табақали дарвозаси ёғочдан ишланган.

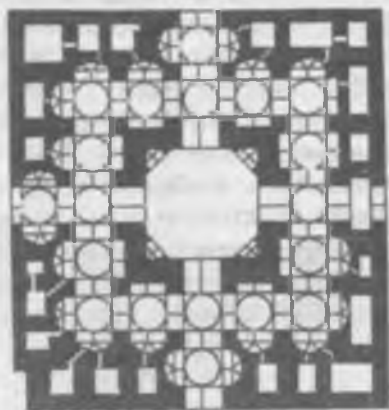
ТОҚИ ЗАРГАРОН (Бухоро, 16-аср) — ҳар хил зеб-зийнат буюмлари ясаб сотиладиган усти берк бозор-тим. Ўтмишда унинг далонларида 36 та заргарлик устахонаси ва дўконлар бўлган. Атрофига савдо расталари, омбор, карвонсаройлар қурилган. Улкан гумбаз атрофи кичик гумбазлар билан ўралган.

ТОҚИ САРРОФОН (Бухоро, 16-аср) — бош савдо маркази. Шаҳарнинг жанубидаги чор-

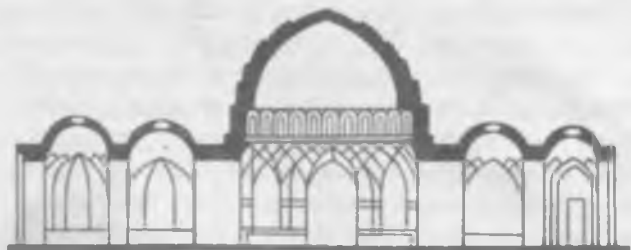
1. Тоқи Заргарон.

2. Тарҳи.

раҳа устини беркитиб туради. Бино ичкариси саккиз қиррали, улкан гумбази тўртта ўзаро кесишган равоқ устига ўрнатилган. Остида саррофларнинг дуконлари, улар атрофида савдо расталари, карвонсарой, меҳмонхона, масжид, ҳаммом бўлган.

ТОҚИ ТЕЛПАКФУРУШОН (Бухоро, 16- аср) — бешта кўча туташган жойда қурилган усти берк бозор — тим. Бош гумбази олти қиррали, атрофи кичик гумбазчалар билан қопланган. Ўтмишда унинг остида бош кийим ва китоб сотувчи ҳунармандлар ва муқовасоз усталарнинг дуконлари бўлган.

Тоқи Телпакфурушон тарҳи.

Туман оқо мажмуаси.

ТУМАН ОҚО МАЖМУАСИ (Самарқанд, 1405—06) — Шоҳи зинда мажмуаси таркибида. Амир Темурнинг хотини Туман оқо қурдирган. Мулозимхона, масжид ва мақбарадан иборат. Масжид уч гумбазли, ичи ганч сувоқли. Равоқли токчалар тепаси муқарнаслар билан тулдирилган. Деворлар изораси кошинлар билан безатилган. Мақбара пештоқи усимликсимон нақшлар, ёзув ва Ҳандасий нақшли терма кошин билан қопланган, гумбаз остидаги зарҳал нақшлар юлдузлар чарақлаб турган осмонни эслатади. Деворларда майда манзарали тасвирлари сақланган.

ТУРКОН ОҚО МАҚБАРАСИ (Самарқанд, 1372) — Шоҳи зинда мажмуаси таркибида. «Шоди Мулк оқо мақбараси» номи билан ҳам

машҳур. Темур синглиси Туркон оқо ва қизи Шоди Мулк оқога атаб қурдирган. Мақбара чортоқ тарҳли, усти қобирғали гумбаз билан ёпилган. Мақбаранинг ички томони сиркор сопол билан қопланган, ҳошияли ёзувлар билан безатилган.

Туркон оқо мақбараси.

**ТУҒЛИ ТЕКИН МАҚ-
БАРАСИ** (Самарқанд, 1376) — Шоҳи зинда ансамблининг ўрта қисмида. Темур саркардаларидан бири амир Ҳусайннинг онаси шарафига қурилган. Мақбара бир хонали, эшиги ғарбга қараган, безагида кошинкорлик санъатининг нодир намуналари сақланган.

ТЎРА МУРОД МИНОРАСИ (Хива, 1888) — Ичан қалъа таркибида. Маҳалла масжиди қошида қурилган. Минора баландлиги тахминан 9 м, гиштлири мавжли қилиб терилган. Юқори фонуси равоқли, икки қаторли гиштин шарафа билан яқунланган. Ичидаги зина орқали юқорига чиқилади.

ТЎРАБЕКХОНИМ МАҚБАРАСИ, (Туркманистон, Кўҳна Урганч, 14- асрнинг 60-йиллари) — пештоқ орқали муъжаз миёнсаройга, ундан олти қиррали катта хонақоҳга ўтилади. Хона ичига чуқур равоқли токчалар ишланган. Ташқариси 12 қиррали, ҳар томонига чуқур равоқлар ишланган. Пойгумбази 24 қиррали, кулоҳий гумбазли (шарқий қисми сақланган), безакларида ниҳоятда нафис кошинкори нақшлар, муқарнаслар қўлланилган.

ТЎРТ ШАББОЗ МАЖМУАСИ (Хива, 1874—85) — уч мадраса, масжид, минора, мақбара ва ҳовуздан иборат. Масжид хонақоҳи 9 гумбазли бўлиб, гумбазлари 4 устунга

таянган. Айвон дворлари намоёнлар билан безатилган. Масжид яқинида унча катта бўлмаган минора бор. Комплексининг шарқида мадраса, жанубида мақбара жойлашган.

У

УЛУҒБЕК МАДРАСАСИ (Самарқанд, 1417—22) — Регистон мажмуаси таркибида, бино икки қаватли, бош тарзи улкан пештоқли, унинг икки бурчагига минора ишланган. Ҳовли атрофи икки қаватли ҳужралар билан ўралган. Ҳар бир ҳужра учта (қазноқ, ётоқхона, умумий хона)дан иборат. Тўрт томонида тўртта дарсхона бор. Масжид шарқи-жанубга томон қўзилган. Ташқи тўрт бурчагида тўрт баланд минора бор. Бино серҳашам безатилган. Марказий Осиё мейморлигида энг мукаммал ва гузал мадраса ҳисобланади.

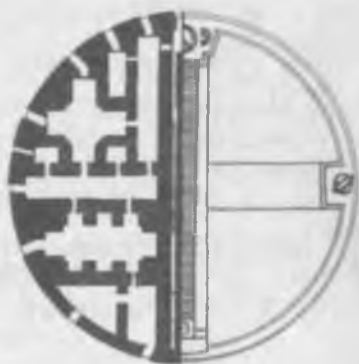
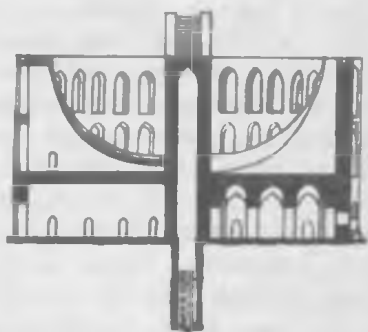
УЛУҒБЕК МАДРАСАСИ (Ғиждувон, 1433) — бир қаватли, мурабба тарҳли, масжид, дарсхона ва ётоқхонадан иборат. Бош тарзи пештоқли, унинг ёнларида миноралар бор. Пештоқдан миёнсаройга ундан, масжид ва дарсхонага кирилади. Турридаги эшикдан ҳовлига чиқилади. Ҳовли турридаги текис томли айвон ичи кошин билан безатилган.

УЛУҒБЕК МАДРАСАСИ (Бухоро, 1417) — Улуғбек қурдирган. Абдуллахон II даври

(1586)да пештоги таъмир этилган. Ҳашаматли пештоқдан миёнсаройга ўтилади. Миёнсаройнинг икки ёнида масжид ва дарсхона, иккинчи қаватида кутубхона жойлашган. Ён томонидаги тарзларига пештоқ, бурчакларига минора ишланган. Мадрасани уста Исмоил Ибн Тоҳир Исфahoний қурган. Унинг безакларида купгина замонларнинг таъсири борлигини кўриш мумкин. Миёнхона шипи ва ҳовлининг шимол томонидаги равоқларида энг қадимий безак нусхалари бор. Шарқий ва ғарбий қисмларида бирмунча кейинги замонлар нақшлари ва бинонинг олд томонида эса энг кейинги замон нақш нусхаларини учратиш мумкин. Эшик табақаларига: «Билим олиш ҳар бир мусулмон ва муслиманинг бурчидир» деган ибора ўйиб ёзилган.

УЛУҒБЕК РАСАДХОНАСИ (Самарқанд, 1428—29) — Улуғбек фармойиши билан бунёд этилган. Доира тарҳли,

уч қаватли, баландлиги 30,4 м дан иборат. Пишиқ ғишдан қурилган. 1908 йилда археолог В. Вяткин хароба булган расадхона қолдиқларини тарихий ҳужжатлар асосида

2. Тарҳи.

Улуғбек расадхонаси: 1) олд ва ён тарзлари.

топди. Расадхонанинг асосий қисми радиуси 40,2 м ли гигант секстант (баъзи манбаларга кўра квадрант) бўлган. Секстантнинг жанубий қисми ер остида жойлашган, қолган қисми шимол томонда ер сатҳидан 30 м га баланд. Бино сирти оқ, кўк, қора, ҳаво ранг кошин қоплаб нақшлар билан безатилган. Ички деворда осмон тасвири, юлдузлар харитаси, тоғ, денгиз, мамлакатлар белгиланган. Ер шари тасвири ишланган. Ҳозир катта асбоб-секстантнинг ер остида сақланган қисми баландлиги билан 11 м келади. Расадхона йирик астрономик асбоб ҳисобланади.

**УСМОН САИДБОБО МАҚ-
БАРАСИ** (Хоразм вилояти, 16—19- асрлар) — мақбара безаксиз, уч гумбазли, зиёратхона ва икки гурхонадан иборат.

УЧ АВЛИЁ МАҚБАРАСИ (Хива, 1549, 1821) — уч но-

маълум «авлиё» шахслар дафн этилган. Мақбара тўртбурчак тарҳли, бир хонали, гумбаз томли. Хонага уч томондан кирилади. Хона ичи катак-катак юлдузчалар, бағали қалқонсимон, чуқур равоқлар билан безатилган. Уч ғиштин сағана текис асос устига ўрнатилган.

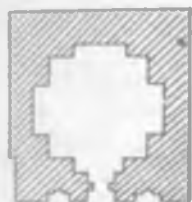
Ф

ФАЙЗОБОД ХОНАҚОҲИ (Бухоро, 1598—99) — гумбаз билан қопланган кенг хонақоҳ атрофида ҳужралар жойлашган. Хонақоҳнинг шарқий тарзида улкан пештоқ, ён тарзларида очиқ равоқли, томи гумбазли, қатор пилпояли бостирма айвон қурилган. Хонақоҳ ичи нақшлар билан безатилган. Файзобод хонақоҳи ўзига хос услубда қурилган ёдгорликларнинг ягона намунасидир.

Файзобод хонақоҳи.

ФАХРИДДИН РОЗИЙ МАҚБАРАСИ (Туркменистон, 12-асрнинг 2-ярми) — Хоразм хукмдорларидан Отсиз ва Эларслон даврида қурилган деб тахмин қилинади. Мақбара мурабба тарҳли, гумбази кулоҳий, пойгумбази 12 қиррали. Бош тарзи нафис безатилган.

Фахриддин Розий мақбараси тарҳи.

Х

ХАЙРОБОД ЭШОН МАҚБАРАСИ (Тошкент, 18-аср) — Уста Қодирхўжа раҳбарлигида қурилган. Мақбара гумбаз томли, безаксиз. Ёнидаги масжид гумбазли хона, ҳамда шарқ ва шимолдан унга туташган устунли айвондан иборат. Айвон шипи тоқили, ҳар хил шаклдаги нақшлар билан турли рангда безатилган.

ХАЛИФА ХУДОЙДОД МАЖМУАСИ (Бухоро, 1777—1855) — мадраса, масжид, сардоба ва қабристондан иборат. Ҳовлиси уч томондан бир қаватли ҳужралар билан ўралган. Масжид мурабба тарҳда, гумбаз б-н қопланган. Тарзи ганч ўймакорлиги билан, устунлари эса ўйма нақшлар билан жозибадор безатилган. Сардобага икки

зинапоя орқали кирилади. Мадраса тарзида кошин қолдиқлари сақланган. Ҳовлининг шимолидан қабристонга ўтилади. Халифа Худойдод қабри яқинида икки устунли, шипи бўяма нақш билан безатилган айвон бор.

ХАЛФА ТИЛЛО МАЖМУАСИ (Қўқон, 20-аср бошлари) — икки ҳовли, ҳовузли боғ, масжид ва Халфа Тилло даҳмаси жойлашган қабристонда иборат. Улар ўртасида чегара сифатида икки қатор устунли шийпон жойлашган. Халфа Тилло ҳазираси атрофи равоқли тўсиқлар билан беркитилган. Бош тарзи пештоқли, икки ёни гулдастали.

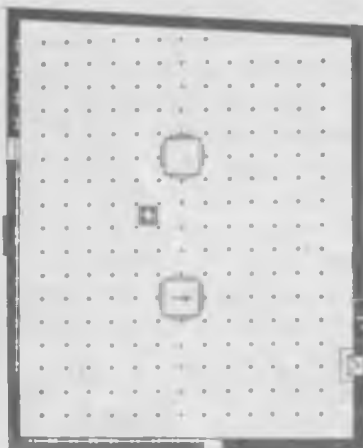
Дўсти худо масжиди Алихон эшон буюртмасига кўра уста Ёқуб бошчилигида қурилган. Тарҳи тенг томонли, устунли хона ҳамда икки томони айвондан иборат. Айвоннинг шипидаги тўсинлар ва устунлари серҳашам безатилган.

ХАРИСБОБО МАҚБАРАСИ (Хоразм вилояти, 18—19-асрлар) — пештоқ, гумбазли зиёратхона ва гўрхонадан иборат. Безаксиз, пишиқ гиштдан қурилган.

ХИВА ЖУМА МАСЖИДИ (Хива, 1788) — масжид ва минорадан иборат. Масжид томи текис, бир қаватли, шипи ўйма нақшли. Устунлар масжид қурилишига мослаб жойлаштирилган, калтароқларига тош пойустун ўрнатилган. Деворлари равоқлар-

1. Хива жума мас-
жиди.

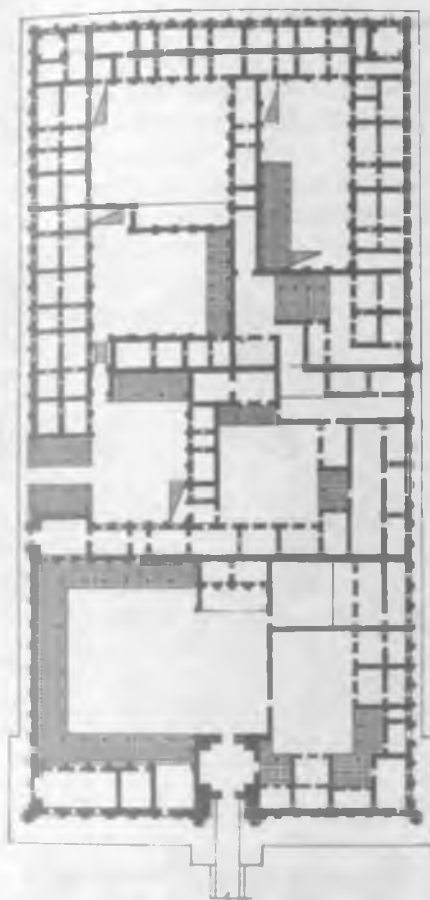
2. Тарҳи.

га бўлиниб, меҳроб ишлан-
ган, меҳроб юқориси тур-
симон, уйма занжира ва кун-
дал нақшлари билан безатил-
ган. Масжид устунларида Хо-
разм халқ уймакорлигининг
бой ижодий имкониятлари
мужассамланган.

ХУДОЁРХОН САРОЙИ (Қў-
қон, 19- асрнинг 2- ярми) —
мъмор ва муҳандис Мир
Убайдулла лойиҳаси ва
раҳбарлигида қурилган. Даст-
лаб хон қароргоҳи, кейинча-
лик сарой аҳли яшайдиган 100

Худоёрхон
саройи

Тарҳи.

га яқин хона, заллар ҳамда бир неча ҳовли қурилган. Саройнинг 1-ярмида атрофи айвондан иборат ҳовли бўлиб, унда қабул учун кўринишхона, хазинахона, алоҳида саҳнли масжид жойлашган. Марказида саломхона, хон қароргоҳи, ҳужалик бинолари қурилган. 2-ярмини ҳовли саҳнлари билан ўзаро боғлиқ ҳарамхоналар эгаллаган. Бош тарзи, дарвозахона ва тантана заллари ҳашамдор

ишланган, қолган биноларнинг пардоз ишлари одми ҳолда қолдирилган, Шарқий тарзи ўртасида ҳашаматли пештоқ қурилган. Пештоғи ва тарзининг икки бурчагидаги юқори қисмига мезанали гулдасталар ишланган. Бизгача саройнинг шарқидаги дарвозахона, унинг икки ёнидаги хоналар сақланган.

ХУРЖУН МАДРАСА (Хива, 1688, 1834) — дастлаб 10—12 ҳужрали, бир ҳовлили қилиб Хўжамбердийий мадрасаси қурилган. Кейинчалик икки ҳовлили, хуржунга ухшаш қилиб қайта қурилган. Олдинги мадрасадан масжид ва унга ёндош хоналар сақланган. Ҳовли саҳни иккига бўлиниб, ўртасида гумбазли дарвозахона, шимолий ҳовли атрофида 10 та ҳужра, жанубий ҳовлида 6 та ҳужра ва дарсхона жойлашган.

ХУЖА АЛАМБАРДОР МАҚБАРАСИ (Тошкент, 19-аср) — Камолон қабристонида, ислом дини арбоби ва тарғиботчиси Хўжа Аламбардорга атаб қурилган. Пештоқ, гумбазли мурабба тарҳли бир хонадан иборат. Чиллахона мақбарадан 9 м нарида ер остида, гумбазли ер юзига туртиб чиққан. Безаксиз пишиқ гиштдан қурилган.

ХУЖА АМИН ҚАБРИ (Наманган, 18-аср) — пештоқ, гумбазли зиёратхона қабрдан жануброқда жойлашган, қабр устига тўғри бурчакли сағана қўйилган. Кейинчалик қато-

рига масжид-айвон, хонақоҳ ва мадраса қурилган.

Зиёратхона ўйма сопол, гириҳ нақшлар билан безатилган.

**ХҲЖА АҲМАД МАҚ-
БАРАСИ** (Самарқанд, 14- аср-
нинг 60- йиллари) — мақбара
бир хонали, гумбаз томли,
равоқли. Тагида сағана жой-
лашган. Пештоқ китобасига
қуръон оятлари битилган, ко-
шин қоплаб безатилган.
Ҳуснихат ёзувлар жимжима-
дор қилиб ёзилган.

**ХҲЖА АҲМАД ЯССАВИЙ
МАҚБАРАСИ** (Қозоғистон,
1389—95) — дастлаб Аҳмад
Яссавий қабри устида кичик
мақбара қурилган (12- аср).
Ёзма манбаларга кўра Амир
Темур уни қайта қуришга
фармойиш бериб, ўзи бино
лойиҳасини ишлаб чиқишда
қатнашган.

Бош тарзидаги пештоқнинг
икки ёни гулдастали, пештоқ
орқали жамоатхонага кирила-
ди. Бошқа хоналар (масжид,
катта ва кичик оқсарой, ки-
тобхона, чиллахона, ҳалим-
хона, қудуқхона ва икки
қаватли ҳужралар) га саккиз
даҳлиздан ўтилади. Даҳлиз-
нинг 6 таси очиқ иккитаси-
нинг боши берк.

Жамоатхонада қирқ қу-
лоқли, ғоят чиройли улкан
қозон бор. Гўрхона маркази-
даги мармар сағанада ўйма
нақш ва ёзувлар сақланган.

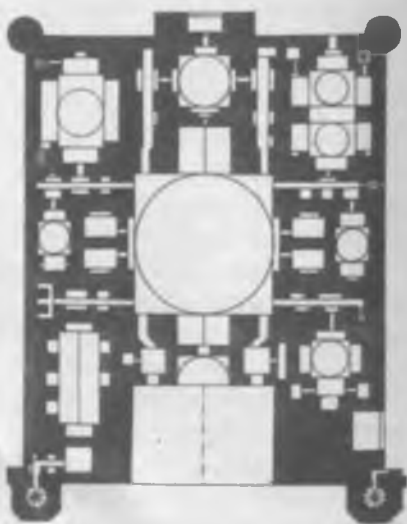
Мақбаранинг ташқи қисми
кошин билан қопланган,
қуръондан оятлар ёзилган ва

турли нақшлар билан
серҳашам безатилган.

**ХҲЖА АҲРОР МАЖМУА-
СИ** (Самарқанд, 15—20- аср-
лар) — турли даврларда бу-
нёд этилган Нодир Девонбеги
мадрасаси, икки айвон, на-

1. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси.

2. Тарҳи.

мозгоҳ, масжид, минора ҳамда ҳовуздан иборат.

Саккизёқли ҳовуз мажмуанинг маркази ҳисобланади, унинг жанубида Хўжа Аҳрорнинг оқ мрамрли қабртоши бўлиб, унга арабий ҳуснихат билан марсия ёзилган. Шимолида Нодир Девонбеги мадрасаси, ички ҳовлининг ғарбида айвон бор. Масжид хонақоҳи турли нақшлар билан серҳашам безатилган. Ҳовлининг шимолида жойлашган ҳужралар содда, безаксиз. Ҳовли ўртасидаги ҳовуз ёнида қад кўтарган минора тарҳи 6 қиррали.

ХЎЖА БАҲРИДДИН МАҚБАРАСИ (Тошкент, 19- аср ўрталари) — Қўшчимозор қабристонига қурилган. Пештоқ гумбазли, бир хонадан иборат. Ғарбида синч деворли, олди айвонли зиёратхона бор.

ХЎЖА ДОНИЁР МАҚБАРАСИ (Самарқанд, 20- аср бошлари) — Афросиёб яқинидаги қадимий мазорада, Авлиё Хўжа Дониёр қабри устида, чўзинчоқ тарҳли, беш гумбазли хонадан иборат, шимолий тарзи пештоқ равоқли. Пештоқнинг икки ёнида қуббали, кўзасимон, курсили гулдасталари ганч ўймакорлиги билан безатилган. Мақбара ичида чўзинчоқ дахма бор.

ХЎЖА ЗАЙНИДДИН ХОНАҚОҲИ (Бухоро, 16- асрнинг 1- ярми) — масжид-хонақоҳ, катта хона ва 5 кичик ҳужрадан иборат. Хонақоҳнинг жанубий томонидаги ра-

воқлардан бирига Хўжа Зайниддиннинг қабри жойлаштирилган. Бош тарзи пештоқда нақш қолдиқлари сақланган. Айвон шипи ётти ҳовузакчага бўлиниб, рангдор тахтачалар билан нақшланган. Ёғоч устунлар баландлиги 7 м. Хонақоҳнинг ички девор изоралари майда сирли парчинлар ёрдамида тиниқ рангли мураккаб нақшлар билан безатилган. Қалқонсимон бағаллар ва гумбаз қуббаси кундал услубида безалган.

ХЎЖА ИМКОНАГИЙ ХОНАҚОҲИ (Қашқадарё вилояти, 16—17- асрлар) — олим, шайх Хўжа Абдуқокий номи билан боғлиқ. Дастлаб масжид, мадраса ва карвонсаройдан иборат бўлган. Бизгача хонақоҳ сақланган. Пештоқ гумбазли, бурчакларига гулдаста-миноралар ишланган. Хона деворлари равоқ тоқчали, безаклари содда. Унинг шарқидаги Хўжа Абдуқокий сағанаси, жанубидаги кичик сағана мрамр қоплаб, тош ўймакорлиги билан нафис безатилган.

ХЎЖА ИСО МАҚБАРА — МАСЖИДИ (Сурхондарё вилояти, 11—12- асрлар) — уч хонадан иборат. Пештоқ орқали зинапоядан миёнасаройга тушилади, ундан гўрхонага ўтилади. Гўрхонада уч поғонали сағана жойлашган. Қолган икки хона масжид вазифасини ўтаган. Марказий хонанинг жанубий томонига

гўрхонадан ажратиб туриш учун ғиштдан панжарасимон тўсиқ ишланган.

ХЎЖА МАҒИЗ МАҚБАРАСИ (Марғилон, 18- асрнинг 1-ярми) — мақбара бир хонали, пишиқ ғиштдан қурилган. Гумбаз ости қиррадор, гуласимон асосга ўрнатилган. Сағана қуйма ганч тахтачалардан ташкил топган, бўртма ислимий нақшлар ишланган. Ички томони саккиз бурчакли, меҳробий тоқчали.

ХЎЖА МУҲАРРАМ МАДРАСАСИ (Хива, 1839) — мадраса бир қаватли. Бош тарзидаги пештоқнинг икки ёнида ҳужралар жойлашган. Икки бурчагида гулдаста бор. Пештоқ орқасидаги миёнсарой икки қаватли, гумбаз томли. Ҳовлининг уч томонини ҳужралар эгаллаган. Ҳовлининг шимоли-шарқидаги дарсхона ташқарига биров туртиб чиққан.

ХЎЖА РЎШНОЙИ МАҚБАРАСИ (Термиз, 11- аср) — бир хонали, пештоқ гумбазли, хом ғиштдан қурилган. Бош тарзидаги чуқур равоқли пештоқ орқали гўрхонага кирилади. Гўрхона бағалари муқарнасли, хонага ёруғлик дарчалар орқали тушади. Мақбара безаксиз.

ХЎЖА ҚУРБОН МАДРАСАСИ (Қарши, 18- аср) — мадраса мурабба тарҳли. Бош тарзи пештоқли, ундан гумбазли миёнсарой орқали ҳовлига ўтилади. Кичик ҳовли атрофи ҳужралар би-

лан ўралган. Дарсхона миёнсаройга туташ.

Ч

ЧАДОҚ МАСЖИДИ (Наманган вилояти, 18- аср) — хонақоҳ ва уч томони айвондан иборат. Қўш синчли, девори хом ғиштдан, пойдевори тошдан терилган, хонақоҳ ва айвон серҳашам безатилган.

ЧАШМАИ АЙЮБ МАҚБАРАСИ (Бухоро, 12- аср, 1380) — дастлаб Арслонхон томонидан бунёд этилган. Мақбаранинг энг қадимий қисми ҳисобланган гўрхона (ўз вақтида зиёратчилар учун икки ёнида эшиги ҳам бўлган) қўш гумбазли, олди пештоқли. Остида қудуқ бор (бинонинг номи шундан).

Кейинчалик Амир Темури томонидан унга тақаб гумбази катта хона, бурчақларида минорали даҳлиз қурилган. Бинолар гумбази бир-бирига ўхшамайдиган ўзига хосдир.

ЧАҚАР МАСЖИДИ (Марғилон, 1911) — дастлаб хонақоҳ, айвон ва ҳўжалик биноларидан иборат бўлган. Бизгача бинонинг айвон қисми сақланган. Айвоннинг уч томони ёпиқ, шипи тўсинлар ёрдамида туғри бурчакли хоналарга ажратилган, уларнинг ҳар бирига ажойиб гуллар солинган гулдонлар ишланган, турли рангдаги нақшлар билан серҳашам безатилган.

ЧИЛ АВЛИЁ МИНОРАСИ (Хива, 19- аср) — қирқ авлиё

масжиди (сақланмаган) ёнида барпо этилган. Минора баландлиги 17 м, пишиқ гиштдан қурилган. Фonusининг тепаси қуббали. Танасига оқ ва кук кошиндан белбоғлар қилинган.

ЧОР ГУМБАЗ МАСЖИДИ. Халфа эшон масжиди (Қашқадарё вилояти, 11—12-асрлар) — масжид бир хонали, мурабба тарҳли, хонақоҳи тўрт гумбазли. Гумбази марказий устунга ва деворларига таянган. Ички деворларида кошинкори ва гулганч нақшлар, тилла ҳалли ёзувлар сақланган.

ЧОР МИНОР (Бухоро, 1807) — Халифа Ниёзқул қурдирган. Пешайвон типигаги масжид, бир қаватли мадраса, китобхона, ҳовли ва ҳужралардан иборат. Китобхона ўзига хос услубда мурабба тарҳли, тўрт бурчагида тўртта баланд мезанаси бор. Улар

минорага ўхшайди (номи ҳам шундан). Пештоқ орқали миёнасаройга кирилади, тепасида кутубхона жойлашган. Кутубхонага минора орқали чиқилган.

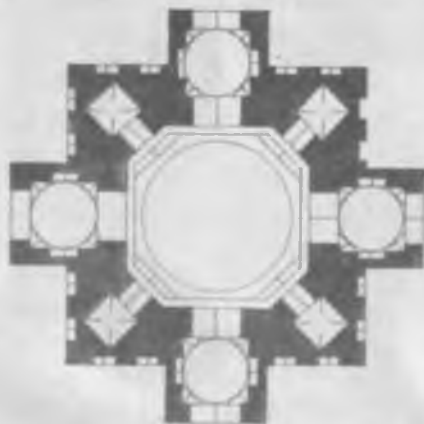
ЧОРБАКР АНСАМБЛИ (Бухоро, 16—19-асрлар) — Жўйбор ҳўжаларидан Абу Бакр Саъд (970 да вафот этган) номи билан боғлиқ. Дастлаб унинг невараси ҳожи Муҳаммад Исломининг авлодлари қабристони этагида Абдуллахон II томонидан хонақоҳ, масжид ва мадрасадан иборат ансамбль барпо этилган (1559), кейинги асрларда яна қўшимча бинолар қурилиб, атрофи чорбоғга айлантирилган. Хонақоҳ гумбазли хона ва пештоқдан иборат. Пештоқ беагида кошинкори нақшлар ва йирик кўфий ёзувлар, икки ён қанотида гулдасталар бор. Ички беагида ганчкорлик ва қирма наму-

Чорбакр ансамбли.

налари учрайди. Мадраса пештоғи кенгроқ, даҳанаси уч равоққа бўлинган. Китобаси арабий ёзувдан иборат. Дарсхона тўртбурчак тарҳли, гумбазли, бурчаклари ҳужраларга туташиб кетади. Ён тарзлари қўшқават равоқлар қаторини такрорлайди. Масжид майдон саҳнининг тўрида мадраса ва хонақоҳ орасида жойлашган. Пештоғининг икки қаноти қўш қаватли ҳужралардан иборат. Пештоқ олдидаги супа саҳнидан намозгоҳ сифатида фойдаланилган.

ЧОРСУ (Шаҳрисабз, 1598—1602) — шаҳарнинг бош савдо иншооти, мурабба тарқли тимнинг ҳар тўрт томонида пештоқли, қўш табақа дарвозаси бор. Тўрт томондан келган йўллар саҳни шу савдо тимининг ўртасидаги улкан гумбаз тагида кесишади. Унинг остидаги савдо расталари бўйлаб тўрт бурчакли хоналар жойлашган. Бу хоналардан

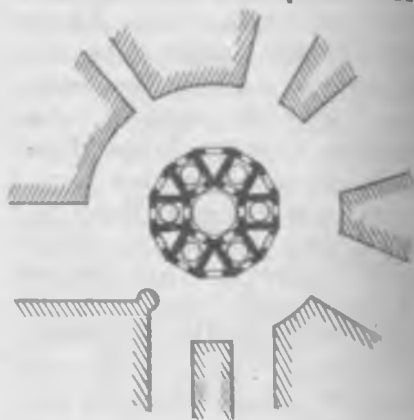

Чорсу (Шаҳрисабз) тарҳи.

ҳозир ҳам савдо иншооти сифатида фойдаланилмоқда.

ЧОРСУ (Самарқанд, 18- аср) — Регистон яқинидаги чорраҳада жойлашган усти берк бозор-тим. Ҳозир ҳам дўконлари гавжум.

ЧЎПОН ОТА МАҚБАРАСИ

Чорсу (Самарқанд) тарҳи.

(Самарқанд, 14- аср) — мақбара чортоқ тарҳли, тўрт томонида эшик ўрни бор. Гумбази феруза ранг кошив билан қопланган. Хона ичи чуқур равоқлар ҳисобига кенг куринади. Дастлаб бино қўшк сифатида қурилгани ҳақида тахмин бор.

ЧЎПОН ОТА МАСЖИД-МАҚБАРАСИ (Тошкент, 18—20- асрлар) — қадимий мазорнинг кираверишидаги пештоқ гумбазли дарвозахона, икки снни минора-мезана. Ғарбида масжид. Узун йулакдан Чупон ота мақбарасига утилади.

Масжид хонақоҳ ва айвондан (шимолий томонида) иборат бўлган (17- аср урта-

лари). 1950 да хонақоҳ уч қисмга бўлиниб, ойнавандли узун айвон қурилган. Унинг қаршисида замонавий кўшк, ундан сал нарида ҳовуз бор.

Мақбара гумбазли кичик хонадан иборат. Пештоқининг икки ёнига гулдаста ишланган, ички деворининг тўрт томони равоқли, марказида сағана жойлашган.

Ш

ШАЙХ МУХТОР ВАЛИ МАҚБАРАСИ (Хоразм вилояти, 14- аср) — катта ва кичик хона ҳамда гўрхонадан иборат. Катта хонанинг тўрт томони чуқур равоқли, кейинчалик ёнларидаги ҳужраларга эшик очилган. Кичик хонанинг ҳам бурчакларида ҳужралар, шунингдек зиёратхона қурилган. Орқасида икки гўрхона, ҳалимхона ва омборхона бор. Мақбараларда Шайх Мухтор Вали, унинг хотини ва яқин кишилари қабрлари жойлашган. Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлиги даври (1807—27) да қайта таъмир этилиб, бир устунли айвон ва қорихона қурилган.

ШАЙХ ҚАЛАНДАРБОБО МАЖМУАСИ (Хива, 16- аср —1894) — шоҳ амалдорларидан бири Раҳматулла Ясовулбоши томонидан қурила бошланган. Муҳаммад Раҳимхон II нинг синглиси Бикажон-Бика томонидан ниҳоясига етказилган. 16- асрда яшаган шайх

Қаландарбобо мақбараси атрофида мадраса, масжид, минорадан иборат мажмуа барпо этилган. Мадрасага бош тарзидаги уч гумбазли миёнсарой орқали кирилади. Миёнсаройнинг учинчи хонаси дарсхона ва масжид билан ўзаро боғланган. Пештоғи шимолга қараган, унинг икки бурчагида гулдасталар қад кутарган. Минора (баландлиги 18 м) пештоқдан 4 м нарида, бош тарзи марказида жойлашган. Унинг белбоғига гиштлар мавжли шаклда терилган. Мақбаранинг уч хонасидан бизгача зиёратхона сақланган.

ШАЙХ ҲУСАЙНБОБО МАҚБАРАСИ (Хива, 16—18-асрлар) — мақбара уч гумбазли, икки хонали — зиёратхона ва гўрхонадан иборат.

ШАЙХОНТОҲУР МАЖМУАСИ (Тошкент, 15—19-асрлар) — Шайх Хованди Тоҳур мақбараси (19-асрда қайта қурилган) зиёратхона ва гўрхонадан иборат, безаксиз, ички деворлари чуқур равоқли, дарчаларига кошинкори панжаралар ишланган. Кейинроқ чиллахона, Ҳазрати Мир мақбараси (15-аср), Юнусхон мақбараси (15-аср) қурилган. Уч масжид биноси, минора, Эшон қули Додҳо мадрасаси сақланмаган.

ШАЙХ ҲАСАН САБРОНИЙ МАҚБАРАСИ (Хоразм вилояти, 14-аср бошлари) — Шайх Ҳасан Саброний (тахминан 12-асрда яшаган) мақбараси 14-аср бошларида

қурилган. Бир хонали, гумбази сақланмаган. Бош тарзи пештоқли, безаксиз. Асримизнинг 80- йилларида қайта қурилган.

ШАМСИДДИН КУЛОЛ МАҚБАРАСИ (Шаҳрисабз, 14—15- асрлар) — Амир Темурнинг пири Шайх Шамсиддин кулол дафн этилган (1370). Мақбара бир хонали, гумбази сақланмаган. Ичидаги сағана мрамар тошдан, уйма нақш билан жозибадор безатилган.

ШАРИФБОЙ МАДРАСАСИ (Қарши, 18- аср) — мадраса мударриси Шариф хўжа қурдирган. Мадраса унча катта эмас, тарҳи тўғри тўрт бурчакли. Бош тарзи марказидаги пештоқдан миёнасарой орқали кичик ҳовлига чиқилади. Ҳовли атрофида балхи гумбазли ҳужралар жойлашган. Ғарбида пешайвонли масжид бор.

ШЕРДОР МАДРАСА (Самарқанд, 1619—36) — Регистон ансамбли таркибида. Ялангтуш Баҳодир қурдирган. Мадраса икки қаватли. Бош тарзидаги пештоқнинг икки синага гулдаста ишланган. Пештоқ ичкарисидagi кошинкори безак орасида қора заминли кошинга оқ ҳарфлар б-н меъмор Абдужаббор номи ёзилган. Қаносларидаги қизғиш зарҳал тусли шер оқ оҳуни қувмоқда. Қуёш бодомқовоқ, қийиқ кўзли қилиб тасвирланиб, юзи зарҳал тусли ёғду б-н ҳошияланган. Мадраса номи шу тасвирдан келиб чиққан. Бинонинг серҳашамлиги шу пештоғида. Пештоқнинг икки томонида гумбазли дарсхона ва масжид жойлашган. Ҳовли атрофидаги икки қаватли ҳужралар (54 та) нинг олди равоқли

Шердор мадраса.

айвон. Айвонлар ёзда дарсхона вазифасини ўтаган. 1960—64 йилларда пештоқ қаносларидаги кошинкори нақшлар қайта тикланган.

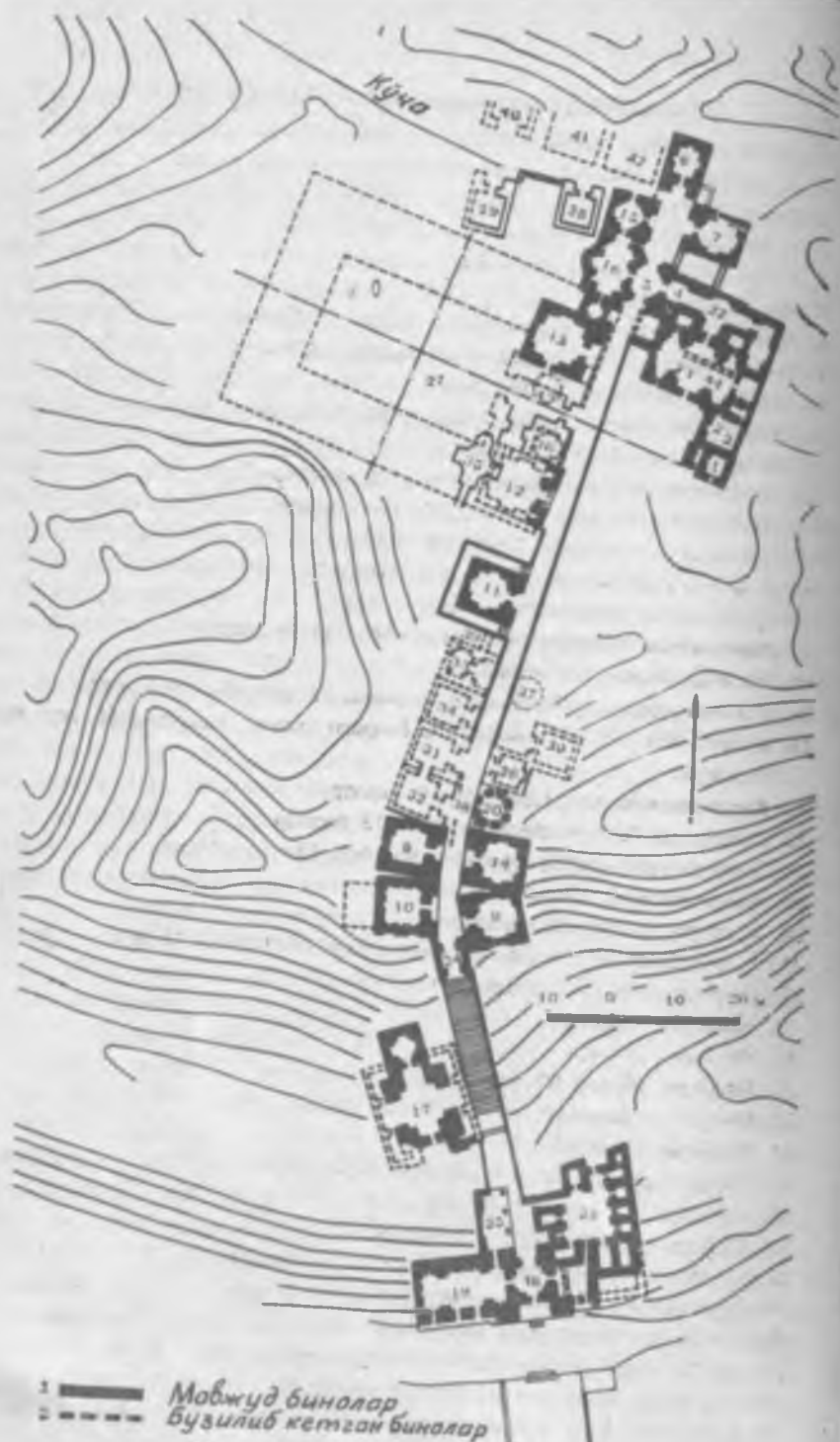
ШЕРМУҲАММАД МАДРАСАСИ (Қарши, тахминан 17—18- асрлар) — мадраса чорси тарҳли, бош тарзи беш хонадан иборат. Марказида миёнсарой, икки ёнида дарсхона жойлашган, бурчакларига гулдасталар ишланган. Гулдасталар тепаси фонусли. Миёнсарой орқали ҳовлига чиқилади. Ҳовли атрофи олди равоқли ҳужралар б-н уралган. Безагида ганч уймакорлиги ва часпак услубида гириҳ нақшлар қўлланилган. **ШЕРҒОЗИХОН МАДРАСАСИ** (Хива, 1719—26) — Ичан қалъа таркибида. Хива хони Шерғозихон Хуросонга қилган юриши (1718) чоғида асир олган қўллари тиклаган. Мадрасанинг ғарбида қурилган кичик хонага хон жасади дафн этилган. Мақбара бош тарзига туташ қилиб қурилган.

Мадраса бош тарзи икки қаватли. Улкан пештоқ орқали кираверишда гумбазли миёнсарой, унинг икки бурчагида чортоқ тарҳли, гумбазли масжид ва дарсхона жойлашган. Миёнсарой тепасидаги кичик ҳужралар талабалар учун ётоқхона бўлган. Деворларига токча, тахмон, косамонлар ишланган. Ҳовли атрофидаги бир қаватли қатор ҳужралар олди айвонли

булиб, ҳовли ўртасида ҳовуз жойлашган. Мадраса безаксиз.

ШИРИНБЕКА ОҚО МАҚБАРАСИ (Самарқанд, 14- аср охири — 15- аср бошлари) — Шоҳи зинда ансамбли таркибида. Темурнинг синглиси Ширинбека оқога атаб қурилган. Мақбара бир хонали, бош тарзи серҳашам безатилган. Қолган тарзлари безаксиз. Бош тарзида турли нақшлар ва ёзувлар қолдиғи сақланган. Гумбазнинг сирланган нақшлари сопол кошин ва гиштчалардан терилган, зарҳал нақшларнинг жигар ранги қизил замин б-н уйғунлашиб, жуда нафис ва серҳашам кўринади. Ички деворига тилла ҳалли ва ўсимликсимон нақшлар, намояналарида манзара тасвири ишланган. Ўйма кошин ишлатилган иншоотнинг дастлабки намунасидир.

ШОБУРҲОН ОТА МАҚБАРАСИ (Бухоро, 11- аср) — тарҳи саккиз қиррали. Ички ва ташқи томони чуқур равоқли. Пештоқ қаноси ва ҳошиялари турли ёзувлар ва ўйма сопол, гириҳ нақшлар б-н безатилган (сақланмаган). Мақбара бизгача анча вайрона ҳолда етиб келган. **ШОБУРҲОН ОТА МАСЖИДИ** (Бухоро, 14- аср) — мақбара ва катта хонақоҳли масжид, ғарбдан масжидга туташган икки хароба ҳолдаги бинодан ташкил топган. Шимолида гўрхона, жануби-

1 ————— Мавжуд бинолар
 2 - - - - - Бузилиб кетган бинолар

Шоҳи анда ансамбли лойиҳа-тарҳи.

ШОҲИ ЗИНДА АНСАМБЛИДАГИ БИНОЛАР ТАРҲИ

1. Қусам ибн Аббос мақбараси, 11- аср.
- 2—3. Зиёратхона, 11—15- асрлар. Тагида чиллахона, 11- аср.
4. Минора, 11- аср.
5. Юқори чортоқ (учинчи чортоқ), 14- аср.
6. Хужа Аҳмад мақбараси, 14- аср ўрталари.
7. Мақбара, 1361 йил.
8. Шоди Мулк оқо (Турком оқо) мақбараси, 1372 йил.
9. Туглу Текин (Амир Ҳусайин) мақбараси, 1386 йил.
10. Амирзода мақбараси, 1386 йил.
11. Устод Али қурган мақбара, 14- аср 80- йиллари.
12. Мақбара, 14- аср 90- йиллари.
13. Амир Бурундуқ мақбараси, 14- аср 90- йиллари.
14. Ширинбека оқо мақбараси, 1385—86- йиллар.
15. Туман оқо мақбараси, 1405—06- йиллар.
16. Туман оқо хонақоҳи, 15- аср бошлари.
17. Қушгумбазли мақбара, 15- аср.
18. Дарвозахона (биринчи чортоқ), 1434 — 35- йиллар.
19. Масжид, 1434—35- йиллар.
20. Саккиз қиррали (Мусаммон) мақбара, 15- аср 30—40- йиллари.
21. Қусам ибн Аббос мақбараси ёнидаги катта масжид, 15- аср 60- йиллари.
22. Катта масжид хоналари, 15—19- асрлар.
23. Давлат қушбеги мадрасаси, 1812—13 йиллар.
24. Зина ва ўрта чортоқ (иккинчи чортоқ), 18—19- асрлар.
25. Айвон масжид, 19- аср.
26. Мақбара, 14- аср 80- йиллари.
27. Тамғоч Бугрохон мадрасаси қолдиқлари (тахминан) 11- аср.
28. Мақбара, 14—15- асрлар.
29. Мақбара, 15- аср.
30. Мақбара, 14- аср.
31. Мақбара, 14- аср 60- йиллари.
32. Иморат қолдиқлари, 14- аср 70- йиллари.
33. Мақбара, 13- аср.
34. Иморат қолдиқлари, 14- аср 60—70- йиллари.
35. «Номсиз —2» мақбара 15- аср.
36. Мақбара сардобаси, 15—16- асрлар.
37. 11—12- асрларга оид бионинг безак қолдиқлари.
38. 12- асрга оид бионинг девор бўлағи безаклари.
39. 11—12- асрларга оид бино қолдиқлари.
- 40, 41, 42. «Ғарбий йўлакдаги» мақбара қолдиқлари.
43. 16—17- асрларга оид мақбара қолдиқлари.
44. Қусам ибн Аббос комплексидаги катта масжид ёнида жойлашган деб тахмин қилинган 11- асрга оид масжид.

да чиллахона бор. Тарзлари пештоқли, беш равоқли узун айвон бўлиб, ён томонларига кейинроқ тепаси фонусли қилиб минора-гулдаста ишланган. Масжид безаксиз.

**ШОВОДХЎЖА БОБО МАҚ-
БАРАСИ** (Хоразм вилояти, 17—18-асрлар) — мақбара пештоқ гумбазли бир хонадан иборат. Пештоғи юқори томон ингичкалашиб борган ва икки ёни ясси токчаларга бўлинган. Мақбара безаксиз.

**ШОҲИ ЗИНДА АНСАМ-
БЛИ** (Самарқанд, 11—20-асрлар) — Афросиёб тепалиги жанубида жойлашган қабристондаги мақбаралардан ҳамда масжид, минора ва мадрасадан иборат. Уларнинг энг қадимийси Қусам ибн Аббос мақбараси бўлиб, халқ орасида Шоҳи зинда (Тирик шоҳ) номи б-н машҳур.

Ансамбль бир-бири б-н йўлак орқали боғланган уч гуруҳ бинолардан иборат. Қуйи гуруҳдаги иншоотлар Улуғбек ўғли номидан қурдирган Абдулазиз чортоғи (1434—35), унга шимолдан Давлат қушбеги мадрасаси (1812—13) туташ, унинг қаршисида айвонли масжид нақшлар б-н нафис безатилган. 40 босқичли тик зинапоя ўрталигининг чап томонида зиёратхона ва гурхонадан иборат қўшгумбазли мақбара (15-аср) жойлашган.

Ўрта гуруҳдаги бинолар: Амирзода мақбараси, Туғли Текин мақбараси, Ширин-

бека оқо мақбараси, унинг қаршисида Темурнинг бошқа синглиси Туркон оқо мақбараси, Саккиз қиррали мақбара, Али Насафий мақбараси кабилар.

Юқори гуруҳдаги бинолар: зиёратхона, уч қисмдан иборат масжид, Хўжа Аҳмад мақбараси, 1360—61 да қурилган мақбара, Туман оқо комплекси (1405—06), 2-номсиз мақбара (14-аср охири) нинг киравериш деворигина сақланган. Шунингдек Тамғоч Бугрохон мадрасаси (11-аср), Амир Бурундуқ мақбараси (14-аср охири) кабилардир.

Ансамбль таркибидаги 20 дан ортиқ иншоотлар давлат муҳофазасига олинган. 19—20-аср бошларида ансамблнинг яна бир неча бинолари барпо этилган. 18-асрда вайрон бўлган зина ўрнида кейинчалик 40 поғонали гиштин янги зина қурилган. **ШОҲИ МАРДОН КОМПЛЕКСИ** (Хоразм вилояти, 19-аср) — Шоҳи Мардон қабристонига, қорихона, масжид, ошхона, таҳоратхона, мулла ва зиёратчилар у-н ётоқхона ҳамда хон авлодлари ва аслзодларнинг мақбараларидан ташкил топган. Мақбара пештоқ гумбазли бир хонадан иборат. Йўл ёқасида жойлашган уч қорихона сўнгги давр мадрасаларига хос услубда барпо этилган. Икки мақбаранинг бири етти гумбазли, иккин-

чиси икки гумбазли. «Қуш мазор» номи б-н кенг тарқалган ер ости мақбараси 3 қисмдан иборат. Бош тарзидаги пештоқ орқали миёнсаройга кирилади, унинг икки ёнида гурхона жойлашган. Ҳозир биноларнинг қурилуши бузилган, вайрон ҳолда.

Ю

ЮНУСХОН МАҚБАРАСИ (Тошкент, 15- аср) — Тошкент ҳокими Юнусхон (1416—87) га атаб унинг ўғли Аҳмадхон (Олачахон) қурдирган. Мақбара пештоқ гумбазли, катта хона ва икки ёнида қуш қаватли ҳужралардан иборат. Бош тарзидаги панжараси ёғоч ва ганчдан ишланган, ёғоч уймакорлигида ишланган эшик (1833) ўрнатилган.

Юнусхон мақбараси.

ЮНУСХОН МАҚБАРАСИ (Хива, 1559) — зиёратхона ва гурхонадан иборат, чархи гумбаз б-н қопланган. Ички деворининг гумбаз ости бағали, равоқларининг гишталари мавжли шаклда терилган. Мақбара безаксиз.

ЮСУФХОН ЭШОН МАҚБАРАСИ (Фарғона вилояти, 18- аср) — мақбара панжара б-н уралган қабр, ғарб томондан тақаб солинган пештоқ-гумбазли зиёратхонадан иборат. Бош тарзидаги ҳашаматли пештоқ ганчкори уйма нақшлар б-н безатилган. Унинг икки ёнига гулдаста ишланган. Зиёратхона гумбазли юлдузсимон йиғирма қиррали пойгумбазга ўрнатилган. Хона бурчакларига муқарнаслар ишланган.

ЮСУФ ЯСОВУЛБОШИ МАДРАСАСИ (Хива, 1906) — хон ясовулбошиси Юсуф маблагига қурилган. Мадраса бир қаватли, бурчакларига гулдаста ишланган. Пештоғининг икки ёнида қатор равоқли, уч гумбазли миёнсарой, унинг икки ён томонида икки ҳужра жойлашган. Ҳовли атрофидаги ҳужраларнинг олди равоқли. Бош тарзи олдида масжид қурилган.

Ў

ЎЙИҚГУМБАЗ МАҚБАРАСИ (Сурхондарё вилояти, 11 — 12- асрлар) — мақбара хом гиштдан қурилган. Бош тарзи чуқур равоқли. Пештоқ

тепасига бешта майда ясси равоқчалар ишланган. Шимоли-шарқидаги айвоннинг қолдиқлари сақланган. Гумбази қулаб тушган.

**ЎҒЛОНЖОН ОТА МАҚ-
БАРАСИ** (Қамаши, 18 —19-асрлар) — мақбара пишиқ ғиштдан қурилган, гумбаз томли. Бош тарзидаги пештоғи ясси равоқли, бурчакларига гулдаста ишланган. Хонанинг тўрт томони равоқли. Ичида сағана бор.

Қ

**ҚАЛАНДАРХОНА МАС-
ЖИДИ** (Каттақўрғон, 1909—10) — Нурилло Маҳсум раҳбарлигида қурилган. Хонақоҳ, айвон, бош тарзи олдидаги катта ҳовуз ва минорадан иборат.

Хонақоҳ мурабба тарҳли, тўрт устунли. Шипи ва устунлари нақшлар б-н серҳашам безатилган. Шипи 9 булакка бўлиниб, ҳошияланган. Марказий қисмига ҳовузак ишланган. Айвон шипи ўсимликсимон ва гириҳ нақшлар ҳамда мураккаб муқарнасли ҳовузаклар б-н безатилган. Минора масжиддан 15 м нарида жойлашган. Минора танасига кўк ва ҳаво ранг кошнлар қоплаб, ғиштар мавжли шаклда терилган.

**ҚАЛДИРҒОЧБИЙ (ҲАЗРАТ
МИР) МАҚБАРАСИ** (Тошкент, 15-асрнинг 1-ярми) —

Шайх Хованди Тоҳур комплекс таркибида. Мақбара чортоқ тарҳли, гумбази қуш қаватли. Ташқи гумбази кулоҳсимон, пишиқ ғиштардан қоришмасида терилган. 19-аср ҳужжатларида Ҳазрат Мир мақбараси деб номланган. Ривоятларда Қалдирғочбий лақаби ҳам учрайди.

ҚАМАШИ САРДОБАСИ (Қашқадарё вилояти, 1892) — сув сақланадиган ҳовуз. Бош тарзи пештоқли, гумбази ясси поғонали. Гумбазидаги дарчалар орқали ичига ёруғлик тушади. Ҳовузга пештоқдаги айланма зина орқали тушилади. 1913 да таъмирланган.

ҚАРШИ НАМОЗҒОҲИ, Кўк гумбаз (Қарши, 1590—91) — марказида хонақоҳ, икки ёнида бир хил кўринишдаги тўртта хона бор. Бош тарзидаги пештоқ кошн қоплаб безатилган, китобасига қуръондан оятлар кўчириб ёзилган, Абдуллахон номи ва сана зикр этилган. Хонақоҳ қуш гумбазли (ташқи гумбази қулаб тушган), ён томонидаги хоналар пастроқ балхи гумбазли. Олд томонида намозхонлар у-н кенг майдон ажратилган.

**ҚАФФОЛ ШОШИЙ МАҚ-
БАРАСИ** (Тошкент, 16-аср) — Ҳазрати Имом (Ҳастимом) номи б-н машҳур бўлган Имом Абубакр Муҳаммад Қаффол Шоший мақбараси (атрофидаги комплекс сақланмаган). Мақбара чортоқ тарҳли зиёратхона ва

Қафбол Шоший
мақбараси.

гурхонадан иборат. Зиёратхона қуш гумбазли, тўрдаги хонада сағана бор. Пештоғи ва унинг икки ёнидаги буржи анъанавий услубда ишланган. Эшик тепасида бинонинг қурилган санаси, меъмор ва хаттотнинг исми ёзилган. Пойгумбазидаги ёзувлар сақланмаган.

ҚИРҚҚИЗ ҚАЛЪАСИ (Термиз, 9—10- асрлар) — илк ўрта асрда бойларнинг шаҳар ташқарисидаги қўрғонсаройи бўлган, деб тахмин қилинади. Қалъа хом гиштдан, равоқлари эса пишиқ гиштдан барпо этилган. Хоналар бир қаватли, даҳлизлар икки қаватга ўхшатиб ишланган, умумий баландлиги бир хил. Хоналарнинг тепаси, асосан, тоқилар, баъзи хоналарнинг тепалари гумбазлар билан беркитилган. Тўрт бурчагини тўрт минорабурж безаб турган. Айвон ва йулақлар бинони тенг тўрт қисмга ажратади. Бизгача анча вайрона ҳолда етиб келган.

ҚОЗИ КАЛОН МАДРАСАСИ (Хива, 1905) — хон қозиси Қози Калон Салим Охун томонидан қурилган. Мадрасанинг бош тарзи пештоқи икки бурчагига анъанавий гулдаста ишланган. Ўймакори қилиб ишланган эшик орқали уч гумбазли миёнасаройга кирилади. Унинг икки ёнида масжид ва дарсхона жойлашган. Ҳовли атрофини бир, икки хонали ҳужралар эгаллаган. Ҳовлининг жанубида қўшимча хоналар бор.

ҚОРИХОНА (Хива, 1863—77) — қуръон ўқувчилар (кейинчалик кўрлар) ётоқхонаси. Алоҳида қурилган 4 бинодан иборат. Уларнинг меъморий тузилиши Хоразм тураржой бинолари ва мадрасаларига хосдир. Бош тарзидаги пештоқ кўк бандак б-н безатилган, чуқур равоқли, тепаси данданали. Ёғоч ўймакорлигида ишланган эшигида бинонинг қурилган санаси ёзилган. Хоналар шимолга қараган. Ик-

кинчи қорихонанинг қарши-сида пастак терс айвон мавжуд. Учинчи қорихона бинолар ичида энг кичик ва содда қурилгани б-н фарқланади. Хоналарга ёруғлик фақат эшик орқали тушади. Уларнинг томи балхи гумбазли, айвони текис тусинли.

ҚОРИХОНА ХОНАҚОҲИ (Фарғона вилояти, 17—18-асрлар) — қорилар (қуръон ўқувчилар) хонаси. Илгари бу ерда дарвишлар қуръон ўқиш ва зикр тушиш у-н тупланиб туришган. Ҳовлининг икки томонида ҳужралар жойлашган. Улар туташган жойда гумбазли тамаддихона қад кўтарган. Хоналар тош ўчоқ б-н иситилган. Ҳовлининг жанубида шу ерлик эшоннинг равоқли сағанаси. унинг ёнида 2 м чуқурликда чиллахона жойлашган. Хонақоҳ гумбази тухумсимон шаклда, хом гиштдан ишланган.

ҚОСИМ ШАЙХ ХОНАҚОҲИ (Навоий, 16—20-асрлар) — дастлаб дин арбоби Қосим Шайх (1571 да вафот этган) учун хонақоҳ барпо этилган. Шайх вафотидан сўнг ён хонага кўмилган. Даҳма мармар б-н қопланган. Бухоро хони Абдуллахон II (16-асрнинг 80-йиллари) хонақоҳ қурдирган. Хонақоҳ қўш гумбазли, чортоқ тарҳли, пойгумбази 14 м, ички гумбаз ости бағаллари ироқи муқарнаслар б-н тўлдирилган. Тарзининг уч томони пештоқли. Жанубий пештоқ ҳашаматли-

лиги б-н ажралиб туради. 1910 да атрофи девор б-н ўралиб, қазира тарзида қўшимча бинолар (зиёратхона, масжид, айвон ва б. хоналар) барпо этилган.

ҚУСАМ ИБН АББОС МАЖМУАСИ (Самарқанд, 11—15-асрлар) — Шоҳи зинда ансамбли таркибида. Турли даврларда барпо этилган масжид мақбара ва чиллахонадан иборат. Қусам ибн Аббос (Шоҳи зинда — тирик шоҳ) — Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва яқин сафдоши, марказий Осиёда ислом динини биринчи тарғиботчиларидан бўлган.

Комплексга чортоқнинг шарқий равоғидаги икки табақали фил суяги қадаб, нозик ўйма нақшлар б-н безатилган эшик орқали кирилади. Йўлакнинг ўнг томонидаги минора (12-аср) баландлиги 12 м, юқориси кичик фонуссимон туйнуклар б-н якунланган. Масжид уч қисмга ажратилган. Ён томонидаги девор устунлар ёрдамчи ҳужраларга бирлаштирилган. Ички деворнинг изораси сиркор парчинлар б-н юлдузсимон қилиб безатилган. Намоёнлар чеккаси ўсимликсимон нақш — қўш ислимий, сиркор парчинли ҳошия б-н ўралган. Меҳроби арабий ёзуви сиркор парчинлар б-н нақшланган, қуръон оятлари ва ҳадислардан парчалар келтирилган. Унинг шарқида миёнахона, жануби шарқий бур-

чакдан мақбарага утилади. Мақбара гурхона-сағана, зиёратхона ва унинг остида жойлашган чиллахонадан иборат. Қусам ибн Аббос сағанаси Темур ҳукмронлиги даврида урнатилган. Сағананинг ён юзаларидаги усимликсимон нақшларга қушиб зарҳал б-н қуръон оятлари ва ҳадислар ёзилган. Юқорисида вафот этган санаси қайд этилган.

Қусам ибн Аббос мақбарасининг киравериши.

ҚУТБ МИНОР (Ҳиндистон, 1200—1220) — Султон Эл-тутмиш даврида ўшлик дин арбоби Ҳожи Қутбиддин Бахтиёр шарафига қурилган. Минора 5 қатламли (дастлаб 4 қатламли бўлган), қуйи 3 қатлам турли рангдаги қумтош б-н, юқори 2 қатлами

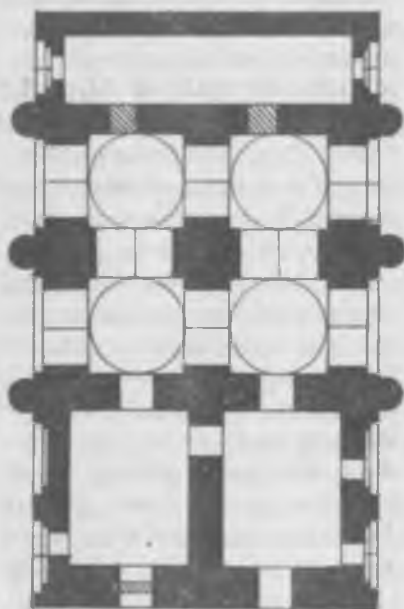
(яшин уриб вайрон бўлган) 14-асрда оқ мрамрдан безаксиз, қайта тикланган. Тарҳи конуссимон гаровли. Белбоғига муқарнас нақшлар ишланган, султонлар тарихи, уларга мадҳия, қуръон оятларидан ёзиб безатилган.

ҚУТЛУҒМУРОД ИНОҚ МАДРАСАСИ (Хива, 1804—12) — Оллоқулихоннинг тоғаси Қутлуғмурод Иноқ қурдирган. Унинг васиятига кўра миёнсарой замини тағига дафн этилган. Бош тарзидаги улкан пештоқнинг икки ёни уч равоқли, икки қаватли бурчакларига гулдасталар ишланган. Пештоқ орқали миёнсаройга кирилади. Миёнсарой уч хонали, икки ёнида масжид ва дарсхона бор. Пештоғи, миёнсарой рангли ўйма ганч б-н, равоқлари муқарнас нақшлар б-н тўлдирилган. Сирли парчин ва кошин қоплаб безатилган. Ҳовлидаги ер остида жойлашган гумбазли сардобадан Хива аҳолиси фойдаланган.

ҚУШМАДРАСА (Бухоро) — *Модарихон мадрасаси* ва *Абдуллохон мадрасасидан* иборат комплекс.

ҚУШДАРВОЗА (Хива, 20-аср бошлари) — Дишан қалъанинг шимолий дарвозаси. Дарвозахонанинг ўтиш йўли қуш равоқли (номи ҳам шундан). Бош тарзидаги уч гулдаста-бурж ўтиш йўлидаги равоқлар б-н ўзаро боғланган. Буржларга кошиндан белбоғлар ишланган. Дар-

возахона беш гумбазли. Унинг ёнидаги пастқам тор хоналарга ёнидаги алоҳида эшик орқали кирилади.

Қўшдарвоза тарҳи.

ҚЎҚОН ЖОМЕ МАСЖИДИ (Қўқон, 1809—1822 йиллар) — Умархон номи б-н боғланган. Улкан хонақоҳ ва уч томони 98 ёғоч устунли кенг айвондан иборат.

Айвон шипи тўсинлари ис-лимий ва гириҳ нақшлар б-н, деворлар ганчкори безак б-н, изоралари «часпак» услубида безатилган. Устунлар уйма нақшлар б-н безатилган, курсиси мрамрдан ишлан-ган. Масжиднинг ёнидаги ми-нора конус шаклида бўлиб, тепаси олти қиррали қафаса-

туйнук ва қубба б-н тугал-ланган. Юқорига айланма зи-на орқали чиқилади, безак-сиз.

Ғ

ҒИШТЛИ МАСЖИД (Қу-қон, 20- аср бошлари) — маҳаллий усталар томонидан пишиқ ғиштдан қурилган. Хонақоҳ ва айвондан иборат. Айвон шипи ислимий нақш-лар б-н безатилган. Безагида қизил ва яшил ранглар кўпроқ ишлатилган. Икки қаторли, 12 та қиррадор ёғоч устун юқориси ўзига хос турли шаклдаги нақшлар б-н ишланган. Ҳозир унда кутуб-хона жойлашган.

ҒОЙИБНАЗАР МАДРАСА-СИ (Наманган, 19- аср охири) — мадраса бош тарзи пештоқли, буркчакларига минора ишланган. Ми-норалар усти мезанали, сир-ти ғиштин нақшлар б-н беза-тилган. Ҳовли атрофи ҳуж-ралар б-н ўралган. Бур-чакларидаги дарсхоналар гумбази қобирғали. Кейинча-лик ҳовли усти ёпилиб, кенг зал қурилган. Унда маданият уйи жойлашган.

Ҳ

ҲАЗРАТ БАШИР ОТА МАСЖИДИ (Шаҳрисабз, 15-асарнинг 2- ярми) — Улуғ-бекнинг дўсти, олим Башир ота (Саид Аҳмад, 1461—62 да вафот этган) номи б-н

боғлиқ. Катта масжид ва мақбарадан иборат бўлган. Бизгача Башир ота қабри устидаги сағана сақланган. Сағана икки поғонали асос устига ўрнатилган, уйма нақшлар б-н безатилган. Унинг устига 18-асрда масжид қурилган. Хонақоқ синчли, деворлари лой сувоқ қилинган, шипи ясси тоқили, тўртта ёғоч устунга ўрнатилган.

ҲАЗРАТИ ИМОМ МАЖМУАСИ (Тошкент, 16—20-асрлар) — дастлаб Бароқхон мадрасаси, кейинроқ Қафқол Шоший мақбараси, 16-аср охирларида Суюнчхон ва номатлум мақбара, 1579 да Абдуллахон II маблағига Шайх Бобоҳож мақбараси «қуш» услубида қурилган (сақланмаган). Комплексида сайргоҳ

боғ барпо этилган, айвонлар қурилган. Ҳовуз атрофи кўкаламзорлаштирилган. Тошкент намозгоҳи (19-аср), Мўйи Муборак мадрасаси (1856—57), Тилла шайх номи б-н машҳур жума масжид бунёд этилган.

ҲАЗРАТИ ИМОМ МАЙИН МАЖМУАСИ (Қашқадарё вилояти, 11—19-асрлар) — авлиё Имом Аъзам мақбараси атрофида барпо этилган. Атрофи девор б-н уралган ташқи кичик ҳовли (отхона ва унга туташ катта ҳовли (турли даврларда қурилган бинолар)дан иборат. 11—14-асрларда мақбара, зиёратхона ва масжид қурилган. Масжид гумбазли хонақоҳ ва икки томони айвондан иборат. 19-асрда айвон шипи ва устунлари нақшлар б-н беза-

Ҳазрати имом мажмуаси.

тилган. Масжид ёнида кичик чиллахона жойлашган. Мақбара масжидга ўхшаш 16 қиррали кулоҳи гумбаз б-н ёпилган. Ичидаги ёғоч сағана ўйма нақшли. Хонақоҳ (16—17- асрлар)га ёндош икки хона (19—20- асрлар) мавжуд. **ҲАЗРАТИ СУЛТОН МАҚБАРАСИ** (Қашқадарё вилояти, 12—13- асрлар) — мақбаранинг қадимий қисми узун гўрхона, кенг равоқли йўлак орқали гумбаз томли зиёратхонага ўтилади. Зиёратхонага уч гўрхона туташ. 16—18- асрларда қайта тикланган.

ҲАЗРАТИ ХИЗР МАСЖИДИ (Самарқанд, 19- аср ўрталари) — афсонавий ўлмас шахс Ҳазрати Хизр номи б-н боғлиқ. Бино қадимий масжид пойдсвори устига қурилган. Бош тарзидаги тик зинапоядан дарвозахонага чиқиб, унча катта бўлмаган хонага ўтилади. Чападаги равоқли пешайвон жозибадор нақшлар б-н сарҳашам безатилган. Олд томонида ўймаkori 5 устун бор. Ундан хонақоҳга эшик очилган. Хонақоҳнинг икки ёнида ҳужралар бор. Бундан ташқари шоҳнишин қўшимча хоналар, омборхона ва минора мавжуд. Дарвозахона пештоғи кошинкор нақшлар б-н безатилган. Унинг икки ёнидаги гулдаста-минора қуббаси қобирғали. Кейинчалик бинога қўшимча айвон (1899), дарвозахона (1919) қурилган.

ҲАЗРАТИ ҲУСАМ ОТА МАЖМУАСИ (Қашқадарё вилояти, 11—19- асрлар) — масжид, таҳоратхона, зиёратхона, 3 дарвозахона, катта-кичик бир неча мақбарадан иборат. Марказида дин арбоби Ҳусам ота (11- асрда яшаган) мақбараси, зиёратхона ва икки кичик даҳма (унинг ўғиллари дафн қилинган), унинг ёнида 9 гумбазли масжид (16—17- асрлар) жойлашган. Масжид ёнидаги йўлакдан Исоқ ота мақбарасига ўтилади. Унинг икки ёнида бир хонали даҳма ва Мансур Муҳаммаднинг икки хонали мақбараси бор. Ҳовли ўртасида атрофи кўкаламзорлаштирилган ҳовуз бўлган. **ҲАЗРАТИ ШАЙХ МАЖМУАСИ** (Қашқадарё вилояти, 1339) — уч ҳовлидан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси отхона, иккинчиси тураржой бинолари, учинчиси ички ҳовлида жойлашган мақбаралар.

Ҳазрати Шайх мақбараси зиёратхона ва гўрхонадан иборат. Тураржой бинолари хом гишт ва пахсадан қурилган. Олди айвонли хоналарнинг гумбаз ости бағаллари муқарнас нақшли. Гўрхонадаги сағана нақшлар б-н безатилган, ёзувлар орасида Ҳазрати Шайхнинг номи ва сана сақланган.

ҲАСАНМУРОД ҚУШБЕГИ МАСЖИДИ (Хива, 18—19- аср бошлари) — тураржой биноларига хос кичик, му-

рабба тарҳли, бир устунли айвон, икки устунли хонақоҳ ва унга туташ қўшимча хоналар, шунингдек бурчагида минора, унинг ёнида таҳоратхона жойлашган. Безаклари оддий.

ҲОФИЗ ҚУҲАҚИЙ МАДРАСАСИ (Тошкент, 16-аср) — шоир-олим Ҳофиз Қуҳақий (Султон Муҳаммад) маблагига ва унинг раҳбарлигида қурилган. Бош тарзи пештоқли, дарвозахона орқали кенг ҳовлига кирилади. Ҳовли ўртасида ҳовуз, атрофида ҳужралар. Ғарбида минора, куп устунли нақшин-

кор айвон, кўк гумбазли хонақоҳ жойлашган.

ҲУМОЮН МАҚБАРАСИ (Ҳиндистон, 16-асрнинг 2-ярми) — Ҳумоюн (Бобурнинг ўғли)га атаб ўғли Акбаршоҳ қурдирган. Қизил қумтош ва оқ мармардан бунёд этилган. Икки қаватли, пастки қават қатор равоқли. Иккинчи қавати уч қисмдан иборат бўлиб, бош тарзи пештоқ равоқли. Марказий хона қўш гумбазли, унинг ёнидаги хоналар тепаси гумбазли қафас, доира кўшк шаклида. Мақбара боғ марказида жойлашган.

МЕЪМОРЛАР

А

АБДУЖАББОР (17- аср) — меъмор. Шердор мадрасанинг меъмори (1619—36). Мадраса пештоғи ичидаги равоқ тепасига «Устод мулла Абдужаббор меъмор» — деган ёзув оқ кошинлар билан терилган.

АБДУЖАББОР (Абдужаббор хитойли, 18- аср охири — 19- аср ўрталари) — хивалик кошинкор уста. Паҳлавон Маҳмуд мақбараси, Кўҳна Арк комплекси ва б. биноларни безашда қатнашган.

АБДУЛЛА ЖИН (19- аср) — хивалик кошинкор. Ижоди нафис, гулдор нақшларга бениқоя бойлиги, «гириҳ», «сўзана» каби йирик намоён композициялар туза олиш маҳорати билан бетакрордир. Ҳамкасблари билан биргалликда 1832—38- йилларда Хивадаги бир қатор меъморий иншоотларни турли хил нақшлар билан беаган: Тошҳовли саройи, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси, Кўҳна Аркнинг қабулхонаси, масжид айвони ва б.

АБДУЛЛА КУЛОЛ (1815—1900) — риштонлик кулол, кошинкор уста. Фарғона ку-

лоллари ишларига бошчиллик қилган. Худоёрхон ўрдаси бош тарзини кошин билан безашда қатнашган (1867—73). Ишларидан намуналар (сопол идишлар) Санъат музейида сақланмоқда.

АБДУРАҲИМ МУНТИЁНИ — саварқандлик дурадгор. 2- Қаландархона масжиди (1898, устунга «Амали усто мулла Абдураҳим Мунтиён» ёзуви битилган), Жўш қишлоғидаги Жўш масжиди (1907), Қорадарё қишлоғидаги Қорадарё масжиди (19- аср охири) қурилишида қатнашган.

АБДУРАҲМОНОВ Абдураззоқ (1874—1938) — қўқонлик ёғоч ўймакори; отаси уста Абдураҳмондан ҳунар ўрганган. Ислимий нақшларни яратиш ва пардозлаш устаси сифатида машҳур бўлган. Асосан меъморликка оид ўймакорлик соҳасида ишлаган. У яратган бўртма нақшлар қўшимча пардозларга бойлиги билан диққатга сазовор. Жумладан 1934 да Тошкентдаги Халқ хўжалиги музейи (ҳозирги Бадий кўрғазмалар дирекцияси)нинг икки табақали

эшигини Абдураззоқ уйма нақш билан безаган, кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

АБДУҚОДИР «ЧАЛДЕВОР» (19- аср ўрталари — 1910) — самарқандлик гиштор уста, дурадгор. Устани ёмон кўздан асраш мақсадида «чалдевор» (вайрона) лақаби берилган. Абдужалил уста билан ҳамкорликда ишлаган, қурилиш билан боғлиқ бўлган барча ишларга бош бўлган. Гумбаз, равоқли тоқилар устаси сифатида шуҳрат қозонган. «Дурадгор хўжа» лақаби билан ҳам машҳур бўлган. Асосий ишлари: Қози калон масжиди, Ҳовузи Баланд масжиди (айвонини таъмирлашда бошчилик қилган), Хўжа Нисбатдор масжиди (қурилишида иштирок этган) ва б.

АБУ БАКР (11—12- асрлар) — меъмор, Туркменистон ҳудудидаги Данданакан масжидини қурган (1077/1096—1086/1106). Масжид харобаларидан топилган безаклар орасида устанинг исми ва бино қурилган йиллар ёзилган. Марвдаги Абдулла ибн Бурайда мақбараси (11- аср охири — 12- аср бошлари) қурилишига бошчилик қилган.

АЗИЗОВ Юнус (1860—1924) — самарқандлик меъмор, ганчкор уста. Меъмор Абдуқодир Боқиевнинг шогирди. Қисқа вақт ичида мадраса, масжид, ҳаммом ва б. йирик бинолар устаси сифатида танилди, шу-

нингдек ганч уймакорлигини пухта эгаллади. Асосий ишлари: Каттақўрғондаги Абдуҳакимбой мадрасаси (1903), Жиззахдаги мадраса (1908), Самарқанддаги Хўжа Юсуф масжиди, Мадаминбой ҳаммоми, Панжобдаги Ҳожи Раҳим ҳаммоми (1909), Ҳазрати Хизр масжидининг дарвозахонаси, минораси (1919), Самарқанддаги Янги мадраса (1910) ва б., шунингдек унинг бошчилигида бир қатор тураржойлар қурилган; меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашган, жумладан Тиллакори мадраса, Минораи Калон (1921—22) ва б. **АЗИМОВ Акбар** (1885—1969) — тошкентлик ёғоч уймакори, наққош. Ижодида қадимий анъаналарни давом эттирган. Отаси Саидазим Исмолов билан ишлаб ҳунар ўрганган. Муқарнас ва шарафаларни турли шаклдаги тахтачалардан йиғма қилиб, уларга нақш беришдаги ўзига хос усули билан танилган. Москвадаги Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўрғазмасининг Ўзбекистон павильонига йиғма ва бўяма нақш билан безалган устунлар, шарафа ва ҳовузаклар ишлаган. Ишларидан намуналар Ўзбекистон санъат музейида сақланмоқда. **АЙЮБХЎЖАЕВ** Тошпўлат (1836—1908) — тошкентлик уймакор уста, отаси уста Айюбхўжадан ҳунар ўрганган. Ёғоч уймакорлигининг паргари услубида ижод қилган.

У яратган нафис ҳандасий нақшлар ёнгоқ ва чинор ёғочларидан ясалган кўп қиррали стол, курси, қутича ва чилимларда ўз ифодасини топган. Кўплаб шогирдлар етиштирган, асарларидан намуналар музейларда сақланмоқда.

АЛИ ИБН МУҲАММАД Сарахсий (12- аср 1- ярми) — меъмор, Жаркўрган минорасини қурган, Хурсондаги Работи Шариф карвонсаройини ёзувлар билан безаган (1114—15).

АЛИ НАСАФИЙ (14- аср) — Насаф (Қарши)лик бинокор уста, Шоҳи зинда ансамблидаги мақбарани (кейинчалик унинг номи билан аталган) қурган.

АРСЛОНҚУЛОВ Тошпўлат (1882—1962) — тошкентлик ганч ўймаkori. Отаси билан бирга ишлаб ҳунар ўрганган. Чока пардоз усулида нақшлар ўйишда безакларга ҳандасий, «занжира» шакллари бера олиши билан шуҳрат қозонган. Половцев уйи (ҳозирги Амалий санъат музейи биноси)ни миллий уйма нақшлар билан безашда қатнашган (1902—03), Ҳамза театри (ҳозирги Аббор Ҳидоятлов номидаги театр биноси, 1929), Тошкент вилояти ижroiя қўмитаси (1939), Навоий театри (1946) биналарини безашда қатнашган. Ишларидан намуналар Санъат музейида сақланмоқда. Давлат мукофоти совриндори

(1947). Ўзбекистон халқ рассоми (1944).

АШИРОВЛАР — тошкентлик ака-ука ёғочсиз усталар: Аширов Мирзоҳид Мирсодиқович (1949), Аширов Адҳам Мирсодиқович (1959).

Тошкентдаги Халқлар Дўстлиги саройи (6 та уйма эшик, 1980—81), Туркистон Ҳарбий Округи санаторийси (намоён ва панжара тусиқ, 1984), Тошкент Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш инженерлари институти (сурма тусиқ — панжара, 1986) ва б. кўпгина биналарни безашда қатнашди. «Пешайвон» меъморий қурилмаси уларнинг истёдодини намоён этди (1988—89).

АҲМАД ИБН АЙЮБ АЛ-ҲАФИЗ АН НАХИЧЕВАННИЙ (14- аср) — меъмор. Нахичеван меъморий мактабининг намоёндаси. Барда (Озарбайжон)даги Минорасимон мақбара (1322)ни қурган. Ахсаданбобо мақбарасини (14- аср) ҳам қурган деб тахмин қилинади.

АҲМАДХУЖА (19- аср охири — 1930- йиллар) — тошкентлик машҳур уста. Ҳозирги А. Ҳидоятлов номи театри бинасининг гиштини терган.

АҲМЕДОВ Турсун (1917—1983) — тошкентлик ганч ўймаkori, кулол ва наққош. Бутуниттифоқ Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасидаги Ўзбекистон павильонини миллий нақшлар

билан безашда қатнашган (1937). Навоий театрини таъмирлашда, 1969—78-йилларда Тошкентда қурилган кўпгина иншоотлар (масалан, собиқ Ленин музейининг Тошкент бўлими, ҳозирги Ўзбекистон халқлари тарихи музейи)ни безашда фаол иштирок этган. Тошкент услубида ишлаган мебеллари, рангдор лаганлари ва бошқа кулоллик асарлари Санъат музейида сақланмоқда.

АҲМЕДОВ Умрзоқ (1887—1954) — марғилонлик ёғоч ўймаkori, ижодида Қўқон ва Марғилонлик усталарнинг анъаналарини ривожлантирди. Ўйма эшик, дарвоза ва б. меъморий қурилмалар устаси, «устои худрод» (мустақил ишловчи уста) лақабини олган. Илк бор ёғоч ўймакорлигида қора лок билан ишлашни қўлади. Москвадаги Бутуниттифоқ Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмаси Ўзбекистон павильонидаги икки табақали асосий эшик (1939) ва б. Ишларидан намуналар Санъат музейида сақланмоқда.

Б

БАРИДДИН (Бадриддин, 14-аср) — самарқандлик меъмор. Самарқанддаги Шоди Мулк оқо мақбараси (1373) шарафаси безаклари орасида номи ёзилган.

БОЛТАЕВ Абдулла (1896—1966) — хивалик наққош. Ус-

та наққош Эшмуҳаммад Худойбердисевдан ҳунар ўрганган ва унинг бошчилигида Хивадаги турли биноларни, Исломхўжа мадрасаси ва минорасини безаган. 20-йилларда Хива меъморлик обидаларини таъмирлашда маслаҳатчи бўлган. Кўҳна Арк, Тошховли, Нуриллабой саройлари ва б.нинг девор ва эшиклари Болтаев чизмалари асосида тикланди. Навоий театрининг Хива хонасини безашда қатнашди, театр эшиклари, тош изораларидаги безаклар Болтаев чизмалари асосида ишланган. Ишларидан намуналар (кулоллик буюмлари, ўйма безаклар) қатор музейларда сақланмоқда. Ўзбекистон халқ рассоми (1950), Давлат мукофоти совриндори (1947).

БОЯЗИД ПУРОНИЙ (15-аср 2-ярми — 16-аср бошлари) — хаттот, Бухородаги Калон масжиди (1514) меҳробини чиройли хатлар битиб безаган. Меҳробнинг ён томонидаги безаклар орасига унинг номи битилган.

БОҶИЕВ Абдуқодир (1850—1932) — самарқандлик меъмор, муҳандис, кошинкор уста. «Уста ҳожи», «Абдуқодир муҳандис», «Абдуқодир меъмор» номлари билан машҳур бўлган, умрининг охиригача бинокорлик қилган. Том маънодаги меъмор эди. Мураккаб чизмалар, хилма-хил лойиҳаларни осонгина тайёрлай олган; ёғоч ва ганч ўйма-

корлиги бўйича моҳир уста наққош бўлган. Самарқандда шаҳар меъморий бинолари билан уйғунлашиб кетган юздан ортиқ биноларни қурган: Регистондаги «қуёш соати»ни ясаган. Асосий ишлари: Ҳазрати Хизр масжидини қайта қурилишида қатнашган (1854—1919), масжид минорасида «Амали усто Ҳожи мулло Абдулқодир ибн Боқи Самарқандий» деган ёзувлар сақланган; Қўшқовуз минорали масжиди қурилишига бош бўлган; Калантаров уйи унинг лойиҳаси ва бошчилигида қурилган (1894); Қози Абдурасул даҳа масжиди (19-аср охири); Шайбонийхон масжиди; Руқобод масжиди; Янги мадраса (1910), Қўрғонча масжиди ва б. Самарқанд ва Бухородаги меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашган: Тиллакори мадраса, Улуғбек мадрасаси (минорасини ростлашда қатнашган), Шердор мадраса (гумбазини ҳавозасиз таъмирлаган), Минораи Калон ва б. Кўплаб шогирдлар (А. Умиров, Ю. Азизов каби) тайёрлаган. **БОҒБЕКОВ Сафо** (1904—78) — хивалик ёғоч уймаkori, отаси уста Боғбек Абдурахмонов ва Ота Полвондан ҳунар ўрганган, Навоий театри фойсалари эшиклари (1945—46, ҳамкорликда), Урганч темир йўл вокзали учун тўртта эшиклар (1951—52)ни уйма нақшлар билан безади, «Ўзбекистон»

теплоходи ички безаклари учун 8 та турли намоёнлар (1970), Урганчдаги «Интурист» меҳмонхонаси тантанали зали учун 2 та деворий намоён (1974) тайёрлади. Анъанавий ислимий уйма нақш санъатини ривожлантирди. Жамоат ва тураржой бинолари учун уйма нақшли эшиклар, устунлар, қутича, лавҳ ва б. буюмлар тайёрлаган. Кўплаб шогирдлар стиштирган. 18—19-асрлар Хива меъморий обидаларини таъмирлашда қатнашган (устун, эшик, дарвоза ва б. тайёрлаган).

В

ВОИС КУЛОЛ (19-аср урталари — 1913) — хоразмлик кошинкор, кулол, кузагар. Отаси уста Исмоил билан бирга ишлаб ҳунар ўрганган. Қоплама кошинлар ишлайдиган уста сифатида танилди. 19-аср охири — 20-аср бошларида Хивада қурилган кўпгина йирик биноларнинг бош тарзини безашда иштирок этди: Нуриллабой саройи (1906—12), Ислохўжа мадрасаси ва минораси (1908—10), почта биноси (1910), касалхона (1911—13) ва б. **ВОИСОВ Болта** (1892—1958) — хоразмлик кулол, кошинкор; отаси Воис кулолдан ва уста Мадрасулдан ҳунар ўрганган. Хивадаги Нуриллабой саройи (1906—12),

Исомхўжа мадрасаси ва минораси (1908—10), касалхона биносини (1911—13) безашда иштирок этган. Паҳлавон Маҳмуд мақбараси ва б. ёдгорликларни таъмирлаш учун кошнлар тайёрлаган (1955—57).

Ж

ЖАЛИЛОВ Абдурашид (1880 — ?) — самарқандлик ганч ўймаkori, уста Абдумалик қўл остида ишлаган (1900—02). Самарқанддаги тураржойлар, жамоат бинолари қурилишида қатнашди, ганч ўймакорлиги ишларини бажарди. Меъморий обидаларни таъмирлашда иштирок этди. Навоий театри биносини бадий безашда фаол қатнашди; ўзи кўплаб ганч ўймакорлиги учун андаза, улгулар яратди. Унинг услуби шаклнинг ихчамлиги ва ранг-баранглиги, ўйманинг ёрқин ва ифодалиги билан ажралиб туради.

ЖАЛИЛОВ Абдуҳафиз (1869—1954) — самарқандлик дурдгор, ёғочсоз уста. Уста Насматдан ҳунар ўрганган. Синчли уй қуриш, эшик, сандиқларга безак яшаш сирларини пухта эгаллаган. Уста Файзулла билан бирга ишлаган, уста Абдуқодир Боқиев гуруҳида ишлаб, ундан муқарнас ва гириҳ тузишни ўрганган. Асосий ишлари: Калантаров уйининг мураккаб шаклли шипи, Хўжа

Аҳрор масжиди шипини ишлаган, Хўжа Юсуф масжидини қурган ва б.

ЖАЛИЛОВ Қули (1890—1960) — самарқандлик ганч ўймаkori, бинокор, уста Абдужалилнинг ўгли. Акаси Абдурашид Жалилов билан бирга Бухорода амакиси уста Абдумаликдан ҳунар ўрганган. Амир мадрасаси қурилишида қатнашган (1900—15). Самарқанд ва унинг атрофида бир қатор иншоотлар қурган, шаҳардаги меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашган: Улуғбек мадрасасининг шимолишарқий минораси безагини тиклашда илк бор иштирок этган (1932), Шердор мадрасанинг шарқий тарзини таъмирлаш ишларига бошчилик қилади. Шаҳрисабздаги Оқсарой ва Кўк гумбаз (1936—37), Туркистондаги Аҳмад Яссавий комплексини (1939—40) консервация қилиш ва тирговучлар ўрнатиш ишларини бажарди, Амир Темур мақбарасини таъмирлашда қатнашди (1943—44).

Йирик ишлари: Навоий театрининг Самарқанд хонаси (1946—47), Муқимий театрининг тамоша залини (1948) безаган. Самарқанд таъмирлаш устахонасида ишлаган. Ганч ўймакорлиги билан безатилган кўплаб намонлар яратган.

ЖАМОЛ ҲАЁТ (12—13-асрлар) — меъмор. Қизил-

қумдаги Сирли том (Қизил хотин мақбараси)ни қурган. Исми безаклар орасига битилган.

ЖЎРАЕВЛАР — самарқандлик ака-ука тоштарошлар: **Жураев Жалол** (1892—1977); **Жураев Болта** (1896—1973). Тоғаси уста **Абдурахим Обидов** билан бирга ишлаб, ундан мрамар йўниш сирларини ўрганган. Асосий ишлари: Тошкентдаги Ленинга ўрнатилган ёдгорлик пойустунини ишлашда қатнашган (1935—37); Навоий театри биносининг мрамар безакларини яратган (1948); Тошкент шаҳар Ҳурмат тахтаси, Самарқанддаги Озодлик монументи. Панжикентдаги Рудакий музейини безашда қатнашди. Самарқанд таъмирлаш — ишлаб чиқариш устaxonасида ишлаган.

3

ЗИЁҚОРИЕВ Насриддин (1869—1942) — тошкентлик панжарасоз, дурадгор. Майда ёғоч бўлакчаларидан йиғиб ранг-баранг нақшли панжара, эшик дарча, туйнук, зинапоя каби меъморий қисмлар, 3—4 табақали тўсиқлар ясаган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган, жумладан **Мақсуд Қосимов**.

И

ИБРОҲИМОВ Нёъмат (1925) — тошкентлик ёғоч ўйма-

кори, отаси уста **Иброҳимжон Зокировдан** ҳунар ўрганган. Жуфтлама эшиклар, деворий намоёнлар ва б. яратган: «Россия» меҳмонхонаси фойсига намоён, Навоий номидаги Адабиёт музейига икки томонлама пардозланган асосий икки эшик (1968) ҳамда намоёнлар (1974, 1978), Ленин марказий музейи, Тошкент бўлими (ҳозирги Ўзбекистон халқлари тарихи музейи) кинолекция зали деворига безаклар (1970), «Ўзбекистон» меҳмонхонаси эшиклари (1980), Кашшофлар саройи учун эшик ва панжара (1982), **Ширин** кафеси эшиги (1984), Шарқшунослик институти кўرғазма залига эшик ва бошқаларни тайёрлаган. Ижодида анъанавий ислимий нақшларни қўллаган, заминли ўймани қўшимча пардозлар билан бойитган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. Оилавий бўлиб ишлашади.

ИКРОМОВ Усмон (1875—1960) — тошкентлик ганчкор, уста **Расулҳож**и билан ишлаб, ундан ҳунар ўрганган. Дастлаб хусусий биноларни безаган. Ҳамза театри (ҳозирги **Аброр Ҳидоят**ов номидаги театр, 1929), Тошкент вилояти ижроия қўмитаси (ҳозирги Навоий номидаги Адабиёт музейи, 1939), Муқимий театри (1943—46) биноларини безашда, уста **Ширин Муродов**, Тошпўлат **Арслонқулов** ва бошқалар би-

лан Половцев уйи (ҳозирги Амалий санъат музейи биноси)ни таъмирлашда қатнашди (1941). Ишларидан намуналар Санъат музейида сақланмоқда.

ИЛҲОМОВ Анвар (1946) — тошкентлик наққош, мсьмор уста Маҳмуд Тўраев, Жалил Ҳакимовдан ҳунар ўрганган. Ижодида замонавий биноларни анъанавий миллий нақшлар билан безашда куллик, наққошлик, ганч ҳамда ёғоч ўймакорлиги уйғунлигига эришди, унутилаётган кундал усулини яна қўллай бошлади. 1968 да Ё. Рауфов, Ж. Ҳакимов билан биргаликда Самарқанддаги кўпгина жамоат биноларини беади. Халқлар Дўстлиги саройининг тантаналар зали (1980), «Дилором» (1980), «Юлдуз» (1985), «Сирдарё» (1986) қаҳвахоналари, Тўқимачилар маданият саройи (1987), Пермь вилоятидаги Чусовой шаҳар маданият саройи (1978), Сирдарё театри (Гулистон шаҳри, 1985) ва бошқа биноларни миллий анъанавий нақшлар билан беаган.

ИСМОИЛОВ Турсунбой (1878 — ?) — самарқандлик гаичкор; уста мсьмор Саъдулла билан ишлаб, ундан ҳунар ўрганган. Асосан сувоқчилик, ганчли беақлар билан шуғулланган, ганч ўймакори сифатида шуҳрат қозонган. Калантаров уйини беаган (1894). Уста Ширин Муродов,

Шамсиддин Ғафуровлар билан бирга Москвадаги Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик кўргазмаси (Ўзбекистон, Туркменистон, Озарбайжон, Шимолий Кавказ ва Қрим) павильонларини беаашда қатнашган (1938—42); Муқимий театри қурилишида, сўнг Навоий театрини беаашда иштирок этган. 1947 дан Самарқанд таъмирлаш устахонасида ишлаган.

К

КАРИМОВ Комилжон Қодирович (1944) — тошкентлик наққош. Жалил Ҳакимовдан ҳунар ўрганган. Тошкент цирки (1974), метрополитсннинг Халқлар Дўстлиги беати (1976), Ўзбекистон халқлари тарихи музейи (1976), «Ўзбекистон» теплоходи (1976), Кисловодскдаги «Ўзбекистон» санаторийси (1981—82), Лейпцигдаги «Ўзбекистон» чойхонаси (1982), Москвадаги Марказий Осиё ва Қозоғистон диний назоратининг вазирлар маҳкамасидаги биноси (1984) ва б. биноларни бадий нафис миллий нақшлар билан беаган.

ЛАТИПОВ Абдуғани (1878—1953) — самарқандлик наққош. Уста Наим, сўнг уста Абдузоҳид билан бирга ишлаган. Хўжа Юсуф, Маҳмуд Хоразмий масжидлари, Абдуларун масжиди айвони (1908—09, шип тўсинида «амали уста Абдуғани» ёзу-

ви сақланган), Кук масжид, Шайбонийхон масжиди, Боғи Баланд масжиди (1910) ва 6. жамоат биноларини безашда қатнашган. Нақшларининг улгу, андазалари тўплами музейларда сақланмоқда.

М

МАТЖОНОВ Раимбсрди (1909—?) — хоразмлик кулол, кошинкор; отаси Матжон Қулматов ва Эшим кулол Холовдан ҳунар урганган. Ижодида 19—20-аср бошлари меъморий кошинкорлик аъёналарини давом эттирган. Оқ, яшил, ложувард рангларни кенг қўллаган. Паҳлавон Маҳмуд мақбарасини таъмирлашда қатнашди (1956); Урганч темир йўли станцияси касалхонаси (1985), Боғот район маданият саройи (1986) ва бошқа кўпгина биноларни кошинлар билан безашда фаол қатнашди. Кўплаб шогирдлар тайёрлади.

МАШАРИПОВ Рўзимат (1895—?) — хивалик меъмор ва наққош. Ижодида 19—20-асрлар Хива меъморлиги ва безак санъати аъёналари замонавий услуб билан уйғунлашган. Усталикни отасидан урганган. Полвонқори (1905), Мамад Маҳрам (1908), Ҳусайинбек (1910) мадрасалари, Мамад ясовул уйи (1910), Асфандиёрхон уйи (1911, уймакор ва наққошларга бошчилик қилган), Дишан қалъада-

ги Қуш дарвоза (1912), хоннинг шаҳар ташқарисидаги Тозабоғ саройи (1914) қурилиш ва безатилишида қатнашган. 1915 дан кўплаб тураржойлар, жамоат биноларини қурган ва безаган. Шогирдлари билан биргаликда Навоий театри биносининг Хива хонасини безаган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

МАЪРУФЖОНОВ Юсуфжон (1877—1960) — марғилонлик ёғоч уймакори, дурадгор. Ўйма нақшли эшик, ром, деразалар тайёрлаган, жавон, курси, қутича каби уй жиҳозлари ишлаган.

МАҲМУДОВ Саидаҳмад (1909) — қўқонлик наққош; отаси уста Саидмаҳмуд Норқузиёвдан ҳунар урганган. Қоғоз, ёғоч, ганчга бўяб нақш ишлаш устаси сифатида шуҳрат қозонган. Навоий театрининг Фарғона залини безашда қатнашди (1946—47). Фарғона водийсида, Ўш, Тожикистоннинг Хўжанд вилоятларида кўплаб жамоат биноларини, шахсий уйларни безади. Нақшлари рангдорлиги билан диққатга сазовор (жумладан Қўқондаги «Бахт уйи», «Устоз», «Гулдаста» чойхоналари, Ўзбекистон туманидаги автовокзал, Қўқон мой-ёғ комбинатининг чойхона ва профилакторийси, Тошкентдаги «Фарғона» чойхонаси ва бошқалар). Кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

МУСАЕВ Юсуфали (1870—1948) — асакалик меъмор,

акаси уста Исохондан ҳунар ўрганган. Айниқса гумбаз устаси сифатида шуҳрат қозонган. Андижон жоме масжиди ва унинг мадрасаси қурилишида ишлаб малака ортирган. Кўплаб бинолар қурган, жумладан Фарғона водийсида 40 га яқин ҳаммом қурган, уларнинг лойиҳа ва чизмаларини ўзи чизган. Муқимий театри биноси қурилишида қатнашган.

МУҲАММАД ИБН ОТСИЗ — 12-асрда яшаб ижод этган сарахслик меъмор. Марвадаги Султон Санжар мақбарасини қурган (12-аср). Унга ўз номини ёзиб қолдирган.

МУҲАММАД ШАРИФ САМАРҚАНДИЙ (17-аср) — самарқандлик меъмор, гумбаз барпо этиш бўйича мутахассис. Аградаги Тожмаҳал мақбараси безаклари орасида (1632—50) номи сақланган.

МУҲАММАД ЮСУФ ТАБРИЗИЙ (14-аср) — Амир Темур даврида яшаб ижод этган табризлик меъмор ва наққош. Шаҳрисабздаги Оқсаройни қуришда иштирок этган (14-аср). Сарой пештоқини кошин билан безаган, орасига ўз исмини ёзиб қолдирган.

Н

НАЖМИДДИНОВ Ҳайдар (1850—1921) — ўймакор наққош. Отаси уста Нажмиддиндан ҳунар ўрганган. Фарғона ўймакорлик мактаби асосчиси. 1890 дан Қўқонда

ўйма нақшли эшиклар ва безаклар яратган, биноларнинг шарафа муқарнасларини безашда, музика асбобларига бадиий ишлов беришда моҳирлиги билан шуҳрат қозонган. «Паранг» («устаси паранг») лақабини олган. Ижодида паргари нақшнинг 30 дан ортиқ туридан фойдаланган; кўп қиррали курси, лавҳ, қутичалари жозибадорлиги билан ажралиб туради. Ишини шоғирдлари, жумладан ўғли Қодиржон Ҳайдаров давом эттирган.

НАЗРУЛЛАЕВ Нурилла (1870—1939) — самарқандлик ёғоч ўймаkori, отаси уста Назрулладан ҳунар ўрганган. Эшик, дарвозаларга ўйма нақш ишлаш устаси сифатида шуҳрат қозонган, асосан исломий ва паргари усулларини, чока пардоз, пах пардозларни унумли қўллаган. Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўргазмасининг Ўзбекистон павильонига икки табақали ўйма нақшли, дилали эшик тайёрлаган.

НОРҚЎЗИЕВ Саидмахмуд (1883—1967) — қўқонлик наққош, ҳунарни отаси уста Норқул Нурматовдан ўрганган. Уста Муҳаммад Соли раҳбарлигида ишлаган, отаси билан биргаликда кўплаб тураржой, масжидларни безашда қатнашган. Қўқон, Андижон (Мамажон мингбошининг уйи), Марғилон, Ўш, Жалолобод (Барот ҳожи уйи, Матқосим масжиди) ва б.

жойларда шуқрат қозонган. Совет даврида клуб, чойхона, маданият саройларини безаган, Навоий театри биносининг Фарғона залини безашда (1946), Қўқондаги Худёёрхон ўрдасини таъмирлашда (40—50-йиллар) қатнашган. Нақш композициялари кўрғазмаларда намойиш этилган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

О

ОБЛОҚУЛ «ҒОЛИБ» (1831/40—1917/27)— ургутлик чўпкор меймор. «Ғолиб бува» номи билан машҳур бўлган. Усталар мусобақасида ғолиб чиқиб шу номга эга бўлган. Ургутда бир қатор бинолар қурган: Жума масжид, Чубин масжиди, Ургутлик эшон масжиди, Чорчинор қишлоғидаги Гузни масжиди ва б.

П

ПОЛВОНОВ Ота (1867—1972) — хивалик ёғоч уймакори, бобоси уста Абдусаттор ва отаси уста Полвон билан биргаликда ишлаб ҳунар ўрганган, Хивадаги кўпгина биноларнинг дарвоза, эшик, устунларини безашда қатнашган. Шогирди Сафо *Богбеков* билан ҳамкорликда кўплаб эшик, устунлар, бадийий буюмлар (хонтахта, қаламдон,

лавҳ)ни хоразм услубида юксак дид билан безаган. Навоий театри биносини безашда қатнашган, театр фойсалари учун эшиклар тайёрлаган. Урганч вокзали учун 4 ва 2 табақали эшик (1952), Бадий кўрғазмалар дирекцияси учун эшик ва устун безаган.

Р

РАУФОВ Ёқуб (1888—1962) — тошкентлик наққош, отаси уста Рауф Назаров билан ишлаб ҳунар ўрганган. 18 ёшидан мустақил уста сифатида безак ишларида қатнашган. Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўрғазмаси Ўзбекистон павильонини миллий услубда безашга бошчилик қилган (1938—39), Навоий театри (1947), Ялтадаги «Ўзбекистон» санаторийси, Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи (1968), Самарқанддаги «Юлдуз» чойхонаси (1967), «Мовий гўмбазлар» чойхонаси (1970) биноларини безашда қатнашган. Половцев уйи (ҳозирги Амалий санъат музейи, 1941 ва б.). Тошкент ва Сирдарё вилоятларидаги мейморий обидаларни таъмирлашда қатнашди (1950). Кўпгина исломий ва гириҳ нақш намуналари музейларда сақланмоқда. Тошкент ўқув ишлаб чиқариш бадий комбинатида

ишлаб. кўлгина шогирдлар
етиштирган (1935—36).

Ўзбекистон халқ рассоми.

РАҲИМОВ Муҳиддин Кари-
мович (1903—85) — тош-

кентлик кулол, санъатшунос-
лик фанлари номзоди.

Қариндошларидан ҳунар

урганган. Самарқанд, Тош-

кентдаги меъморий обида-

ларни таъмирлашда қатнаш-

ган. Кўп асрлик кулолчилик

санъатини ўрганиб бадий

кулоллик ҳақида китоб ёз-

ган, қадимги кулоллик санъ-

ати анъаналарини тиклашда

самарали ижодий ишлар қил-

ган.

РАҲМОНБЕРГАНОВ Карим-

берган (1880—1959) — хива-

лик тоштарош; бобоси уста

Худойберган Попоев ва отаси

Раҳмонберган Худойберганов-

лар билан бирга ишлаб ҳунар

урганган. Мармар пойустун-

ларни ўйма нақш билан без-

аган, қабртошларга ўйма

нақш ва ҳусни хат ёзувлари

туширган. Навоий театрининг

Хива залида мармар намоён

яратган (1944). Кўплаб шо-

гирдлар тайёрлаган.

Т

ТУРДИЕВ

Абдурахим

(1870—1938) — ғазғонлик

тоштарош уста, меъмор. Си-

тораи Моҳи Хосадаги иккита

мармар шер ҳайкали (1912),

ҳовуз учун мармар йўниб

новлар тайёрлаган. Ғаз-

ғондаги Шоҳимардон мармар

масжиди (1913), Дехбанд

қишлоғидаги масжидни қур-

ган. Бухоро, Тошкентдаги

бинокорлик ишларида, маса-

лан ЎзКП МК (ҳозирги

Ўзбекистон ФА Президиуми)

биноси қурилишида қатнаш-

ган. Мармардан уй-рўзгор

буюмлари, ҳайкаллар (жум-

ладан Ғазғон қасабасидаги

ҳовузга ўрнатилган балиқ ва

тимсоҳ ҳайкаллари) яратган.

ТУРСУНБОВ Абдумутал

(1856—1930) — тошкентлик

ёғоч ўймаkori, дурадгор Тош-

пўлат Айюбхўжасвдан ҳунар

урганган. Ўймакорликни ай-

ниқса, паргари нақш сир-

ларини пухта эгаллаган. 19-

аср охирларида Тошкентда

очилган мебель устакона-

ларида ишлаган. Шкаф ва жа-

вонлар устаси сифатида шуҳ-

рат қозонди. Турсунбоев ёғоч

ўймакорлигига янги оҳанг

(мотив)лар олиб кирган, илк

бор бўртма тасвирлар ва қада-

ма нақшлар (садаф, суяк) би-

лан безаш усулини қўлади.

Ишларидан намуналар музей-

ларда сақланмоқда.

ТУХТАХУЖАЕВ Тойир

(1918—76) — тошкентлик

наққош; уста Олимжон

Қосимжоновдан ҳунар ўр-

ганган. Бутуниттифоқ қиш-

лоқ хўжалиги кўргазмаси Ўз-

бекистон павильонини безаш-

да қатнашган (1938). Тош-

кентдаги Кашшофлар ва

ўқувчилар саройи (1946), Бу-

туниттифоқ халқ хўжалиги

ютуқлари кўргазмаси

Ўзбекистон павильонининг

кириш қисмидаги шийпон

(1953) ва бошқа биноларни безашда қатнашди. 60-йилларда Тошкентдаги Половцев уйи (ҳозирги Амалий санъат музейи биноси), Бухородаги Ситораи Моҳи Хоса саройи ва бошқа меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашди.

У

УМАРОВ Ақром (1899—1956) — самарқандлик меъмор, ганчкор; отаси уста Умар ва Абдуқодир *Боқиев*дан ҳунар ўрганган. Кўплаб янги бинолар қурган, таъмирлаш ишларида фаол қатнашган. 1921 дан умрининг охиригача Самарқанддаги меъморий обидаларни тиклаш билан шуғулланган: Шердор мадраса девори ва пештоғи, Тиллакори ва Улуғбек мадрасасининг минорасини тиклашда қатнашган; Шоҳи зинда ансамблидаги Қўшгумбаз мақбараси, Амир Темур мақбараси пойгумбази ва гумбази устини кошчинлар билан тулиқ қоплаган. Бухоро ва Шаҳрисабздаги таъмирлаш ишларида қатнашган.

УСМОНОВ Маҳмуд (1910) — тошкентлик ўймакор наққош. Отаси меъмор уста Усмон Икромовдан меъморлик ва ганчкорлик сирларини, гулганччи Уста Ширин Муродовдан ўрганган. Муқимий ва Навоий театрларини

безашда фаол қатнашган. Ҳамза театри (1967—68), Навоий номидаги Адабиёт музейи (1968), Самарқанд аэропорти (1969), Регистон майдонидаги ресторан (1970), Ленин Марказий музейининг Тошкент бўлими (ҳозирги Ўзбекистон тарихи музейи, 1969—70), Санъат музейи (1973), Сурхондарё театри (1973), Донецк, Киев, Тошҳовуз, Чимкент ва бошқа шаҳарлардаги жамоат биноларини (1971—74) ганчкорлик билан безашда усталарга бошчилик қилди. Навоий театри биносини таъмирлашда қатнашган. Кўплаб шоирдлар тайсрлади. Ўзбекистон халқ рассоми (1977); Ҳамза мукофоти (1970); СССР Давлат мукофоти (1975) совриндори.

УСТА АБДУЗОҲИД (тахм. 1852—1917) — самарқандлик наққош, моҳир ва чаққонлиги билан шуҳрат қозонган. Шогирдлари уста Бақо, уста Абдуғанилар билан бирга ишлаган. Асосий ишлари Абди Дарун комплексидаги янги айвон (1908), Шоҳи зинда масжиди айвони (1908—10), Боғи Баланд масжиди (1910), Маҳмуд Хоразмий масжиди ва бошқалар.

УСТА РАҲИМ Обидов (19-аср охири — 1924) — самарқандлик тоштарош, ўймакор уста; тоштарошлар авлодидан. Тошкент, Қўқон, Самарқандда катта устахона-

лари бўлган. Мрамарни йўниб кўза, пойустун, тахтачалар, тошнов ва бошқа буюмлар ишлаб, уларни майда бўртма ислимий ва ҳандасий нақшлар билан безаган. Жиянлари Жалил ва Болта Жураевларга устозлик қилган.

УСТА АЗИМ (1853—95) — самарқандлик ганчкор, бинокор. Асосий ишлари: Қорабой оқсоқол масжиди гулдастаси, Муборак масжиди, Шарбатдор масжиди ва б. Уста Шамсиддин уни ўзининг устози деб билади. **УСТА ОМОНИЛЛА (19- аср ўрталари — тахминан 1900)** — гишткор, ганчкор; қурувчи уста Жалилнинг шогирди. Регистондаги барча меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашган. Шердор мадрасанинг жанубий кираверишдаги қалқонсимон қаносида «усто Омонилла, 1313» (милодий 1895) деган ёзув бор. Яҳудийлар даҳасида кўп ишлаган. Калантаров уйи рўпарасидаги даҳа масжидини қурган (уста Абдурашид билан ҳамкорликда).

УСТА ХУДОЙБЕРГАН ҲОЖИ (19- аср охири — 20- аср бошлари) — хивалик гишткор, тоштарош. Мадрасалар қуришга ихтисослашган. Қаландар Кўчум билан ҳамкорликда ишлаган, кўпроқ минора, гулдаста, тоқибли мураккаб ишларни бажарган: Ислохўжа мадрасаси ва минораси унинг сани

ҳаракати билан қурилган; Паҳлавон Маҳмуд мақбара-сидаги Мозори Шариф (1882), Матпанобой (1905), Матрасулбой Комил Хоразмий ўғли (1905), Қоши Калон (1905), Абдурасулбой Комил Хоразмий ўғли (1906), Толиб Маҳсум (1910) мадрасалари ва б. Устанинг иш услубига ижодий эркинлик, қурилиш жараёнида лойиҳани осонгина топқирлик билан ўзгартира олиш хос, анъанавий меъморликда европача усуллар (ғишт териш, цемент қоришма ишлатиш, тўл билан ёпиш)ни қўллайди.

УСТА ШАРИФ Саидов (1887) — бухоролик ёғоч уймакори, дурадгор. Уста Ширин Муродов билан бирга дурадгорликни ўрганган. Бухоро амири саройида ишлаган, кўпгина жамоат бинолари (Болоҳовуз масжиди, Ситораи Моҳи Хоса ва б.)ни қуришда қатнашган. Бухородаги Мир Араб, Кўкалдош мадрасаларини таъмирлашда иштирок этган. Совет ҳокимияти даврида унларча колхоз клубларини қурган, кўп-лаб шогирдлар етиштирган. Ёғоч уймакорлиги соҳасидаги юксак маҳоратини кўрсатувчи ишларидан намуналар (бир неча эшик) Бухоро ўлкашунослик музейида сақланмоқда.

УСТА ШИРИН Муродов (1879—1957) — бухоролик меъмор, ганч уймакори.

Моҳир ганчкор усталар — отаси Уста Мурод ва бобоси уста Носир, амакиси уста Ҳаётдан ҳунар ўрганган. Бухоро амирининг Карма-надаги саройини безашда иштирок қилиб, мустақил уста сифатида танилди. Ситораи Моҳи Хосадаги Оқ зал безаги унинг камолатини намоиш этди. Совет ҳокимияти йиллари кўплаб маъмурий бинолар, клубларни ганчкорлик нақшлари билан безади. Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик кўрғазмасидаги Ўзбекистон, Туркменистон павильонлари (1938), 40-йилларда Тошкент куранти, ҳозирги Навоий номидаги Адабиёт музейи, Муқимий театри, Навоий театрининг Бухоро зали ва б. кўпгина биноларни безади. Меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашди: Исмоил Сомоний мақбараси, Мир Араб мадрасаси ва Абдулазизхон мадрасаси гумбазлари, Мағоки Аттори масжиди пештоқи ва б. Давлат мукофоти (1947), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1943), ЎзССР ФА фахрий аъзоси (1943).

УСТА УСМОН (1901—79) — гиждувонлик кулол, кошинкор, амакиси уста Муҳаммаджондан ҳунар ўрганган. Самарқанддаги меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашган (1931—35), кошинлар тайёрлаган.

Ф

ФАЙЗУЛЛАЕВ Ортиқ (1933) — тошкентлик ёғоч ва суяк уймаkori. Мақсуд Қосимовнинг шогирди. Кўп бурчакли курси, хонтахталарга уйиб ишлаган нақшлари, панжара, намоёнлари диққатга сазовор. Ўзбекистон халқлари тарихи музейи, Санъат, Адабиёт музейларини, «Тошкент», «Ўзбекистон» меҳмонхоналари, Санъат саройи, «Мовий гумбазлар» чойхона-кафеси, «Ўзбекистон» теплоходи кафеси, Халқлар Дустлиги саройи ва бошқа жамоат биноларини безашда қатнашди. Кўплаб шогирдлар тайёрлади.

Х

ХҲЖАЕВ Азиммурод (1909—68) — самарқандлик кошинкор, кулол; уста Ғулломдан ҳунар ўрганган. Хўжаев бошчилик қилган устахона рэжали равишда қоплама сопол парчаларини тайёрлаган. Тиллакори мадрасанинг бурчак минорасига шарафалар тайёрлаган. Амир Темури мақбараси гумбазининг аслини тиклаб, кошинлар билан безаган (ҳамкорликда), Бухородаги Қўкалдош мадрасаси, Абдулазизхон мадрасаси, Мир Араб мадрасаси, Қозоғистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақ-

бараси каби обидаларни таъмирлаш учун кошнлар тайёрлаган.

Ю

ЮНУСОВ Мирҳамид (1890—?) — самарқандлик ғишткор, ганчкор; уста Юнус Азизовнинг ўғли. 7 ёшдан отаси билан ишлаб ҳунар урганган. Янги мадраса қурилишида ғиштли девор ва тоқиларни тиклашда, кошн билан безашда қатнашди. Бухорода меъморий обидаларни таъмирлашда (жумладан Минораи Калон, 1921—22) қатнашган. 1924 йилдан Самарқанд таъмирлаш устахонасида ишлаган. Тиллакори мадраса тарзи (1939—41), Амир Темур мақбараси гумбази ва ташқи деворлари (1944—50), Худоёрхон саройи пештоқи (Қўқон, 1954), Улуғбек ва Шердор мадрасаларининг кесма парчинлари (1955—62)ни таъмирлашда фаол қатнашди. Шоҳи зинда ансамблидаги Хўжа Аҳмад мақбарасини тиклашга бошчилиқ қилди (1962) ва б.

Қ

ҚАВОМИДДИН ШЕРОЗИЙ (?—1440) — меъмор. Шохруҳ саройида хизмат қилган (15-аср). Гумбазларнинг равоқлар устида кесишиш услуги-

ни яратган. Асосий ишлари: Машҳаддаги Гавҳаршод масжиди (1405—18), Ҳиротдаги Мусалло ансамбли (1417—38), Ҳаргирдаги мадраса (1440) ва б. унинг лойиҳаси ва раҳбарлигида қурилган.

ҚОСИМЖОНОВ Олимжон (1878—1952) — тошкентлик наққош. Уста Шералихўжа Ҳасановдан ҳунар урганган, у билан Романов уйи (ҳозирги элчихона ваколатхонаси биноси), Половцев уйи (ҳозирги Амалий санъат музейи биноси)ни безашда қатнашган. Кўпгина жамоат биноларини, жумладан 1-бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандлик кўргазмасини (1923), Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўргазмаси Ўзбекистон павильони ва б.ни безади. Тошкент бадий ўқув ишлаб чиқариш комбинатида ишлаб, кўпгина шоғирдлар тайёрлаган (жумладан Мақсуд Қосимов, Тойир Тўхтаўжасев, Жалил Ҳакимов). Ижодида ранглар уйғунлигидан моҳирона фойдаланган.

ҚОСИМОВ Мақсуд (1905—65) — тошкентлик ёғоч уймакори, наққош. Олимжон Қосимжонов, Ёқуб Рауфовлардан наққошликни, Сулаймон Хўжасевдан ёғоч уймакорлигини, Зиёвқориевдан панжара санъатини урганган. Халқ хўжалиги музейи (ҳозирги Бадий кўргазмалар дирекцияси, 1933—34), Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўргазмасидаги Ўзбекистон,

Қирғизистон, Тожикистон павильонлари (1937—40) ни безашда қатнашди. Муқимий театри учун 3 та эшикни тайёрлади (1943). Навоий театри қурилишида ганчкорлик ишлари билан иштирок этди, ўриндиқлар суянчиғини ўйма нақшлар билан безади (1943—46), меъморий обидаларни таъмирлашда иштирок этди. Половцев уйи (ҳозирги Амалий санъат музейи) эшик ва устунларини қайта тиклади. Ишларидан намуналар кўпгина музейларда сақланмоқда. ҚОСИМОВ Ҳожи (1909) — тошкентлик ганч ва ёғоч ўймаkori, қурувчи панжарасоз. Мақсуд Қосимовнинг укаси, у билан бирга Тошкентдаги йирик иншоотларни безашда қатнашди; Муқимий ва Навоий театри биноларини ўйма нақшлар билан безади; «Тошкент» меҳмонхонаси, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси, тошкент телестудияси, Санъат саройи қурилишида ва уларни безашда қатнашди.

Ғ

ҒАФУРОВ Ашир (1876—1941) — ўратепалик ёғоч ўймаkori, наққош, дилалик ўйма эшик ва дарвозалар устаси. Ижодига ислимий нақш, чока пардозни кенг

қўллаш, заминини гурзи уриб безаш хос. Ўзбекистон Халқ хўжалиги кўргазмаси (ҳозирги Бадий кўргазмалар дирекцияси) биносига икки табақали эшик тайёрлашда иштирок этган (чап табаканинг дилалари ва атрофидаги ҳошия нақшларини ишлаган). Эшикнинг қуйи қисмида имзосини қолдирган. ҒАФУРОВ Шамсиддин (1883—1963) — самарқандлик меъмор, ганчкор уста. Отаси уста Ғафур билан ишлаб ҳунар ўрганган. Уста Саъдулла, уста Абдуқодирлар билан ишлаб малакасини ошириб борган; Калантаров уйи (1894), Хўжа Нисбатдор масжиди (1901), Боғи Баланд масжиди (1900), Шайбонийхон масжиди, Хушвақтбой уйи (Самарқанд вилоятда), 20-йиллардан давлат ва хусусий уйлар қурилишида иштирок этиб, уларни ўйма ганч нақшлар билан безади: Москвадаги Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўргазмасининг Ўзбекистон, Туркменистон павильонлари (1937—40), ҳозирги Навоий номидаги Адабиёт музейи биноси (1940), Муқимий театри (1942—43), Навоий театри (1947) ва б. Меъморий обидаларни таъмирлашда фаол қатнашди: Шердор мадраса (1926, тоқиларини тиклашда), Улугбек мадрасаси (1932, шимоли-шарқий минораси муқарнаслари), Тиллакори мадраса, Шоҳи зинда

ансамбли (1932—45), Амир Темур мақбараси (1943—45), Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз, Гумбази Саидон (1954—55) ва б. Музейларда унинг улги, анлазалари ва ишларидан намуналар сақланади.

Х

ҲАЗРАТҚУЛОВ Абдукарим (1895—1976) — шаҳрисабзлик кулол, кошинкор, отаси кулол Ҳазратқул ва амакиси уста Рустам Эгамбердиевдан ҳунар ўрганган. Ёйдувонлик уста Муроддан сопол буюмларга нақш ишлаш усулларини, меъморий кошинлар тайёрлашни ўрганди.

ҲАЙДАРОВ Қодиржон (1899—1983) — қўқонлик уймакор, уста Х. Нажмиддиновнинг ўғли. Эшик, панжара, намоён, курси, хонтахта, қути ва б. буюмларни ёғоч уймакорлиги билан нафис безаб шуҳрат қозонди. Каравот (Қўқон тарих музейида), В. Ленин марказий музейининг Тошкент бўлими (ҳозирги Ўзбекистон тарихи музейи)га ишланган эшик ва б. Ишларидан намуналар музейларда сақланмоқда. Қўқондаги хон саройининг киравериш эшиклари ва бошқалар.

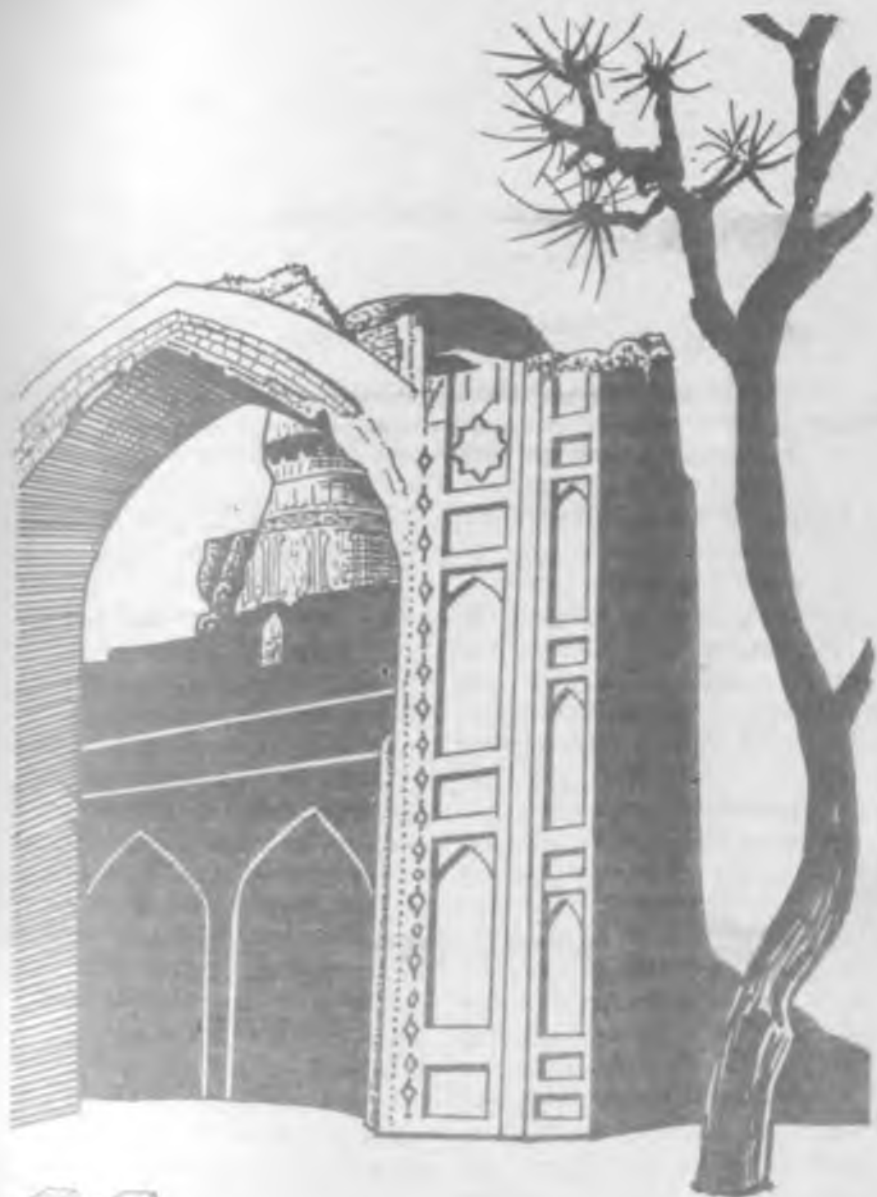
ҲАКИМОВ Жалил (1920—80) — тошкентлик наққош; Олимжон Қосимжоновдан ҳунар ўрганган. Қоғоз, ёғоч,

ганчга бўяма нақш ишлаш санъати билан шуҳрат қозонган. Москвадаги Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўргазмаси Ўзбекистон павильонини безашда қатнашган (1937). Кашшофлар саройи (1945—46), Самарқанддаги «Юлдуз» (1960- йиллар), Тошкентдаги «Тошкент», «Зарафшон» ресторанлари, «Мовий гумбаз» чойхонаси, Тошкент марказий универмаги (1971), «Ўзбекистон» қаҳвахонаси (Донецк, 1973), Тошкет вокзали (1978) ва б. жамоат биноларидаги нақшлар Ҳакимовнинг маҳоратини намойиш этади. Меъморий обидалар (жумладан, Амалий санъат музейи биноси)ни таъмирлашда қатнашган. Ишларидан намуналар (хонтахта, курси ва б.) музейларда сақланмоқда. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган.

ҲАФИЗОВ Иброҳим (1870—1940) — бухоролик меъмор. Отаси билан бирга ишлаб, уста Халилга шогирд тушган (1880—88). 1888 дан мустақил ишлай бошлаган. Муқарнасли шарафа ва намоёнларга ҳандасий ва ислимий услубида нақш ишлаш санъатини пухта эгаллаган. Асосий ишлари: Қуш мадраса яқинидаги Қози Бақохон уйи, Карманадаги Амир Абдулаҳадхон саройи, Сарим Султон, Хайробод, Чорбоғ Чаримгари, Чорбоғгул саройлари ва уйларини қуришда қатнашган. Хон саройида

гилкорлик қилган. Арк саройини қайта тиклашда қатнашган. Бухоро шаҳридан Ситораи Моҳи Хосагача бўлган йўлга тош ётқизишда қатнашган. 1928—34 да Ти-

кувчилик фабрикасини қуришда қатнашган. Унинг 124 дан ортиқ лойиҳалари Маданият вазирлиги ва санъат музейида сақланмоқда.

МЕМОРИЙ СЎЗ- МОЗИЙДАН ДАРАК

Назм этки они тарҳи

тоза булғай,

Улусда майл беандоза

булғай.

Алишер НАВОИЙ.

«МЕЪМОРИЙ ҚОНУН»

Қадимги юнон афсоналарида келтирилишича, гузаллик маъбудаси қизининг исми Гармония экан. «Гармония» туб маъноси билан гузаллик рамзидир. Асрлар ўтиши билан бу ибора, умуман, исми жисмига монанд, ҳамоҳанг, шаклан мутаносиб, уйғун, мукамал, ҳар жиҳатдан баркамол деган маъноларни касб этди. Гармонияни биз асл тасвирий санъат асарлари, шакли, зеб-зийнатлари жуда мутаносиб ишланган меъморий обидаларнинг ҳақиқий намунасига нисбатан таъриф этамиз.

Меъморлик санъати жуда қадимий тарихга эга. Меъмордаҳоси билан яратилган ажойиб кошоналар, саройлар, эҳромлар, мадрасалар, миноралар ва бошқа маҳобатли иншоотлар инсоният тараққиётининг турли даврларидан дарак берувчи ноёб ва бебаҳо хазиналардир.

Меъморий мероснинг аниқ очилмаган тарихий жумбоқлари ҳали беҳисоб. Жумладан шакллар геометрик уйғунлиги тартибини белгилаш муҳим масалалардан би-

ридир. Абу Али ибн Сино тиббиёт соҳасидаги қомусий асарини «Ал-Қонун» деб атагани бежиз эмас. Абу Райҳон Беруний эса астрономияга оид улкан асарини «Масъуд қонуни» деб атаган. Буюк файласуф Абу Наср Форобий тафаккур олами, жамият ва табиат қонунларининг илмий моҳияти ҳақида тадқиқотлар олиб борди. Шоир ва мусаввир Содиқбек Афшор тасвирий санъат ҳақида «Қонун ас-сувор» китобини ёзди.

Худди шу каби меъморлик соҳасида ҳам ҳар даврнинг узига хос «қонун»лари бўлган.

«Қонун» сузи ҳозирда, асосан, қонун-қоида, тартиб, йул-йуриқ, чекланган ёки белгиланган одат, анъана мазмунларини билдиради. Лекин бу сўзнинг туб маъноси бошқача бўлгани эътиборни жалб этади. Форобий миқдор, сифат каби жиҳатларни белгилашда чамалаш усули хатога олиб келиши мумкин, шу боис турли улчов асбобларни, масалан, меъмор қўлидаги шовун, режа, паргар каби асбоблар ҳам

«қонун» деб аталишини таъкидлайди.

Аслида «қонун» сўзи юнонча «канна» сўзидан келиб чиққан. «Канна» — ўлчов таъғи, газчўп маъноси-ни билдиради. Демак, меъмор усталарнинг доимий иш қуроли бўлган газчўп ўлчов меъёри сифатида, кейинроқ ҳамма соҳа тартибини белгиловчи «қонун» сўзининг келиб чиқишига сабаб бўлган.

Мисрдаги кўҳна уймакори бўртма тасвирлардан бирида энг қадимги меъморлардан бўлмиш Хесира қўлида газчўп ва режа ипи ушлаб турган қисфада тасвирланган.

Қадимги Шарқ мамлакатларида, Мисрда, Юнонистонда махсус геометрик уйғунликни белгиловчи қандайдир ўзига хос меъморий «қонун» бўлганлиги ҳақида ҳам баъзи тарихий маълумотлар сақланиб қолган. Уша мамлакатлардаги бир-биридан ажойиб ва мукаммал меъморлик ёдгорликлари эса уйғунлик ҳақидаги фикрларнинг ёрқин далилидир. Мазкур ёдгорликлар ҳақида жуда кўплаб китоблар ёзилган, илмий тадқиқотлар олиб борилган, лекин улардаги геометрик уйғунликнинг асл манбаи бўлган меъморий қонун сирлари очилмаган.

Қадимги Юнонистонда меъморий уйғунлик қонуни нақадар юксак бадий самара берганини жаҳон маданиятининг дурдоналари қаторидан

муносиб ўрин олган ёдгорликларда яққол кўриш мумкин. Афина шаҳридаги қадимги Акрополнинг муъжизадек осори атиқалари ҳам махсус қонун асосида яратилган ҳақида ўша даврнинг тарихий манбаларида маълумотлар бор. Акрополда ишлаган ҳайкалтарош Фидий билим ва маҳоратининг зўрлигидан ҳатто шернинг фақат тирноғини кўриш биланоқ ўша ҳайвон ҳайкалининг буй-бас-ти, важоҳатини аниқ белгилаб бера олар экан. Бу фақат ўша давр санъати ва меъморлигидаги мавжуд қонуннинг қанчалик мукаммал эканлигидан дарак беради.

Милoddан аввалги I-асрда яшаган, меъморлик санъатидан узоқ бўлган ҳарбий муҳандис Витрувий кексайган чоғида ўзидан бир неча аср муқаддам яратилган қадимги юнон меъморлиги назариясига оид дастур ва рисоалар асосида меъморлик ҳақида махсус асар ёзиб қолдирган. Ўзининг тасдиқлашича, қадимги рисоалардан фойдаланиб ёзган мазкур китобида Витрувий меъморлик санъатига доир кўп жиҳатларни чалкаш ёритгани ҳозир маълум бўлиб қолди. Қадимги юнон меъморий ёдгорликларидаги шакл мутаносиблигини таҳлил этишдаги бундай хатоликлар оқибатида кейинги давр меъморлиги қадимий уйғунлаштириш усулларида деярли маҳрум бўлиб қолган. Вит-

рувийнинг ўзи тушунмаслиги туфайли қадимий меъморий қонун сирларини чала талқин этган бўлса, унинг кўрсатма ва қомдаларидан фойдаланган издошлари эса тўғри йўлни топа олмаган, айниқса, қадимги меъморлар тажрибасидан ижодий фойдалана олмаган.

15- асрга оид бир тарихий ҳужжатда немис меъморлари анжумани ва унда қабул қилинган қарор тўғрисида шундай маълумот келтирилади: «Бизнинг корхонага мансуб ҳар бир коргар, корфармон, бинокор ва меъмор тарҳ чизмасидан тарз чиқариш йўлини ҳеч бир бегона кимсага ошкор қилмасин». Энди маълум бўлишича, ўша корхона аъзолари қадимги меъморий қонуннинг баъзи жиҳатларинигина билишар экан. У қам кейинги асрларда тамоман унутилиб кетгани ўша давр манбалари ва меъморий дастурларидан очиқ-ойдин кўриниб турибди.

Ҳўш, меъморликдаги мутайян мутаносиблик, яъни бино шаклларининг ҳамоханглигини, қисмларининг ўзаро нисбатда бўлиши қандай белгиланган? Улар тартибида бирор узвий қонуният борми? Қисқача айтганда, меъморий қонуннинг сиринимадан иборат?

«Қадим замонларда, — деб ёзади Форобий, — сон-санок, сифат каби жиҳатларни ҳис-туйғу билан аниқлаш қийин бўлганда ёрдам берадиган асбобни қонун деб аташган экан»¹. Форобий меъмор ижоди учун энг зарур бўлган паргар, чизгич, шовун, об-тарозу каби асбобларни ўша қонун сифатида эслаб ўтади. Ҳис-туйғунинг тарозуси йўқ деса бўлади. Лекин қадимги меъморлар бўлажак муҳташам иморатнинг ҳар жиҳатдан мутаносиб, хушбичим бўлишини таъминлаш учун махсус мослама-асбоб ихтиро этган эканлар. Худди ана шу мосламани аниқлашга ўзбек халқ меъморларининг амалий тажрибаси катта ёрдам беради. Аллома Форобий эса қадимиятнинг унут бўлиб кетган «ҳис-туйғу тарозусини», яъни «улгу» ясаш сирини аниқлашга «очқич» — калит берди.

Меъморликнинг илк ривожланиш давридан бошлаб қурилиш майдончасида мўлжалдаги бинонинг шаклини, яъни лойиҳасини ясаш учун, асосан, оддий режа ипидан фойдаланилган. Режа ипи ва қозиклар ёрдамида текис ер сатҳига жуда мураккаб шакллар тушириш мумкин. Бу икки ёрдамчи ашё меъмор қўлидаги паргар ва чизгич вазифасини ўтаган. Демак

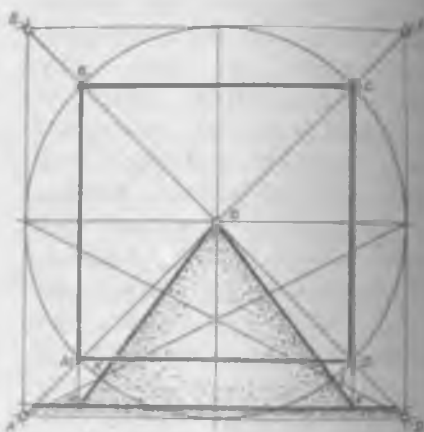
¹ Абу Наср Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1970, стр. 110.

қадимги меъморий обидаларнинг шаклий тузилиши хусусиятларини ва уйғунлиги тартибини ҳам оддий паргар ва чизгич имкониятларидан келтириб чиқариш тақозо этилади. Ана шу муҳим жиҳатни назарда тутган ҳолда, мутахассислар, олимлар меъморий қонуннинг моҳиятини аниқлаш мақсадида бир қатор меъморлик обидаларини анча йиллардан бери тадқиқ этадилар. Изланишларда мазкур сатрлар муаллифи ҳам иштирок этди.

Маълум бўлишича, бино шаклларининг мунтазамлиги ва мутаносиблигини аниқ белгилашда энг қулай усул — динамик квадратлар деб аталган узаро боғлиқ бўлган квадратлар асосида тортиладиган чизиклар тури ҳал қилувчи аҳамият касб этган экан. Ушбу турдан фойдаланиб, унинг устига мўлжалдаги бинонинг тарҳи чизиларкан. Шу тарҳ улчамларига боғлиқ равишда яна тур устига бинонинг тарзи чизмалари ҳам тушириларкан. Шу тизим асосида 100 дан ортиқ осори атиқанинг шакли ва қурилиш тарзи тадқиқ қилинди.

Фикримизнинг далили тарзида жуда қадимги бир обидани эслайлик. Бундан қарийб 5 минг йил муқаддам Мисрда бино қилинган Хеоррен эҳроми ҳақида жуда кўп тадқиқотлар мавжуд бўлсада, ҳозиргача унинг шакл тузилиши қонунлари ҳақида

аниқ тадқиқий маълумотлар йўқ эди. Айниқса эҳромнинг учидаги бурчак қандай белгиланган, қирраларининг қиялиги нима асосида аниқланган? Иншоот ичкарисидаги хоналар ўлчами, йўлкалар қиялиги қандай топилган? Шу каби саволлар ҳозиргача жавобсиз эди.

Расмда берилган динамик квадратлар турида жойлашган эҳром тарҳига ҳамда унинг кесмасига эътибор беринг: меъмор даставвал ташқи ABCD квадратини чизган. Бу квадрат эҳром ясашнинг асоси ҳисобланган. Ичкарисидаги иккинчи A₁B₁C₁D₁ квадрати эса эҳромнинг тарҳини ташкил этган. Асосий квадрат ичидаги доиранинг еттидан бир қисми орқали ўтказилган МО чизиги эҳром сатҳи қиялигини белгилаган. МО учбурчаги эҳромнинг тарзи ва кесмасига монанд. Демак меъмор эҳром шаклини ана шундай

динамик квадратлар ёрдамида ясаган. Ундаги бурчаклар асос чизиқлар кесимидан ҳосил бўлган. Шуни ҳам айтиш керакки, қадимги Мисрда 7 ёки 5 рақамлари «муқаддас» ҳисобланган. Шунинг учун ҳам эҳромлар тарҳида доирани 5 ёки 7 га бўлиш кўп учрайди.

Қадимги меъморий қонуннинг таъсир намуналарини ҳатто милоддан аввалги 15-асрларга оид Ўрта Осиё меъморлигида ҳам яққол учратамиз. Қадимги Хоразм, Сўғдиёна, Бактрия ва Фарғона тупроқларида сақланиб қолган турли хил иморат ва иншоотларда меъморлар анъанавий геометрик уйғунлаштириш усуллари уша қадимги меъморий қонун тартибида маҳорат билан қўллангани аниқланди.

Самарқанд ва Бухорода 10—17-асрларда қурилган Сомонийлар мақбараси, Масжиди Калон, Минораи Калон, Бибихоним мадраса-масжиди, Амир Темур (Гўри Амир) мақбараси, Улугбек мадрасалари — буларнинг ҳаммаси геометрик таркиб ва уйғунлик жиҳатидан уша қадимги меъморий қонун асосида бунёд қилинган экан.

Самарқанддаги машҳур Улугбек мадрасаси ҳар жиҳатдан ҳам мукамал. Тадқиқотчилар бу маҳобатли иншоотнинг шакли, нисбатлари қандай белгиланганлиги ҳақида кўп бош қотиришган.

Аниқланишича, мазкур мадраса ҳам худди Миср эҳромларида кузатганимиз каби жуда оддий услубда ҳал этилган экан. Мисол тарзида биотарҳининг динамик квадратлар тўрида ясалишини кўрсатдик. Қизиғи шундаки, Улугбек мадрасасидаги асосий дарвоза, эшик ва йўлақлар ўрни ҳам динамик квадратлар чизиғи билан белгиланган.

Марказий Осиё меъморлигида гириҳ деб аталган геометрик нақшлар ҳам динамик квадратдан фойдаланиш натижасида пайдо бўлган ва ривожланган.

Эндиликда меъморий қонун асосида қадимги осори атиқалар қолдиғига қараб, уларнинг вайрон бўлиб, бузилиб кетган баъзи қисмларини аниқлаш ва таъмир этиш мумкин.

Меъморий «Ал-қонун» тизимини ҳозирги замон меъморлик санъатига татбиқ этиш мумкин. Ахир асрлар қаъридан топиб тикланган бутизим қанчалик кўҳна бўлмасин, унинг шаклларни уйғунлаштириш имконияти беқиёс ва беҳисобдир.

Совет даврида ижод қилган ўзбек халқ меъморларидан Уста Юсуфали Мусаев ва Уста Ширин Муродов каби олимлар меъморий қонуннинг баъзи жиҳатларини яхши билишган.

Муסיқа оламининг бутун завқбахш, дилрабо куйлари етти пардали нота замирида

яратилади. Камалакнинг ақл-ларни лол этувчи жозибадор ранг-баранг асоси ҳам етти рангдан ташкил топади. Афсонага кўра, Бухоро қукмдори Бидун Бухорхудот неча марта иморат қурдирмасин, ҳаммаси бузилиб кетаверган. Шунда у ҳукамоларини йиғиб маслаҳат сўрайди. Улар қасрни Етти қароқчи юлдузлари шаклидаги етти тош устун устига қуришни тавсия қилишади. Шу шаклда бино қилинган қаср бузилмаган эмиш.

Худди шунга ухшаш, қадимги меъморлик ёдгорликлари оддий динамик квадратлар тўридаги геометрик шакллар уйғунлиги асосида яратилгани учун ҳам чиройли, ҳам маҳобатли, ҳам мустаҳкам бўлган. Асрлар давомида синалган, энг қулай, энг содда ва қадим замон талабларига боп бу тизим ҳозирги замон меъморлигида қайтадан бунёдга келиши учун замин яратилганлиги, шубҳасиз.

АБУ НАСР ФОРОВИЙ СЎЗИ

Она юритимизнинг буюк фарзандларидан бири Абу Наср Муҳаммад ибн Ҳазуф ибн Тархон ал-Форовий ат-Туркий (873—950) қомусий билими, фан ва санъат соҳасидаги нодир асарлари билан улкан жасорат кўрсатган улкан мутафаккир ва файласуф олим, айни чоғда ниҳоятда камтарин инсон бўлган. Сирдарё ёқасидаги кичик бир кент — Фороб билан Қорачуқ қишлоғида ёшлиги ўтган Абу Наср Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Урганч каби қадимий шаҳарлар маданияти таъсирида вояга етди. Ўз замонасининг энг йирик фан ва маданият марказига айланган араб халифалигининг пойтахти Дамашқ шаҳрига келиб илм-фан янгиликларини ўрганди, фаннинг турли соҳаларида самарали тадқиқотлар олиб борди. Олим

ва ҳунармандарнинг мажлиси — йиғинларига қатнашиб, маърифат зиёсини тарқатди, билимини амалиётга татбиқ этишга интилди. Муътабар олим Ибн Аби Усайбианинг (1203—1270) хабар беришича, Абу Наср Дамашқ шаҳрида дастлаб бог қоровули бўлиб хизмат қилган. У ўша богда муттасил ҳикмат — фалсафий билимлар билан машғул булар, қадимги алломаларнинг дунёқарашлари, асарлари ва уларга ёзилган шарҳларни муттолаа қилар эди.

Кейинроқ Абу Насрнинг довруғи мамлакатга тарқалди, обрў-эътибори ошди. Амир Сайфуддавла ҳурматига сазовор бўлиб, саройдаги энг муътабар алломалар қаторидан ўрин олди. Шунга қарамай Форовий ҳар қандай дабададан холи, оддий ҳаёт ке-

чирди. Ибн Абу Усайбиа таърифлайди: «Абу Наср етук файласуфлардан, фозил до-нишмандлардан эди, ҳикматга оид фанларни мукам-мал биларди. У риёзий илм-ларга моҳир, ўзи покиза, йи-рик аллома, мол-дунё билан иши йўқ, хокисор одам эди».

Тарихнавис Ибн Халлиқон (1211—1282) айтганлари ҳам диққатга сазовор: «Абу Наср олдида доимо навбатма-навбат илм аҳли келиб турар, у ёзган асарлар аксари парча-парча булар экан, у ҳеч маҳал ўз таъ-рифларини катта дафтарларга ёзмас, ёзса ҳам бундай ҳол кам-дан-кам юз берар экан. Шунинг учун ҳам унинг кўпчилиги асар-лари маълум фасллардан ва таълиқлардан иборат бўлиб қолган. Шу сабабдан бу асар-ларнинг баъзилари сочилган ҳолда — бошлангану тугаллан-май қолиб кетган».

Абу Наср Форобий қала-мига мансуб рисола ва тадқиқотлар сираси 160 дан ортади, лекин уларнинг кўп-чилиги бизнинг давримизгача етиб келмаган. Сақланиб қолган асарларининг ўзи ўрта асрлар қомусий илмла-рининг хазинасини ташкил этувчи нодир дурдоналардир. Мутафаккир олимнинг илмий асарлари фалсафа қонуният-лари, инсон ва табиатни би-лиш, ўрганиш хусусиятлари,

таълим-тарбия, ақлнинг мо-ҳияти, мантиқ, фанлар тасни-фи, математиканинг турли соҳалари (арифметика, алгеб-ра, геометрия, стерсометрия, астрономия, физика, кимё) каби жуда кенг кўламдаги му-шоҳада ва билимларни ўзига қамраган. Абу Насрнинг тил, шеърят, хаттотлик, мусиқа каби соҳаларга бағишланган асарлари унинг юксак дид ва маҳоратга эга санъаткор бўлганлигидан далолатдир. Алломанинг ижтимоий-сиёсий тараққиёт, ижтимоий тузум, давлат ва жамият ҳақидаги, этика, педагогика, одамиятга оид тадқиқотлари унинг халқ истиқболи ҳақида қайғурган буюк инсонпарвар одам бўл-ганлигини яққол кўрсатади.

Ушбу рисоламизда биз Форобийнинг меъморлик со-ҳасига бўлган муносабати, меъмор санъатига таъсири ва унинг илмий меросидан Мар-казий Осиё меъморлигида қандай фойдаланилгани каби масалалар юзасидан фикр юритамиз. Форобий мероси-дан баъзи асарлар кейинги йилларда рус, ўзбек, қозоқ тилларида нашр этилиши на-тижасида, қатор тарихий му-аммолар ҳақида атрофлича фикр юритиш имконига эга бўлдик, баъзи масалалар моҳиятини янгича талқин этиш зарурати туғилди.

Архитектура — меъморлик санъати қотиб қолган мусиқа, деган ухшатиш бор. Дарвоқе, мусиқага хос бўлган асосий белгилар меъморликда мавжуддир. Мусиқа асосида ётган оҳанг, ритм, пропорция, композиция, мотив, лейтмотив ва ҳоказо тушунчалар меъморликнинг вужудини ташкил этади. Мусиқа назарияси ҳақида «Китоб ул мусиқо ал-Кабир» («Мусиқа ҳақида катта китоб») каби монументал асарни яратган Форобий меъморликни ҳам теран тушунган. «Риёзий илмларга моҳир» олимнинг амалий геометрияга оид рисоаларини кузатар эканмиз Форобийнинг меъморлик назариясига жуда яқин бўлганлигини сезамиз. Олим асарларидаги масала ва мисолларни меъморий ёдгорликлар геометрик тузилиши билан таққосласак, Форобийнинг меъморлик санъати тараққиётига бевосита таъсир кўрсатганлигини кўрамиз.

Форобийнинг фанлар таснифига бағишланган «Ихсо ал-улум» китобида математика 7 қисмга бўлинади, улардан арифметика (илм ал-адад), геометрия (илм ал-ҳандаса), мусиқа, оптика, оғирликлар илми ва амалий математика қисмлари бинокорлик ишлари билан бевосита боғлиқдир¹.

Олимнинг фикрича, геометрия ҳамма фанлар билан узвий боғлиқ, унинг назарий ва амалий бўлимлари ҳаёtdаги мураккаб масалаларни ечишга ёрдам беради. Геометрия «чизиқлар, текисликлар, ўлчам, тенглик ва фарқ, шакл турлари, тартиб ва ниҳоят, нуқта ва бурчакка оид ҳамма нарсани ўрганади. У мутаносиб ва номутаносиб ўлчамларни... текширади. У яшаш усулларини текширади»². Форобий амалий геометриянинг дурадгор, темирчи, бинокорсангтарош, ер ўлчовчи каби уста ва ҳунармандлар учун айниқса зарурлигини ўқтириб ўтади. Форобий китобида куб, конус, доира, цилиндр, призма, пирамида каби энг кенг тарқалган ҳажмий шаклларни атрофлича текширади. Мазкур шакллар эса меъморлик тарихида кенг қўлланиладиган геометрик яшаш, чизиш, ҳисоблаш усулларининг асосини ташкил этади.

Форобий оптика фани орқали бирор геометрик ҳақиқий шакл масофа, баландлик, нур синиши таъсирида одам кўзига бир оз ўзгарган ҳолда кўриниш қонуниятларини кўрсатади. Бу эса меъморликнинг санъат эътибори билан анчайин мураккаб жиҳатларига боғлиқ. Демак, Форобийнинг матема-

¹ Аль-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1970, стр. 107.

² Ўша асар. 147—148-бетлар.

тикага оид рисоласини чуқур ўрганган ҳунарманд, бинокор уста, меъмор меъморий лойиҳа ва макет яшаш учун зарур бўлган ўша даврда маълум бўлган асосий қонун-қоидаларни эгаллаган. Форобий амалий геометрия қисман «бинокорлик санъатининг асосини ташкил этади»¹, деб кўрсатиб ўтади. У «рисса ал-бино» термини билан меъморий иншоотлар яратишни назарда тутди.

Форобийнинг меъморлар ижодига таъсирини яна бир тарихий факт яққол исбот этади. Абул Вафо Бузжоний (940—998) ўз даврининг стук математик олими сифатида машҳур бўлган. Айниқса, унинг ҳунарманд усталар учун мулжаллаб ёзган геометрик яшаш усуллари ҳақидаги китоби² меъморлар учун зарур амалий қўлланма сифатида фойдаланилган деган хулосага келиш мумкин. Форобийнинг «Китоб ал-хийал ар-руҳонийа ва-л асрор аттабиийа фи дақоиқ ал-ашкал ал-ҳандасиййа» номли 10 китобдан иборат асари кейинроқ Абул Вафо Бузжонийнинг китобига бутунлай киритилганлиги ошкор бўлди. Демак, Форобийнинг геометрияга оид тадқиқоти

мустақил равишда ва Бузжонийнинг форсий китоби орқали бир неча аср давомида бинокор усталарга хизмат қилиб келган.

Абу Наср Форобийнинг геометрияга оид тадқиқотини варақлайлик. Доиранинг марказини аниқлаш, тенг томонли шакллар (учбурчак, квадрат, бешбурчак, олтибурчак, еттибурчак, саккизбурчак ва ҳоказо) яшаш усуллари, доира ичига ва ташқарисига чизилган мунтазам кўпбурчаклар, баъзи шаклларнинг яшаш усуллари, учбурчакни, тўртбурчакни бўлиш, мунтазам кўпбурчакларни қисқартириш, кўпайтириш, пропорционал ўзгартириш каби масалаларнинг турли вариантлари ҳамда уларнинг энг осон ечиш йўллари келтирилган.

Қизиғи шундаки, барча келтирилган геометрик масалалар оддий паргар ва чизғич билан счилади, яъни бошқача айтганда, деярли ҳамма масала бинокорнинг амалий ишларида оддий қозиқ ва режа ипи ёрдами билан бажариладиган яшаш усуллари дидир.

Форобий келтирган мисоллар фақат бино қурилишига эмас, балки бадий безак — геометрик нақшлар яшаш усуллари билан ҳам чамбарчас

¹ Ўша асар, 161-бет.

² Абу-л Вафа ал-Бузджани. Книга о том, что необходимо ремесленнику из геометрических построений. Пер. и прим. С. А. Красновой. В кн. «Физико-математические науки в странах Востока», вып. I (IV), М., 1966, стр. 56—136.

боғлиқ. Айниқса гирик деб аталган мураккаб геометрик нақшларнинг ясаш қонуниятларини билмай туриб, амалиётга тадбиқ этиш қийин, уларни ижод этиш эса, назариясиз, деярлик мумкин эмас.

Уй ёки курра ҳажмини икки марта кўпайтириш ҳақидаги масала кўп жихатдан эътиборни жалб этади. Форобий уй сўзини ишлатиши уни меъморий лойиҳалар яқиндан қизиқтирганлигини кўрсатса, ҳажмини кўпайтириш ва асосий ўлчамларни белгилаш эса илгари вақтларда лойиҳа қаторида бинонинг макети ишланганлигига аниқ ишорадир.

Бошқа бир масалада Форобий парабола яшашнинг икки усулини кўрсатади. Маълумки, параболадан меъморлар равоқ шаклини белгилашда кенг фойдаланишган. Форобий парабола шаклини такрор чизиш учун махсус лекало «мастара» ясалишини айтади. Бу меъморликдаги равоқ лингасининг худди ўзидир¹.

Марказий Осиё меъморлигини ўрганиш давомида турли тадқиқотчилар равоқ ва гумбазлар шакли қандай ясалган деган савол устида кўп бош қотиришган. Осори атиқалардаги равоқ ва гумбазлар шаклини текшириб, уларни ясаш қонун-қоидала-

ри аниқланган эди. Эндиликда Форобийнинг геометрияга оид рисоаларидан бу саволга аниқ жавоб топдик. Қадимги меъморлар равоқ ва гумбаз шакллари кенг тажрибадан ўтган, анча осон ва қулай геометрик ясаш усуллари билан белгилаган эканлар.

Форобий доира, учбурчак, квадрат, мунтазам кўпбурчаклар геометрияси ҳақидаги фикрларида доимо шакллардаги мутаносиблик — пропорция, нисбат масалалари ҳал этилганлигини кўрамиз. Марказий Осиё меъморлигининг 10—16- асрларга оид ёдгорликларида Форобий кузатган, таҳлил этган геометрик пропорцияларнинг кенг қўлланигани аниқланди.

Биз улуғ мутафаккир Абу Наср Форобийнинг математикага оид асарларининг меъморлик санъати билан узвий боғлиқ бўлганлигини қисман бўлса-да кузатиб ўтдик. Лекин Форобийнинг меъморлик тараққиётига бўлган таъсири ниҳоятда кенг ва салмоқли бўлган. Келажак тадқиқот ишлари бу фикрни янада янги-янги далиллар билан бойитишига ишончимиз комил.

Бутун фаолияти инсонпарварлик руҳи билан суғорилган Форобийнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий тадқиқотлари ичида меъморлиkning кенг

¹ Аль-Фараби. Математические

трактаты, Алма-Ата, 1972, стр. 103—106.

куламлиги кўриниши — шаҳар тузилиши, ундаги жамоани бошқариш, аҳолининг таркиби, яшаш шароити каби кўп масалалар билан шуғулланганида кўриниб турибди. Форобий «Фазилатли мадинат (шаҳар) аҳли» номли китобида шаҳарнинг таркиб топиши ҳақида фикр юритади. Уйлар бирлашиб куча, маҳалла ва ниҳоят шаҳар ташкил этилиши, унинг таркибий қисмларининг қулай тартибли жойлашишида ижобий сифатларни кўради¹. Фозил шаҳарни соғлом танга ухшатади, инсониятнинг бундан кейинги равноқи йулида ҳам ижобий барака ва самара бағишлашига ишонади. Инсонлар яшаши учун идеал шароит яратишни орзу этади. Фозил шаҳарни салбий жиҳатли, жоҳил, фосиқ, баттол шаҳарларга қарши қўяди.

Ўзининг кенг билими, илғор фикр ва ғоялари билан замонасининг буюк алломалари қаторидан юқори ўрин олган Абу Наср Форобийни халқ «Шарқ Арастуси» деб улуғлади, Аристотель — Арастуга нисбатан уни «муаллими соний», яъни «иккинчи муаллим» деб атади. Унинг буюк илмий мероси асрлар давомида инсонпарварлик йулида хизмат қилиб келди. Шу жумладан, Форобийнинг меъморлик ҳақидаги тадқиқот ва фикрлари Шарқ меъморлиги, айниқса, ўз ватани — Марказий Осиё меъморлиги тараққиётида муҳим роль ўйнади. Форобий яратган математик рисоалар неча-неча меъмор ва бинокор устодлар учун дастуриламал бўлиб хизмат қилганига ҳеч шубҳа йўқ.

МУҲАММАД НАРШАХИЙ СЎЗИ

Бухоро — жуда кўҳна шаҳар. Ҳатто унинг номи ҳам тарихий муаммо бўлиб келаётгани бежиз эмас. Шаҳар тарихи, маданияти, меъморлиги ҳақида ҳали аниқланмаган масалалар беҳисоб. Шаҳарнинг асрлар давомида яратилган ягона тош китоби — меъморий ёдгорликлари эндигина атрофлича ўрганилмоқда. Кўҳна шаҳар

кучаларини кезарканмиз, ҳар гузар, ҳар манзилда ноёб ёдгорликларга дуч келиб, мазийнинг «мухтор вакил»лари билан учрашгандек бўламиз.

Қадим Бухоронинг азим иморатлари Марказий Осиё меъморлиги тарихида муайян ва салмоқли ўрин тутди. Бундан минг йилча муқаддам бунёд топган Сомонийлар мақбараси умуман меъмор-

¹ Аль-Фараби. Философские трактаты, Алма-Ата, 1972, стр. 304-306.

лик хазиначисининг бебаҳо дурдоналаридан бири ҳисобланади, у номаълум меъморнинг нақадар буюк ижодкор эканлигини намоён этиб турибди. Абу Наср Форобий (837—950), Абу Райҳон Беруний (973—1048), Абу Али ибн Сино (980—1037) каби мутафаккир алломаларнинг замондоши ва ҳеч шубҳасиз, сафдоши бўлган меъмор номи, унинг ҳаёти ва ижодига оид маълумотлар бутунлай изсиз йўқолиб кетган. Қўҳна тарих бераҳм ва шаддод. У инсон даҳоси яратган санъат ва меъморлик обидаларини ҳам аёвсиз вайрон этиб келган. Ана шу мақбара каби меъморликнинг ноёб асарларини яратолган меъморларнинг ижод дунёси, фикрлари, орзу-умидлари, гузаллик ҳақидаги эстетик қарашлари, бино бунёд этиш йўлидаги завқу машаққатлари, қолаверса бинокорлик таомилидаги суз ва терминлари — буларнинг ҳаммаси жуда муҳим тарихий аҳамиятга эга.

Сомонийлар мақбараси яратилган даврнинг машҳур олими Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий (899—960) «Бухоро тарихи» китобини ёзиб қолдирган. Бу китоб Марказий Осиё тарихнавислигида сақланиб қолган асарларнинг қадимчилари қаторидан урин олган бўлиб, 8—12-асрларга оид иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий тарих бўйича бебаҳо

манба сифатида олимларимиз хизматида турибди. Китобда Бухоро шаҳри тузилиши, бинолари, саройлари, боғлари, бозорлари, халқ урф-одатлари ҳақида, меъморлигимиз тарихини ёритувчи қимматли маълумотлар жуда кўп. Шуларни диққат билан ўрганар эканмиз 8—12-асрлар меъморлик санъатининг бутунлай изсиз йўқолиб кетган тарихан юксак аҳамиятга эга даврлари, услуб йўналишлари аниқланди.

Муҳаммад Наршахий китоби 944 йилда араб тилида ёзилган, 1028 йилда эса бир оз қисқартириб, янгиликлар киритиб Абу Наср Аҳмад ал-Қубавий томонидан форс тилига таржима этилган. Кейинги асрларда ҳам (12-аср) китобга ўзгартиришлар киритилган. Шунинг учун ҳам китоб 8—12-асрлар меъморлигига оид маълумотлар беради.

«Бухоро тарихи» даги меъморлик маълумотлари турли олимлар томонидан (В. Бартольд, В. Вяткин, М. Массон, В. Шишкин, Г. Пугаченкова, Л. Ремпель, О. Сухарева) айрим масалаларни ҳал этишда самарали фойдаланилган. Лекин шу вақтгача китобнинг меъморлик тарихига қўшган ҳиссаси тугал ўрганилмаган. «Бухоро тарихи» китобининг ўзбек тилида нашр этилиши ҳали аниқ бўлмаган тарихий ва меъморий муаммолар кўп эканлигини янада ошқор этди.

«Бухоро тарихи»¹ китоби-ни варақдайлик. Меъморлик-ка тегишли бўлган маълумот-ларни диққат билан кузатиб, уларни таҳлил этишга, баъзи муҳим масалаларни аниқ-лашга ҳаракат қилиб кўрамиз.

Ш а ҳ а р т а р и х и .

Бухоро шаҳрининг қадимги тарихи деярлик ўрганилмаган десак бўлади. Л. Ремпель ва О. Сухареванинг шаҳар тари-хига оид тадқиқотлари асосан ўрта асрлар, 19- аср ва 20-аср бошлари даври билан чекланган.

Китобда Абул Ҳасан Абду-рахмон (ибн) Муҳаммад ан-Нишопурийнинг «Ҳазоин ул-улум» асаридан парча келти-рилиб, Бухоро шаҳри ўрнаш-ган мавзе илгари ботқоқлик ер бўлгани, унда тўқайзор, да-рахтзор ва кўкатзорлар кўп-лигидан, ҳатто «бирор ҳайвон ҳам оёқ қўйишга жой топа ол-магани» (15- бет) баён этила-ди. Зарафшон дарёсининг (ўша даврда «Руди Мосаф» деб аталган) қуйи оқимидаги ботқоқликлар аста-секин тў-либ, текисланиб, обод жой бўла борган. «Одамлар Турки-стон томондан келар эдилар. Бу вилоятда сув ва дарахтлар, ов қилинадиган (жониворлар) кўп бўлганидан кишиларга бу вилоят хуш келиб, шу ерга жойлашдилар. Аввал улар чо-дир ва ўтовларда турар эди-

лар, сўнг вақт ўтиши билан одамлар йиғилишиб иморат-лар қурдилар» (15—16- бет-лар). «Шери Кишвар Бухоро шаҳристонини қурди ҳамда Момостин, Сақматин, Самтин ва Фороб қишлоқларини бино қилди. У йигирма йил подшоҳ бўлиб турди. Ундан кейин бўлган бошқа подшоҳ Искаж-кат, Шарг ва Ромтин қиш-лоқларини бино қилди, сўнгра Фарахший қишлоғига асос солди» (17- бет). Ҳозирча Наршахий айтганидан қадим-гироқ бирор ёзма ёдгорлик то-пилгани йўқ. Археологик тек-ширишлар эса, Бухоро мавзе-сида икки минг йил муқаддам ҳам одамлар истиқомат қил-ганликлари хусусида маълумот беради.

«Бухоро» номи қандай маънони билдиради? Китоб таржимонларидан бири Аҳ-мад ибн Муҳаммад ибн Наср Бухоро шаҳрининг илгари турли ном билан аталганини қайд қилади. Бошқа таржи-мон эса «Хуросон шаҳар-ларидан биронтаси ҳам бун-чалик кўп номга эга эмас», дейди (27- бет). Эски китоб-ларда Нумижкат, Бумискат номларини учратишган экан. Хитой солномаларида шаҳар 5- асрда Нюми деб аталгани кўрсатилади. Бошқа бир хи-той сайёҳи Сюань Цзан (630 йил) шаҳарни Бухо деб ата-

¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи.— Тошкент, 1966. Кейинги ҳамма цитаталар шу китобдан олинди.

фойдаланишган. 1165 йилда «Бухоро шаҳрининг айланасига девор қурмоқчи бўлдилар; деворнинг тагини пишиқ гиштдан ишлаш зарур бўлди. Ҳисорнинг таги ва миноралари пишиқ гиштдан эди, уни бузиб олиб Бухоро шаҳрининг деворига ишлатдилар. Ҳисор бир йўла вайрон бўлди ва қасрдан ҳеч бир иморат ва нишон қолмади» (30-бет). Кейинги таржимоннинг таъкидлашича, Хоразмшоҳ Муҳаммад Бухорони 1208 йилда иккинчи марта эгаллаб, «ҳисорни қайта тиклади», лекин кўп ўтмай 1220 йили Чингизхон лашкари Бухоро шаҳрини, жумладан аркни яна вайрон қилди.

«Бухоро тарихи»да шаҳар ичкараси ва ташқарисидаги қатор иморатлар ва боғлар ҳақида хабар берилган. Қурсатилган иморатларнинг кўпчилиги деярлик бизнинг давримизгача етиб келмаганлигини эътиборга олсак, китоб маълумотларининг тарих учун қанчалик аҳамиятга эга эканлигини тасаввур этиш мумкин.

Аркнинг асосий дарвозасидан ғарб сари то Маъбад дарвозасигача бўлган масофа Регистон деб аталган экан. Регистон — қумлоқ демакдир. Демак, тўғри йўлга — кўчага қум тўшалган экан. «Мана шу Регистонда қадим жоҳилият даврларидан бери подшоҳларнинг саройлари бўлган» (30-бет). «Амир Саъид Наср ас-Сомоний (914-943) учун Регистонда ғоятда гузал бир

сарой қурдилар» (30-бет). Амир ўз саройи дарвозаси олдига амалдорлари учун ҳам сарой қуришга буюрди. Уни шундай қурдиларки, «ҳар бир амалдорнинг подшоҳ дарвозаси олдида қурилган ўз саройида алоҳида девони бор эди: масалан, вазир девони, соқчилар бошлиғи девони, хат-хабарлар мутасаддиси девони, сарой иш бошқарувчиси девони, давлат хос мулклари девони, муҳтасиб девони, вақфлар девони, қозилик ишлари девони (Амир) мана шу тартиб билан девонлар қуришга буюрди ва уларни қурдилар» (30-бет). Тасвир этилган сарой иморатлари биргаликда ажойиб бир меъморлик ансамбли ташкил этган бўлиши керак. Ундан аввал ва кейин ҳам мунчалик комплекс бинолар қуриш тажрибаси Мовароуннаҳр меъморлигида ҳам учрайди.

Абдулмалик Сомоний (954—961) Дарвозаи Мансур маҳалласидаги «мадраса рупарасига жуда яхши бир масжид бино қилди ва масжид туфайли ўша мавзе камол топди (30-бет). ...Амир ўлгач, унинг саройи талон-тарож қилиниб, биноларга ўт қўйилиб ва ундаги тилла ва қумушдан (ишланган) ҳамма гузал нарсалар яроқсиз бўлди... биноларда бирор нишон ҳам қолмади» (31-бет).

Амир Мансур ибн Нух 961 йили тахтга ўтиргач, Бухоронинг Жўйи Муъйён де-

ган жойида аввалгидан ҳам яхшироқ қилиб янги сарой қурдирди. Орадан бир йилча вақт ўтмасдан яна ёнгин бўлди. «Бир байрам кечаси ўтказилиб, қадимий одатга мувофиқ катта гулхан ёқдилар, бир пора олов учиб саройнинг шипи аланга олди ва сарой яна бутунлай куйиб кетди... Ўша вақтдан бери бу мавзе яна регистон — бўш майдонга айланиб, вайрон бўлиб қолди» (31- бет).

Кейинги даврларда Жўйи Мулисн мавзеи подшоҳлар ва асладаларнинг тураржой саройлари манзилгоҳи бўлиб қолди. Муаллиф шавқ-завқ билан таърифлайди: «Жўйи Мулисннинг жаннатни эслатувчи гузал мақомидан кўра яхшироқ бирор жой ва манзил Бухорода йўқ эди. Чунки унинг ҳамма жойи саройлар, боғлар, гулзорлар ва бўстонлар билан қопланган. Доимий оқиб турувчи сувлар (билан таъминланган). Унинг чаманзорлари бир-бирларига туташиб кетган ва уларнинг ораларидан ариқлар ўтиб, сувлар чаманзорлар ва гулзорлар томон минг тарафга оқар эди. Оқиб келаётган сувларни томоша қилган ҳар бир киши, бу сув қаердан келаяпти-ю, қаерга кетаяпти деб ҳайратда қолар эди» (31- бет).

Бу сатрларни ўқир эканмиз, ўша даврда яшаган буюк классик шоир Абулҳасан Рудакийнинг амир Наср олдидан уни Бухорога тезроқ

қайтариш мақсадида айтган она юрт соғинчи сўзлари эсга тушади:

«Бўй Жўйи Мулисн ояд ҳаме
Ёди ёри меҳрибон ояд ҳаме...»

Муаррих «Жўйи Мулисн» номининг аслида «Маволиён», яъни маволийлар сўзидан келиб чиққанини ҳам кўрсатиб ўтади. Амир Исмоил «Бухоронинг барча ерларидан қийматлироқ, яхшироқ ва хуш ҳавороқ бўлган жойни лашкарбоши Ҳасандан сотиб олади» ва «унда саройлар ва боғлар барпо қилиб, уларни ўз маволийлари (гвардияда хизмат қилувчи озод қўллар)га ғамхўрлик юзасидан бўлашиб беради». «Амир Исмоилдан кейин унинг фарзандларидан кимки амир бўлса, у гузаллиги, тоза ва хуш ҳаволиги туфайли Жўйи Мулиснда ўзи учун боғ ва кўшклар бино қилди» (32- бет).

Яна бир ўзига хос тасвир: «Регистоннинг дарвозасидан то Даштакча (бўлган) ҳамма ер тошдан ишланиб нақшланган, бир тартибда (қурилган) баланд уйлар, турли сураатлар ишланган меҳмонхоналар, чиройли чорбоғлар ва яхши сарҳовузлар билан банд эди. Садақайрағочлар шундай тарзда чодир шаклини олган эдики, сарҳовуз лабидаги ўтирадиган жойга... заррача қуёш тушмас эди. Бу чорбоғларда нашвати, бодом, ёнғоқ, гилос, жилонжийда ва анбар бўйли жаннатда бўладиган ҳар бир мева

доли» эшик мазмунини билдиради.

Масжиди жомега қайтайлик. Кўп ўтмай масжид торлик қилиб қолди. Бухоро аҳолиси бирлашиб, арк ва шаҳристон ўртасига янги жоме масжиди бино қилдилар. Мазкур масжид қисман кенгайтирилиб, таъмир этиб боришди. Ниҳоят амир Исмоил Сомоний атрофидаги уй-жойларни сотиб олиб «жоме масжидини учдан икки ҳиссасигача кенгайтирди. Амир Саъид Наср ибн Аҳмад (914—943) даврида рамазон намозида одам кўплигидан масжид томи бутунлай босиб қолиб, остида жуда кўп одам нобуд бўлган. ...Бу ҳодисадан кейин Бухоро шаҳри (қарийб) бўшаб қолди» (49-бет). Бир йил ичида масжидни қайта қурдилар. Кейинги йили масжиднинг ғарб томони йиқилиб тушди. Энди масжидни қайта тиклашга беш йил кетди. Олим ва вазир Абу Абдулҳақ ал Жайҳоний уч юз олтинчи йил ҳижрийда (918—919) ўз ҳисобидан минора қурдирди. Барча ўзгаришлардан кейин жоме масжиди арк деворларига пайванд бўлиб қолди.

Малик Шамсулмулк Бухоро аркини қамал этганда, отилган олов миноранинг устидаги ёғочдан ишланган қафасасига тушиб, уни ёндириб юборди. Оқибатда масжиди жомега ҳам ўт тушди. Шамсулмулк Бухорони эгал-

лагандан кейин, масжидни тузатишга ва минора тепасини гиштдан ишлашга буюрди. «Яна Шамсулмулк мақсурани ва ичкарасида мақсура ўрнашган саройни ҳисордан узоқроққа қуришга буюрди» (49-бет). Бу воқеалар 1068—1069-йилларда бўлиб ўтган. «Бу мақсура, минбар ва меҳробларни Шамсулмулк буйруғи билан Самарқандда ясаб ва нақшлаб Бухорога олиб келганлар» (49—50-бетлар). Бухоронинг яна бошқа жоме масжидини қуришга Арслонхон ибн Сулаймон айнӣқса катта эътибор билан қаради. Аввалги хатони такрорламаслик учун у масжиднинг янги қисмларини аркдан узоқроқ жойга қурдирди. Ҳатто аркка ёндош минорани буздириб олиб, бошқа жойга ўрнаттирди. «Бу каби ғоят даражада гузал ва яхши минора ҳеч бир жойда бўлмаган. Минора қурилиши охирига етиб, унинг тепаси ўрнатилган ва энди битай дёб қолган эдики... минора қулаб масжиди жоме устига тушди ва масжиднинг учдан бир қисмини босиб қолди, нақшланган ва дурадгорлар (ҳунари ишлатилган) ёғочларнинг ҳаммаси синди. Арслонхон иккинчи марта минора қуришга буюрди ва энди у мустаҳкам бўлсин учун, зўр ҳаракат қилиб қурдилар, тепасини пишиқ гиштдан ишладилар» (50-бет). Мас-

жиди жоме (1121—22) қуриб тугалланди. У бешта миёнсарой ва икки минорадан иборат бўлиб, қадимдан қолган иккита миёнсаройга туташган эди. Арк томондаги катта сарой ва мақсура эса подшоҳ Шамсулмулк томонидан бино қилинган эди. Ҳақиқатда икки миёнсарой 902—903 ва 951—952-йилларда қурилган. Демак, масжиди жоме 902—1121-йиллар орасида қурилган бўлиб, турли қисмлардан таркиб топган экан.

Ана шу меъморий ансамблдан бизнинг давримизгача фақат улкан минора сақланиб қолган. У халқ орасида Минораи Калон ёки Катта минор номлари билан машҳур.

Мусулмон ақидаларига кўра байрам — ийд (ҳайит) намозлари одатда шаҳар ташқарисидаги сайилгоҳларда ўқилган. Шу сабаб махсус масжид — намозгоҳ (ёки мусалло) қурилган. Бухоро намозгоҳлари тарихига оид дастлабки хабарларни Наршахий китобидан топамиз.

Қутайба ибн Муслим Бухорони эгаллагандан сўнг, ҳисор-арк ичидаги бутхонани жоме масжидига айлантирди ва шаҳарнинг «Саройи маъбад» дарвозаси яқинидаги одамлар «Регистон» деб атаганлари бўш майдонни ийд намози ўқиладиган жой қилди» (50-бет). Амир Мансур Сомоний 971 йили намоз-

гоҳни Самтин (ҳозирги Чор Бакр) йўлидаги боғлар ўрнига кўчиртирди. Бу жойдан Бухоро арки дарвозасигача масофа ярим фарсанг (3,5 км) бўлган. Намозгоҳда чиройли минбар, меҳроб ва бир неча минорачалар қурилган экан. Сайилгоҳ шаҳардан анча узоқ бўлгани хавфли эди. Чунки аҳоли намозгоҳга борганда шаҳарни душман босқин қилиши осон бўлган. Шунинг эътиборига олиб, Арслонхон даврида шаҳарнинг Иброҳим дарвозаси ташқарисидаги Шамсобод мавзисида 1119 йили намозгоҳ жорий этилди. «Теварагига баланд девор урдилар, пишиқ ғиштдан минора ва меҳроб қурдилар, такбир айтиб турувчилар учун минорачалар тикладилар» (51-бет). Ана шу намозгоҳнинг бир қисми, меҳроб ва унга ёндош деворлар бизнинг давримизгача сақланиб қолган. Девор олдидаги хоналар ва пештоқ 16-асрда қурилган. Совет ҳокимияти даврида Намозгоҳ давлат муҳофазасига олдинди ва таъмир этилди. Муҳими шундаки, «Бухоро тарихи» китобининг фақат намозгоҳ ҳақидаги қисқа маълумотлари асосида дастлабки намозгоҳлар тузилиши ва характери, ўрни, сақланиб қолган ёдгорликларнинг санаси ва бошқа жуда кўп муаммолар ҳал этилди.

Наршахий Бухоро кўшклари ҳақида муҳим фактлар

қолдирган. Айниқса, унинг оташпарастлар қурдирган кўшклар ҳақидаги хабари диққатга сазовор. Қутайба ибн Муслим Бухоро шаҳрини охирги марта эгallaб олгач, аҳолини тезроқ бўйсундириш ва қўзғолонларнинг олдини олиш мақсадида шаҳар «аҳолисига ўз уйлари ва ерларининг ярмини арабларга беришни буюрди» (33—34-бетлар). Шунда шаҳарнинг эътиборли одамларидан бир гуруҳи «ўз уй-жойлари ва асбоб-анжомларини бутунлай арабларга қолдириб, ўзлари учун шаҳар ташқарисида етти юзта кўшк бино қилдилар... Ҳар бир киши ўз кўшкнинг олдида боғ ва текис майдон барпо қилди» (34-бет). Кўшк эшигига эса анъанага кўра «ҳар ким ўзи (чўқинадиган) бутнинг сурагини ишлатган эди» (34-бет). Мазкур воқеа биз учун икки жиҳатдан диққатга сазовор.

Биринчидан кўшк масаласи. Марказий Осиё меъморлиги тарихи билан шуғулланган кўпчилик мутахассислар (Г. Пугаченкова, Л. Ремпель) кўшк деб, монументал қалъалар, сарой иморатларини тушунтиришади. Лекин «Бухоро тарихи»да зикр этилган жуда кўп кўшкларни қиёс этсак, уларда, асосан, сўз боғ ичидаги яшаш жой — уй устида бораётганини кузатамиз. Наршахийлар даврида ҳам кўшк деб боғзор ичидаги уйни на-

зарда тутишган. Дарҳақиқат кўшк сўзи келиб чиқиши ҳам (кўч-кўчик-кўшик-кўшк) бинонинг синчқори қурилмадан иборат бўлганлигидан далолат беради. Кўшк сўзи дастлабки мазмунини бир оз сақлаган ҳолда ҳозир ҳам «киоск» шаклида кенг қўлланилмоқда.

Иккинчидан, бут шакли ишланган эшиклар, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек бизнинг давримизгача «бағдодий» эшик номи билан сақланиб қолган экан.

«Бухоро тарихи»ни варақлар эканмиз, унда воҳа атрофини ўраб олган 830 йилда қуриб тугалланган қадимий Кампирак девори ҳақида, деворнинг ҳар фарсанг масофада (6—7 км) бир дарвозаси бўлгани, ҳар ярим мил масофада (таминан 1 км) «биттадан мустаҳкам минора» кўтарилгани хабар қилинган. Бундан ташқари, воҳадаги Бухорога тобе Кармана, Нур (ота), Тавовис, Искажкат, Шарғ, Зандана, Вардана, Афшона, Ромтин (Ромитон), Варахша, Байканд (Пойкент), Фороб каби шаҳар ва қишлоқлар тарихи борасида жуда кўп муҳим маълумотлар келтирилган.

Наршахий китобига бундан буён ҳам олимларимиз мурожаат этиши табиий, чунки ундаги ном-нишон хабарлар — баъзи тарихий маълумотларнинг ягона сақланиб қолган манбаи, қолаверса,

келгуси археологик текширишларнинг очқичи бўлиб хизмат қилса ажаб эмас. Наршахий ва унинг таржимонлари яратган китоб,

айниқса, Бухоро меъморлиги тарихи учун бебаҳо материаллар манбаи бўлиб хизмат қилаётгани жиҳатида ҳам янада қимматлидир.

АЛИШЕР НАВОИЙ СЎЗИ

Амир Алишер Навоий ўз замонасининг буюк истеъдод соҳиби бўлган. У яратган абадий олами бениҳоя кенг, ижодий жасорати улугвор, унинг халқимиз, шунингдек, жаҳон маданияти олдидаги хизматлари беқиёсдир. Дарвоқе, ҳаётлигидаёқ мамлакат ва халқнинг чуқур ҳурматиغا сазовор бўлган Алишер Навоий тарих осмонида сўнмас ёрқин юлдуз бўлиб қолди. Йиллар ва даврлар утиши билан Алишер Навоийнинг буюк ижодкор сифатидаги қадри янада ортиб бормоқда.

Алишер Навоий яшаган давр Мовароуннаҳр ва Хуросон маданияти равнақида катта урин тутади. Айниқса, Навоийнинг она шаҳри Ҳирот гуркираб яшнайдиган, маданият ва санъатнинг йирик марказига айланади, меъморлик санъати ўзининг юксак чўққисига чиқади. Ноёб ва маҳобатли бинолар, меъморлий ансамбллар яратилади. Ана шу яратувчилик ва юксалиш жараёнида Алишер

Навоийнинг хизматлари ниҳоятда катта бўлди.

Навоий меъморлик санъати билан яқиндан таниш бўлиб, унинг равнақида катта эътибор берган. Меъмор, муҳандис, кошинкор, мусаввир, наққош усталарга раҳнамолик ва ҳомийлик қилган. Бу ҳақда, шунингдек Ҳирот меъморлиги намуналари ҳақидаги тарихий ҳужжатлар билан бир қаторда шоирнинг ўзи ёзган асарларида ҳам жуда кўп маълумотларни учратамиз.

Навоий ўзи ҳақида ёзади: «Ул ҳазрат (яъни подшо Ҳусайн Бойқаро) кўшкни Марғани ёнида бу фақирга саро ва ҳовли ясағали ер иноят қилди. ... бу фақир ул ерда ўтгуз жериб ерни девор тортиб, сарой иморат қилиб, боғчасига ҳар турли ашжор билан сафо ва назрат ва ҳар чаманига ҳарнавъ раёҳин би-ла зебу зийнат бердим...»¹ Алишер Навоийнинг боғи Ҳиротда машҳур бўлган турли хил иморатлардан иборат Хиёбон ансамблига кирган.

¹ Алишер Навоий. Вақфия. Асарлар, 13- жилд.— Тошкент, 1966, 169-170- бетлар.

Бу ансамблдаги кўпчилик бошқа йирик бинолар ҳам Алишер Навоий номи билан боғлиқдир.

Тарихчи Хондамирнинг таърифлашича, Алишер Навоий томонидан Инжил наҳри бўйига машҳур Мусалло қаршисига ўта зеб-зийнатли «Ихлосия» мадрасаси ва хонақоҳи, улар яқинига ниҳоятда гузал «Халосия» хонақоҳи, ғарб томонига эса «Шифоия» ва «Сафоия» номли шифохона ва ҳаммом, «Унсия» номли уй-жойлар комплексини қурдирган.

Алишер Навоий ўзининг Инжил наҳри ёқасида олиб борган бунёдкорлик ва ободончилик ишларини «Вақфия» асарида қайд этиб ўтаркан мазкур кўпчиликка манзур гавжум манзилни, мазмун эътиборига кўра меъморий анжуманни Нейматобод деб номлайди:

«Бу буқъаки то биноси бунёд ўлди,
Эл ҳожат ила факрдин озод ўлди,
Дарвешу гани неъматидин шод ўлди,
Бу ваяҳдин оти Нейматобод ўлди»¹.

Бундан ташқари, Алишер Навоий Хуросон музофотида жуда кўп жамоат бинолари, масжид, мадраса, работ, ҳовуз, ҳаммом ва кўприклар солдирганки, уларнинг ҳисоби юздан ошиб кетган. Алишер Навоийнинг бунёдкорлик — қурилиш соҳасидаги

фаолияти жуда кенг миқёсда бўлган. Демак, Алишер Навоийнинг 15-аср Хуросон меъморлигига амалий таъсири жуда катта бўлган. Афсуски, Хондамир санаб чиққан меъморий иншоотларнинг кўпчилиги сақланиб қолмаган, мавжуд бинолар эса деярлик ўрганилмаган. Мазкур бино ва иншоотларнинг халқ ҳаёти ва фаровонлиги учун қанчалик зарур эканлигини ўйлар эканмиз Алишер Навоий гуманизмининг моддий асоси ва моҳияти яққол намоён бўлади.

Зеро, «биное тарҳ қилмоқким ҳамиша» — деб ёзган Алишер Навоийнинг онгли ҳаёти ва фаолияти ана шу шиорга амал қилишнинг ёрқин намунаси бўлиб қолди.

Алишер Навоий кўҳна ва машҳур биноларни таъмир этишдек мураккаб ишларга ҳам дадил киришди ва раҳбарлик қилди. Ҳиротдаги машҳур жоме масжидининг таъмири ҳақида Хондамир ўзининг «Хулосат-ул-ахбор» асарида қуйидаги тарихий хабарни ёзиб қолдирган. Алишер Навоий «...903 йилнинг рамазон ойида (1498 йил апрель-май) гумбази ва мақсура тоқини очишга амир қилди. Ундан сўнг тажрибали меъморлар ва диққаткор муҳандисларнинг маслаҳати

¹ Ушш асар, 171-бет.

билан мустаҳкам бўлмаган ул бинони тузатишга ишорат қилди, унинг икки томонига мақсура суфа ва олий даражали айвон қурдилар. Шу жиҳатдан улкан тоқ мустаҳкамланди ва у таърифлаб бўлмайдиган даражада маҳкам бўлди. Ва ул хайрсаҳовотли бинокор ўша иморат хусусида кўп ғамхўрлиги туфайли, ҳар куни ўша зарфотли жойга ташриф буюрар эди. Кўп кунлар, этагини белига қистириб, ёлланган ишчилар сингари усталарга гишт узатарди ва бошқа ишлар қиларди. Тез-тез ўша ердаги меъморга, усталар ва косибларга қимматбаҳо саруполар кийдирарди ва кўп навозиш ва бошқа инъомлар билан хушдилу хурсанд қиларди. Шундай қилиб... уч-тўрт йиллик иш олти ой муддат ичида тамомланди.

Алқисса, (амир Алишер)... ибодатхонани мустаҳкамлашдан хотиржам бўлгандан сўнг, унга зебу зийнат бериш ва безаш ҳасли, ҳашамат ва кўрк бериш андишаси унинг олижаноб хотирига келди. Олий ишоратга кўра муборат асарлик муҳандислар, хушмуомила кошинтарошлар, ҳунарманд наққошлар ва сангтарош усталар тезлик билан ул файз асар масжидга безак ва тартиб беришга киришдилар. Тахмин ва қиёс қилиб айтганда қарийб беш йил ичида тамомланиши зарур бўлган иш шу бир йил

муддат ичида ғоят покиза ва безалиш билан зийнатланади. Ул олий манзилнинг тоқлари ва равоқлари ислимий ва хитойи нақш билан безатилгандек, унинг атрофлари ва суфалари ажиб кашфиётларнинг кўплиги билан қолган бинолардан мумтоз ва мустасно бўлди».

Шоирнинг шогирди Хондамир ўз мураббийси Алишер Навоий қурдирган 54 работ, 19 ҳовуз, 16 кўприк, ҳаммомлар, масжид-мадрасалар ва бошқа жамоат биноларини номлари билан санар экан, ўқувчини огоҳлантиради: «Махфий қолмасинки, агар ул дарё саҳоватлик амирнинг ҳиммат меъмори билан қурилган масжидлардан ҳар бирини муфассал баён қиладиган бўлса, бу мухтасар узайиб кетади».

Бу ўринда Алишер Навоийнинг монументал тасвирий санъат тараққиётига таъсирини алоҳида ўқтириб ўтамиз. Бобур Мирзонинг таъкидлашича, «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишерча мураббий ва муқаввий маълум эмаски, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай... Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми билан мундоқ машҳур ва маълум бўлдилар. Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши ундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай».

Хондамир «Хулосат-ул ахбор» китобида ёзади: «Амир Алишернинг фазлу ҳунар табақасининг аксарига

гамхўрлиги зўрдир. Тазкиб (олтин билан нақшлаш) ва тасвир илму қунаридан нуқсон ва чексиз бўлган қалам аҳллари, шунингдек, замон наққошлари ва давр муҳандисларининг кўпи ул ҳазратнинг тарбия ва таълими воситаси билан бу ҳунарни ўргандилар ва атроф оламда монанди йўқ яхшилар тенги бўдилар.

Навоийнинг асарларини ўқиганда ҳам унинг меъмор санъати ва маҳоратига доир жуда кўп қимматли фикрларини топамиз, меъморлик соҳасидаги ўз эстетик идеалларини олдинга суриб, тасвирда ажойиб кошоналар қурганини кўрамиз. Айрим бинолардан тортиб то катта меъморий ансамблларгача барпо этган Алишер Навоийни илғор меъморлар қаторига қўшсак арзийди. Навоийнинг адабий қаҳрамонлари қаторида меъморлик соҳасидаги турли касб усталарини учратамиз. Бу эса бежиз эмас, чунки Навоий меъморлар ҳаёти ва санъати билан яқиндан таниш эди. Фарҳоддан тортиб Монийгача бино қуришда, уни безашда қатнашадилар.

Алишер Навоий, айниқса, бадий асарларида меъморликка бўлган ўз муносабати, эътибори, эстетик қараш ва идеалларини баён этди. Шоирнинг севикли қаҳрамонлари Фарҳод, Моний, Қорун каби меъмор, сангтарош, наққошларнинг улуғланиши бежиз

эмас. Навоий асарларини ўқир эканмиз, бинокорликка оид жуда кўп тарҳларни — қурилиш лойиҳалари тасвирини учратамиз. Бу эса ўз ўрнида ўзбек меъморлиги тарихининг баъзи масалаларини ҳал этишга, тўғри тушунишга ёрдам беради.

Афсоналардаги бино, иморат, қасрлар кўриниши, уларнинг лойиҳа — тарҳини тузиш, турли зеб-зийнатлар билан безаклаш каби тасвирлар реал асосга эга. Шоир ўзининг меъморлик соҳасида орзу этган идеал биноларини тасвирлаган, шуларнинг бадий ифодаси учун ўз замонасидаги меъморлик санъатига оид муомалада мавжуд суз ва ибораларни ишлатган. Алишер Навоий таъбири билан айтганда, «афсона анга либоси мавзун», яъни айтмоқчи бўлган бирор фикр, гоё ва образ учун афсона бадий замин, фон бўлиб хизмат қилган.

Энг қадимий яшаш масканларидан бири — турли хилдаги ўтовлар бўлган. Уни ҳатто «юрт» деб ҳам аташади. Бизнинг давримизгача «оқ уй» ва «қора уй» намуналари сақланиб қолган. Алишер Навоий замонасида ўтовлар айниқса кучманчи чорвадорларнинг одатдаги уйи ҳисобланган.

«Бир мутаайин нимақим» оқ уйдир, анга «хиргоҳ» от қўюптурлар. Аммо анинг ажзосининг кўпини турк тили билан айтурлар. Андоқки, тунлук ва узлук ва турлук ва

босруг ва чиг ва қанот ва
қўзанақ ва увуг ва боғиш ва
бўсаға ва эркина ва ало
ҳозал — қиёс¹. «Садди Ис-
кандарий»да ўқиймиз:

«Оқ уйга эшик руст, тунглуб доғи,²
Бўлуб кўрака эв даврига тўк доғи»³.

Бошқа бир ҳикоятда Баҳ-
ромгўр саҳрода «икки-уч оло-
чуқ» жойлашган уйлар қоши-
даги дарахт соясида меҳмон
булгани айтилади. Олочуқ
ҳам ўтовнинг энг оддий бир
туридир. Шу каби Навоий
асарларида бинокорликка оид
жуда кўп махсус терминларни
учратамиз. Ҳар қандай бино
учун энг зарурий «масаллиқ»
булган «оддий ғишт»ни қадим-
ги ўзбек сўзи «кирпич» деб,
лойни «балчиқ» деб атайди,
ҳозир унут булган қатор тер-
минларни ишлатади, ҳатто
қурилиш жараснларини ҳам
тасвирлайди.

«Фарҳод ва Ширин» дос-
тонини варақлайлик. Фарҳод
хасталигидан ҳоқон дилтанг
булиб, унинг чораси учун
тўрт боғ тарҳини солади ва
тўрт қаср бино қилади. Мана
улар таърифи:

«Ясаб ҳар қасрнинг давринда боғе,
Ки булғай ҳар гул андин шабчароғе,
Тоғиб ул фасл рангин аҳли найранг,
Мувофиқ айлағайлар қасрини ранг.
Баҳорий қасрини тузгач асосин,

Олиб гуллар жамолидин қиёсин.
Бути гулчеҳрадек шанг айлағайлар.
Юзидек они гулранг айлағайлар.
Яна қасреки тобистоний улғай,
Танаъумнинг саро бўстони ўлғай.
Қилур ул фасл баргу сабза оҳанг,
Тамосуб бирла қилғайлар яшил ранг.
Яна бир қасрим булғай хазоний,
Чу бор ул фасл ранги заъфароний.
Анга бу ранг ила берғайлар ойин,
Қилиб заркорлиг бирла ҳар ойин.
Яна бир қасрни айлаб шитойи,
Тўшаб кофургун жинси хитойи.
Бериб нисбатда қору музга пайванд,
Этиб рангин ошинг кофур монанд»³.

Қасрлар тўрт фаслга мансуб
Баҳорий (Гулнорий), Тобис-
тоний, Райҳоний (ёзлик),
Хазоний, Заъфароний (куз-
ги), Хитойи, Кофурий (қиш-
лик) номланади, шу фасл-
ларга хос услуб ва ранг би-
лан зийнатланади.

Алишер Навоий меъмор-
лик тасвирини керакли жойга,
монанд этиб белгилар экан,
«услуб» сўзини ишлатади, би-
нокорликдаги ҳунарларни таъ-
рифлар экан, уста маҳорати ма-
салаларига алоҳида эътибор бе-
ради. Наққошлик санъатидаги
нақшнинг шакл ўзгариши ка-
би мураккаб хусусиятига ишо-
ра қилади:

«Ҳунарварларки қилғайлар ҳунар
шош,

Агар хоротарошу хоҳ наққош.
Бири ҳардам йўнуб юз наъз хора,
Ки қилғай ҳавз ғ фаршу изора.
Бири ҳардам чекиб юз нақш дилкаш,

¹ Алишер Навоий. Муҳокаматул-лугатайн. Асарлар 14- жилд, Тошкент, 1967, 115- бет.

² Алишер Навоий. Садди Искандарий. Асарлар, 10- жилд, Тошкент, 1965, 127- бет.

³ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин, Асарлар, 7- жилд, Тошкент, 1964, 46- бет.

Ки ҳар бир қасрни қилгай

мунаққаш...
Кўринуб ҳар замони кўзга бир шакл.
Кўз олғоч бўлгусидир ўзга бир шакл.
Чу бўлди жилвагар ашқол юз наъ,
Анга ҳам бўлгуси тимсол юз наъ»¹

Наққош Моний маҳорати ҳақида завқ билан сўзлар экан, унинг паргар ва чизғичсиз турли шаклларни равон чиза олишини, ишлаган тасвирлари худди жонлидай таассуротлар қолдиришини айтади:

«Мудаввар мустақим ўлса рақамкор,
Чекиб андоқки жадвал бирла паргор.
Чу боғлаб сурати бежонга зевар,
Бўлиб ул наъким руҳи мусаввар»².

Алишер Навоий «бино олий равоқи» ҳавоза боғлангани, сутунларга тошдан пилпоя ясалгани, нажжор арраси билан ёғочни кесиши, дойгар пахсани белкурак билан кесиши, тоштарош хоро (тош)ни ҳам мумдек йўниши, кордонларнинг нақш-пардоз қилиши каби иш жараёнларини ҳам айтиб ўтади. Мазкур сатрларни ўқир эканмиз, беихтиёр Бехзод ишлаган бир тасвир кўз олдимизга келади. Расмда мадраса қурилиши жараёни ифода этилган, бино макетини ушлаб турган меъмор, тош ва гишт ташиётган, лой қораётган коргарларни, қурилишни бошқараётган саркор ва корфармоларни кўрамиз.

Қасрлар ташқарисида Қоран ўз санъатини намойиш қилса, ичкарида Моний нақш пардоз этди, «тузатти ҳар бир эвга нақшу тасвир». Баҳорий қаср таърифи:

«Баҳорий раваз топқоч зебу тазйин,
Ичу тошига гулгун булди ойин.
Бўлиб суратларига чехра гулранг,
Қилиб гулзор аро ишратқа оҳанг.
Гилеми солиниб гулгуну зебо,
Ясолиб кўргаси гулранг дебо.
Бўлуб гулранг равазан, тобадон ҳам,
Эшик гулранг, балким остон ҳам.
Бутун ҳавзика андин руҳ олиб қут,
Ушоқ тош теғрасида лаълу ёқут...
Очилгон ҳар тараф бир гулшани гул,
Ўқулган ҳар сори бир хирмани гул»

Энди ёзлик қасрни кузатайлик:

«Яна бир раваз тобистони услуб,
Ки келди қасри мийнорангу марғуб..
Ери узра саросар сабза навбар,
Чаманлар сарбасар сарву санубар...
Равон бир шўхи сабзо ранг ҳарён,
Тутуб бир жоми мийноранг ҳараён.
Бўлуб ҳар ҳавзнинг тоши забаржад,
Ушоқ тош ўрнига сочиб зумуррад.
Фалак янглиг яшил қасрида тоши,
Яшил тоши киби тоқида қоши..
Ангингдекким, яшил қошию хора,
Яшил чини била фаршу изора».

«Сабъан сайёр» достонида энти қаср тасвири жуда ажойиб, «тунлари бирла уйлари ҳамранг» бўлган ҳар қаср тайин услубга эга, унинг безаклари, тузилиши, ранги ўзаро мутаносиб:

¹ Уша асар, 47- бет.

² Уша асар, 51- бет.

³ Уша асар, 61- бет.

⁴ Уша асар, 61- бет.

«Ки қилиб ҳар бири бино бир қаср,
Ҳар бири зеб ичинда зийнати аср...
Чун муҳандислар эҳтимом этти,¹
Ҳар бир ўз қасрини тамом этти».

Мусаввир Монийга ҳар қасрни
узга бир ранг билан нақшбанд
этиш топширилади. Бино ич-
кариси нақшинкори, таш-
қариси эса кошинкори безак-
ланиши уқтирилади:

«Ким неча нақшбанди ранг оmez,
Бўлғой ул қасрларда санъат рез,
Кўргузуб санъат ичра юз найранг,
Айлағайлар бу қасрларни ранг.
Қилса не ранг ичини наққоши,
Тоши ҳам бўлғай ул сифат қоши»²

Моний учун керак барча
«масолиҳ» келтириб, қизгин
иш бошлаб юборилди:

«Мулк аро ҳар не бор эди наққош,
Борчага иш буюрмоқ айлади фош:
қалам аҳлин қилиб ети саркор
Ё дегил нақшбанд, ё заркор»³.

Қасрлар либоси безагига қараб
заррин, мушкин, гулнорий,
нилуфарий каби номла-на-
ди.

Зайд Заҳҳоб қикоятида
ҳам меъморлик санъатига хос
қатор термин, ибора ва тас-
вирларни учратамиз. Шоир
«ҳунар мубоҳоти» Зайдни
«ҳам ҳаким эрди, ҳам муҳан-
дисваш, гоҳ зарпош эдию гоҳ
заркаш» деб таърифлайди.

Уста ажойиб олтин тахт
ясайди: саккиз қиррасида
тўти ва товус ҳайкали иш-
ланган, устунлари уймакор:

«Вазъи ул тахтнинг мусамман ўлуб,
Рубъи маскун шаҳига маскан ўлуб.
Ҳам секиз бурж даврида пайваст,
Тўрти онинг баланду тўрти паст.
Пастида тўрт тўтию моънус
Бийики узра тўрт ўлуб товус.
Даврида дурру лаъл пийроя,
Зинасида доғи секиз поя»⁴.

Бошқа бир бино безаклари
шундай тасвирланади:

«Сақфу атрофин айлабон заркор,
Олтуну ложувард бирла нигор.
Борча яшму самоғ изора,
Лек фарши рухом якпора.
Тоқлар боғлабон ниқоятсиз,⁵
Зеб ҳар тоқи ичра гоъятсиз».

Яъни, бино шипи заркор
булиб, орасига ложувард ранг
билан гуллар чизилган. Бино
деворининг пастки қисми —
изораси яшм (яшил) ва са-
моқ (оқ) мрамардан терил-
ган, замини эса яхлит рухом
(оникс) билан фарш этилган.
Бино тоқи — гумбаз ичка-
риси ниҳоятда зеб-зийнатли.
Бундай тасвир қисман Са-
марқанд шаҳаридаги Амир
Темур мақбараси безаклари-
ни эслатади.

Монументал деворий ранг-
тасвир санъати Марказий
Осиёда қадимий тарихга эга

¹ Алишер Навоий. Сабъи сайёр, асарлар. 9- жилд, Тошкент, 1965, 74, 76-бетлар.

² Ўша асар, 77- бет.

³ Ўша асар, 77- бет.

⁴ Ўша асар, 119- бет.

⁵ Ўша асар, 124—125- бетлар.

бўлса-да, баъзи диний ақидалар туфайли анъанадан қолган. Унинг сўнгги учқуни 14-асрнинг иккинчи ярми — 15-асрларда кўринади. Амир Темурнинг Самарқанд атрофдаги сарой-боғларида ҳарбий мавзудаги тасвирлар бўлган. Ижодий улғайиши даврида Беҳзоднинг Ҳирот шаҳрининг Боғи Сафиддаги Тарабхона деворларига жанговар тасвирлар ишлагани маълум. Кейинчалик тасвирий санъат, асосан, китоб миниатюралари кўринишида кенг тараққий топган. Ана шундай деворий тасвир таъсирида айtilган ғазални эслайлик:

«Суратингдур ўйла кўнглим байтул
— аҳзонида нақш,
Ким пари тимсоли шаҳнинг қасри
айвонида нақш.
Анга ёндошмоқ менинг ҳаддим йуқ,
эй суратнигор,
Чексанг онинг нақшини, қилма мени
ёнида нақш.
Гўй қилгонда бошимни юқди ҳар
ёнига қон,
Лаълию шингарф ила соғирма
чағғонида нақш...
Зор кўнглум ё мусаввир бўлди ё
суратпараст,
Ҳар тарафким суратингни қилди
вайронида нақш»

Алишер Навоий асарларида мусаввир ва нақш санъати таърифида айtilган завқ ва эҳтиросга тўлиқ сатрларни кўп учратамиз.

Алишер Навоийнинг замондоши тарихчи Зайниддин Восифий «Бадое-ул вақос» асарида қизиқ бир ҳодисани

хабар қилади. Машҳур мусаввир Беҳзод янги суратни амир Алишер мажлисига келтирган. «Сувдартда тасвирланишича, ораста боғча, турлитуман дарахтлар... хушсуврат қушлар, ҳар тарафда ариқчалар... Очилган зангори гул туллари... ва унинг орасида Мир (Алишер) нинг ёқимли хушсуврати. У асога таянган... Ёнида сочиқ зар тўла табақларни қуйган. Ҳазрати Амир ул сувратни мушоҳада ва мулоҳаза қилди: ул нафис саҳифа боғлар ичра латиф ва шодлик гуллари ва ҳузур (бағишловчи) дарахтлар билан безатилган...

Сунгра Навоий мажлисда ҳозир бўлганларга қараб деди: Азизларнинг хотирига бу муҳим саҳифа таърифи ва тавсифи учун нималар келди?

Мирнинг устози ва Хоросон аҳлининг машҳурларидан бўлган мавлоно Фасихиддин деди:

— Маҳдумлар. Куз олдимдаги бу очилган раъно гуллари қўл чузиб узсаму дасторимга санчисам?

Мирнинг улфати ва дўсти Соҳиб Доро:

— Менда ҳам шундай истак бор эди. Аммо, қўл чузсам дарахтлар устидаги қушлар ҳуркиб, учиб кетмасин деб андиша қилдим,— деди.

Хуросоннинг хуштабиат аҳлидан ва пешволаридан бўлган қамда Мир билан доимо теггишиб қочириб сўзлар айтиб юрадиган мавлоно Бурҳон:

— Мен мулоҳаза билан қўлимни тортиб, тилимни тиймоқчиман: агар сўз қотсам, ҳазрат Мир аразлайдилар ва юзларини буриштириб, қошларини чимирадилар,— деди.

Нозик табиятли Мир унга «Латифатарош» деб лақаб қўйган хуросонлик хушоматгўй мавлоно Бадахший бўлса:

— Эй мавлоно Бурҳон, агар беадаблик ва густоҳлик бўлмаганда, сувратдаги Мирнинг қўлларидаги ҳассани олиб бошинга солар эдим,— деди.

Ҳазрат Мир:

— Азизлар яхши сўзлар айтишди ва маъно дурларини маъқул сочишди. Агар Мавлоно Бурҳон номаъқул иши-

ни раво кўрмасалар ва дағаллик қилмасалар, мен табоқлардаги олтинларни дустларнинг бошидан сочмоқчи эдим,— деди»¹.

Алишер Навоий яратган адабиёт ва санъат дурдоналари ўрта аср меъморлиги ва тасвирий санъатини, умуман 15-аср эстетик дунёсини чуқур ўрганиш ва тушуниш учун ажойиб ва бебаҳо манба бўлиб қолади. Асримиз ва давримиз мавқеидан туриб ўтмиш тарихини кузатар эканмиз, ҳеч муболағасиз айтиш мумкин, жаҳон тарихида ҳеч бир шоир Алишер Навоийчалик кўп бинолар қурган эмас, меъмор санъатини шунчалик завқ-шавқ билан улуғлаган эмас. Дарҳақиқат, Бобур Мирзо айтганидек, «Алишербек назари йўқ киши эди».

ИБН БАТТУТА СЎЗИ

Бундан бир неча йил аввал Мағриб (Марокаш) мамлакатига таъмир ишлари билан борган эдик. Марокаш, Работ, Фос, Танжир каби кўҳна шаҳарларни кўрар эканмиз, араб ҳамкасблар билан бўлган суҳбатларда кўпинча қадимий Шарқ ва Ғарбнинг маданий алоқалари ҳақида мунозара бошланиб кетар, ўрта аср араб

сайёҳларининг Марказий Осиёга сафарлари, улар қолдирган саёҳатномаларнинг илмий аҳамияти ҳақида мулоҳазалар айтилар эди. Хусусан, Ибн Баттута (1304—1377) номи билан машҳур Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ат-Танжийнинг ватани Танжирга борганда, сайёҳ умрининг охириги йилларини ўтказган Фос шаҳрини

¹ Норқулов Н. Камолиддин Беҳзод. Тошкент, 1964, 15—16-бетлар.

томоша қилганда унинг ўзига хос илмий жасоратини янада чуқурроқ ҳис этдик.

Ибн Баттута¹ саёҳатнома-сининг тарихий аҳамияти умуман изоҳ талаб этмайди. Лекин сайёҳ эсдаликларининг Марказий Осиё меъморлиги тарихига бевосита алоқаси борлиги ҳали кўпчиликка маълум эмас. Шу ҳақда бир шингил сўз айтмоқчимиз. Меъморий ёдгорликлар — даврнинг тош китоби, деган таъбир бор. Ана шу тош китобни ўқий билиш, тушуниш, атрофлича таҳлил этиш ғоят машаққатли ишдир. Айниқса, бирор ёдгорлик ҳақида аниқ тарихий ҳужжат сақланмаган бўлса, ҳатто бинонинг ўрни ҳам номаълум бўлса, муаммонинг қанчалик мураккаб эканлиги ўз-ўзидан аён бўлади. Шундай қийин вазиятда сайёҳ ўз кўзи билан кўриб айтган ҳар бир сўз қанчалик тарихий аҳамият касб этишини фақат аниқ мисолларда кузатиш айни муддаодир. Жаҳонгашта сайёҳ Ибн Баттутанинг саёҳатномаси ана шундай муҳим тарихий ҳужжатлар қаторидан ўрин олади. Дарвоқе, Ибн Баттута берган маълумотлар асосида баъзи тарихий муаммо бўлиб келган масалаларга ижобий жавоблар топилди.

Ибн Баттута 14- асрнинг 30- йилларида Волга бўйлари орқали Олтин ўрданинг пойтахтидан Хоразм томонга йўл олади. Хоразм пойтахти Урганчда бўлади. Кот ва Вобкент орқали Бухорога ўтади. Кейин Самарқанд шаҳрига саёҳат қилади. Йўл-йўлакай шаҳарлар хусусияти, меъморий ёдгорликлари ҳақида қисқа, лекин ғоят муҳим тарихий маълумотларни ёзиб қолдиради.

Ибн Баттута Ўрол дарёси бўйидаги Саройжиқ (Саройча) шаҳрида тўхтаб ўтади. Шаҳардаги бир турк авлиёси Зовиясида — хонақоҳида меҳмон бўлади. Кекса авлиёни катта эҳтиром билан «Ота» деб аташларини уқтириб ўтади. Ўша вақтда Ўрол дарёсининг маҳаллий аҳоли «Улуғ сув» деб атагани ҳам диққатга сазовор.

Агар Урганч шаҳрининг 1372—1388- йиллар давомида Амир Темур томонидан беш марта фатҳ этилганини эътиборга олсак, Ибн Баттута қолдирган тарихий маълумотлар нечоғли зўр аҳамиятга эгадигани аён бўлади.

Ибн Баттута қадимий Урганчни Хоразм номи билан тилга олади. Кўпни кўрган сайёҳ таърифига эътибор беринг: «Бу туркларнинг энг улуг, гўзал ва улкан шаҳари, унда ажойиб бозорлар, кенг

¹ Ибн Баттута ҳақида мукаммал маълумот учун Н. Иброҳимовнинг тадқиқотига қаранг (Н. Ибрагимов. Ибн Баттута и его путешествия в Средней Азии. М., 1988). Кейинги цитаталар ҳам шу китобдан олинган.

кўчалар, хушманзара жойлар бор. Шаҳарда аҳоли кўпчилигидан ҳаёт қайнайди, у гўё сермавж денгизга ўхшайди».

Ибн Баттута бозор кунлари шаҳар ичкараси ниҳоятда гавжум бўлганлигини ҳайрат билан таърифлайди. Бизнинг давримизда Кўҳна Урганч номи билан танилган бу хароба шаҳар археологик қолдиқлардан иборат, унда бармоқ билан санарли бинолар сақланиб қолган. Шулар қаторида Оққалъа, Фахриддин Розий мақбараси, Хоразмшоҳ Такаш мақбараси, Қутлуғ Темур минораси, Турабекхоним мақбараси, Нажмиддин Кубро ва Султонали мақбаралари ноёб меъморий ёдгорликлар сифатида сақланмоқда. Ана шу каби иморатлар ҳусни жамоли Ибн Баттутани мафтун этган.

Ибн Баттута амир Қутлуғ Темур томонидан қурилган масжид ва мадраса ҳақида, оқила ва ифбатли Турабекхоним томонидан қурилган масжид ҳақида хабар беради, Хоразм шифохонаси — мористонни эслатиб ўтади. Нажмиддин Кубро хонақоҳини зиёрат қилади.

Ибн Баттута шаҳар қозисининг таклифи билан янги қурилган мадрасага кўноқ бўлади. Шу ерда машҳур зиёлилар билан учрашиб суҳбатлашади. Мадрасанинг ҳозиргача сақланиб қолган улкан минораси ўша давр юксак санъатидан дарак беради. 1981 йилнинг кузида минора

яқинида археологик тадқиқот олиб борилди. Янги мадрасанинг қолдиқлари қисман очилди. Ажаб эмаски, галдаги қазмишларда сайёҳ суҳбат ўтказган жой ҳам топилса!

Ибн Баттутанинг хоразмликлар таърифида айтганлари диққатга сазовор. «Дунёда ажнабийларга нисбатан хоразмликлардан ҳушмуомалалироқ, олийҳимматлироқ, меҳмондўстроқ одамларни ҳеч учратганим йўқ», деб таъкидлайди сайёҳ.

Сайёҳни амир Қутлуғ Темур ўз қароргоҳида қабул қилади. Амир уйи катта кўшкдан иборат бўлиб, кўпчилик хоналари синчкор экан. «Кейин зарҳал ёғоч гумбазли, деворлари ранг-баранг мато, шипи зардўзи шоҳи билан безатилган кичик хонақоҳга кирдик» деб давом этади сайёҳ.

Сайёҳ ҳар бир юртдаги меъморий бино ҳақида, шаҳар ҳақида бирор хабар бераркан, у беихтиёр ўша давр, жой тушунчаси, хусусиятларини акс эттириши табиий. Шу жиҳатдан турли хил мазмундаги биноларни арабча бир сўз «зовия» деб аташи эътироз билдиради. Машҳур шайх Нажмиддин Кубро қабри устидаги бино ҳам, унинг яқинидаги мужовир Жалолиддин ас-Самарқандий шайхлик қилаётган бино ҳам, ҳатто Турабекхоним қурдирган мухташам бино ҳам зовия

атамаси билан номланган. Ҳозирги кузатишлар кўрса-тишича, Нажмиддин Кубро қабри устига мақбара ва яқинига зиёратхона қурилган экан. Бу меъморий комплекс аҳоли орасида ҳозир хонақоҳ номи билан маълум. Шайх хизмат қиладиган хонақоҳ деб аташади. Тўрабекхоним қурдирган маҳташам бино ҳам бизнинг давримизгача сақланиб қолган.

Амирнинг хотини Тўрабекхонимнинг таклифи билан Ибн Баттута малика қурдирган хонақоҳга меҳмон бўлиб ташриф буюради. Хонақоҳ — улугвор ва гузал бинони сайёҳ зовия деб атайди. Худди ана шу зовия — хонақоҳ тадқиқотчилар орасида баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Чунки кўпчилик хонақоҳни аллақачон бузилиб кетган, деб ўйларди, ҳозиргача унинг ҳатто ўрни ҳам номаълум, деб ҳисобланарди. Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотларимиз шуни тасдиқладики, ҳозиргача «мақбара» деб ҳисобланган ҳашаматли иморат аслида ўша Ибн Баттута меҳмон бўлган хонақоҳнинг ўзи экан. Археологик қазишлар натижасида, ичкаридаги ер тагидан хонани тутун билан иситадиган ғиштин қувурлар топилди, ҳеч қандай қабр қолдиги йўқ. Демак, ўша бино мақбара эмас. Қолаверса, бинода дарча — панжаранинг кўплиги, ичкарининг ёруғлиги ва нақшинкорлиги

бинонинг аслида хонақоҳ бўлганлигидан дарак беради.

Тўрабекхоним хонақоҳи — Хоразм меъморлигининг етук намунаси, юксак дид ва маҳорат билан бажарилган ижод маҳсули.

Ибн Баттута Самарқанд шаҳри ҳақида ҳам тарихан аҳамиятли маълумотлар ёзиб қолдиради. Сайёҳнинг таъкидлашича, Самарқанд «дунёда энг катта ва энг гузал шаҳарлардан бири. У Водийи Қассарин анҳори бўйида жойлашган. Қирғоқлардаги чигириклар сувни боғларга чиқариб беради. Бу анҳор бўйида пешиндан кейин шаҳар аҳолиси йиғилиб сайру томоша қилади. Ўша жойда дам олиш учун суфалар, мева-чева ва таом дуконлари бор».

Қадимги Самарқанд харобалари ҳозир Афросиёб номи билан маълум ва археологик ёдгорлик сифатида сақланиб қолган. Ибн Баттута Самарқандга келганда ана шу жойдаги вайрона — маҳаллалар, саройларни эслаб утади. Машҳур Шоҳизинда ансамбли ҳақидаги маълумоти айниқса аҳамиятли. Маълумки, Шоҳи зинда ансамбида сақланиб қолган ҳозирги ёдгорликлар асосан 14-асрнинг иккинчи ярмида қурилган. Ҳатто Ибн Баттута зиёрат қилган Қусам ибн Аббос мақбараси ҳам кейинроқ таъмир этилган. Дастлабки бинонинг қолдиқлари археологик тадқиқотлар вақтида аниқланди.

Ибн Баттута маълумотлари асосида Шоҳи зинда мақбарасининг дастлабки шакли ҳақида маълум тасаввурга эга бўлдик.

Машҳур араб сайёҳи Ибн Баттутанинг саёхатномаси

Марказий Осиё меъморлигига оид муҳим маълумотлар беради. Улар изидан бориб, сайёҳ таъкидлаган ёдгорликларни аниқлаш ва урганиш янги-янги илмий кашфларга олиб келишига ишонамиз.

ЗАҲИРИДДИН БОБУР СЎЗИ

Ҳатто афсона ва нақллар унутилиб сукут этганда ўша ўтмиш замин ва замон ҳақида меъморий обидалар сўзлаб бериши мумкин, деган эди Н. В. Гоголь. Худди шундай! Архс-ологик текширишлар натижасида Марказий Осиёнинг қадимги тарихи ва маданиятига оид ҳеч кутилмаган осори атиқалар топилди ва топилмоқда. Ажойиб санъат дунёси гуё янгидан кашф этилмоқда.

Меъморлик обидалари эса мангу эмас, уларнинг ҳам ўз умри бор. Табиатнинг асрлар давомидаги тазйиқи ва таъсири (иссиқ-совуқ, ёз-қиш, ёнғингарчилик) ҳар қандай муштақкам иморатни, ҳатто тошни емиради, нуратади, вайрон қилади. Даҳшатли қирғин урушлар, талон-тарож босқинлар оқибатида ота-боболаримиз даҳоси яратган қанча-қанча бебаҳо санъат дурдоналари изсиз нобул бўлиб кетган.

Санъат асари доимо нодир ва ноёб. Бирор техник ва илмий ихтирони бугун бўлмаса эртага кашф этиш мумкин, лекин санъаткор ижодини ўзга санъаткор ихтиро этиши

деярлик мумкин эмас. Бухородаги Минораи Калонни Устод Баҳо ижод этган. Агар шу минорани бошқа меъмор бино этганда, унинг кўриниши, бўйи-басти бутунлай бошқача бўлар эди.

Қадимги санъат асарининг сақланиб қолган кичик бир қолдиғи ҳам қадрли, бунинг санига яна санъат асари таърифидаги бир-икки қадимги сўз топилса, унинг қанчалик тарихий ва илмий аҳамият касб этиши кўриниб турибди. Ана шундай бебаҳо ва қадрли тарихий сўзларни машҳур адабий ёдгорлик — «Бобурнома»да топдик.

«Бобурнома» саҳифаларини кузатар эканмиз, киши ақлини лол этувчи кенг фикр, чуқур мулоҳаза, оқилона зийраклик ва синчков текширишларнинг шоҳиди буламиз. Мазкур воқеаномага олимлар турли масалалар бўйича муaroжаат қилишган, чунки унда 15- аср охири ва 16- аср бошларига доир қисқа, сермазмун ва аниқ тарихий маълумотлар жуда кўп. Шунинг учун ҳам Бобурнинг меъморликка оид

сўзларини айнан ва тўлиқ келтиришга ҳаракат қилдик. Гарчи меъморлик Бобурнинг касби бўлмаса-да, у ўз даври меъморий услубига (айниқса Ҳиндистонда) муайян таъсир кўрсатган, унинг хотираларида бу соҳага оид махсус терминларни, меъморий иншоотларнинг тасвирини, меъмор санъатига оид фикр ва мулоҳазаларни учратамиз. Нақл этилган ўша давр меъморлик намуналарининг кўпчилиги бузилиб кетганини эътиборга олсак, Бобур Мирзонинг меъморлик тарихига қўшган ҳиссаси янада яққол намоён бўлади.

Айниқса, Бобурнинг Самарқанд меъморлигига оид маълумотлари анчадан бери мутахассисларни қизиқтириб келмоқда. Бобур Самарқанд шаҳрида оз вақт бўлган. «Мен Самарқанд олғонда, ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўп иш кўруб эдим, не тажриба бўлиб эди»¹, — деб ёзган эди. Шунга қарамай Бобур Самарқанд ёдгорликлари ҳақида қисқа бўлсада тарихан катта аҳамията молик хабарларни ёзиб қолдирган:

«Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур... Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғи қаҳр ва ғалаба билла мунга даст топмағон учун балдаи маҳфуза

дерлар... Қўрғонини фасилнинг устидан буюрдумким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқди» (104-бет). Демак, Самарқанд шаҳрининг ташқи девори 15-аср охирида тахминан 8—8,5 км экан. «Феруза дарвозасидин Шайхзода дарвозасигача фасил устидан от билан юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёқ юрулур эди», — деб таъкидлайди Бобур. Девор устидан от билан юриш мумкинлигининг ҳарбий истехком ва мудофаа жиҳатидан қанчалик мураккаб ва катта ҳажмли иншоот эканлигини кўрсатади. 15-аср охири — 16-аср бошларида мавжуд бўлган шаҳар дарвозаларининг номлари ҳам айтиб ўтилган: Оҳанин, Феруза, Шайхзода, Гозуристон, Сўзангарон, Чорраҳа дарвозалари. Бизнинг давримизгача бу дарвоза ва деворлар сақланмаган. Шунинг учун ҳам Бобур кўрсатган жойлар асосида шаҳар атрофидаги девор чегараси, мудофаа учун қулай жойлари ва дарвозалар ўрнини белгилаб, Самарқанднинг тарихий топографиясига оид маълумотларни аниқлаш мумкин. «Самарқанд шаҳри ажаб ораста шаҳредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар ҳирфагарнинг

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. Тошкент, 1960, 141-бет. Кейинги цитаталар ҳам шу китобдан олинди.

бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хуб новволлиқлари ва ошпазликлари бордур. Оламда яхши қоғаз Самарқандин чиқар... Гирдогирдида яхши ўланглари бор» (106—107- бетлар).

Бобур шаҳар ичкараси ва атрофидаги диққатга сазовор манзил ва иморатларни кўрсатиб берган. «Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг иморати ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлиқ, Кўк саройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур» (105- бет). Яна бошқа бир жойда «Темурбек солгон олий иморатлардин бири Кўк саройдурким, Самарқанднинг аркида воқий бўлубтур. Ажаб хосиятлик имораттур» (95- бет). Афсуски, замондошларини ҳайратда қолдирган тўрт қаватли улкан кўшк — Кўк-сарой бузиб ташланган. Чамаси аркадаги кўпчилик иморатлар синчкори бўлган, оқибатда ёғочлари чириб, тез бузилиб кетган. Саройнинг тўрт қаватли бўлгани эса эъланли оқибатида тез бузилишига сабаб бўлган. Бобур саройни кўшк деб бежиз атамаган. Кўшк тузилишн жиҳатидан қалъабанд қўрғонлардан анча фарқ қилади. Кўшк одатда мунтазам боғичига қурилган парк павильонларидан иборат, асосан

синчкори айвон ва хоналардан ташкил топади. Кўшк масаласига кейинроқ яна тўхтаб ўтамиз.

Бизнинг давримизгача Би-бихоним масжиди номи билан машҳур бўлган ансамбль ҳақида қуйидаги қисқа маълумотни ўқиймиз: «Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанин ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярфау иброҳимал-қавоиди (ило охириҳи) «андоқ улуғ хат бида битибтурларким, бир қуруқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур» (105-бет). Бобур масжиднинг тошдан қилинганлигини ўқтириб ўтади. Чунки масжид бошқа иморатлардан, айниқса, ўймакор тошдан ясалган 480 та пилпоё — устунлари, дарвозабанд улкан пештоғи ва турли безаклари билан ажралиб турар эди. Археологик қазилар натижасида тошдан фаршланган ҳовли, айвонлар саҳни, жуда кўп устун курсилари қолдиғи топилди. Устунлардан ҳам бир нечаси сақланиб қолган экан.

Маълумки, Бобур Ҳиндистонни фатҳ этгандан сўнг, у ерда катта қурилиш ва ободончилик ишларини олиб борди. Кези келганда Бобур ўзи бошлаган иморатларни Самарқанддаги Бибихоним масжиди кўлами билан таккос-

лайди. Бу 1525 йил воқеаларидан: «Нечунким «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболага билан битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамонлик сангтарошларидан ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир ограда ушбу огранинг сангтарошларидан менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсон сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди» (361- бет).

Яна Бибиҳоним масжидига қайтайлик. Масжид мутахассислар томонидан ўрганилиб, у ҳақда китоблар ёзилган бўлса-да, унда ҳали ҳал этилмаган муаммолар кўп. Шулардан бирини эслатиб ўтамиз ва уни ҳал этишга ишорани асосан Бобур беради.

Гап шундаки, мазкур масжидни Самарқанд аҳли ҳануз «Мадрасаи хоним» деб атаб келади. Ҳатто Бибиҳоним мадрасаси таърифида, лекин Бибиҳоним масжидини назарда тутиб шеърлар ҳам ёзилган. Дарвоқе, тарихий манбаъларда Темурнинг катта хотини Сароймулкхоним томонидан мадраса қурилгани ҳақида унча аниқ бўлмаган маълумот бор. Ибн Арабшоҳ (15- аср) меймор ва муҳандислар ўзаро

маслаҳатлашиб масжид қаршисига унга монанд мадраса қуришга режа тузишганлигини айтади. 17- аср охириларида Малиҳо Самарқандий 16- аср воқеаларини тасвирлар экан, Абдуллахон Самарқандда жоме масжиди қаршисидаги хоним мадрасасини ер билан яқсон этди, ундан фақат хоним мақбараси сақланиб қолди деб ёзган. Ана шу фактларга асосланиб кўпчилик олимлар (М. Е. Массон, Ш. Е. Ратия, Г. А. Пугаченкова, Л. Ю. Маньковская ва бошқалар) хоним мадрасаси ҳозирги масжид қаршисига қурилган ва катталиги масжиддан улуғроқ бўлган деган фикрга келишади. Хўш, бу ҳақда Бобур нима дейди? Ваҳоланки тарихий хабарларда чалкашлик мавжуд экан Бобур Самарқанддаги ҳар бир диққатга сазовор иморатни кўрсатиб ўтган, жума масжидни «Сангин», «бисёр олий иморат», деб таърифлайди. Ундан ҳам улуғроқ бўлган мадраса ҳақида нима учундир бир оғиз ҳам сўз айтмайди. Барча бошқа тарихий манбаларда эса фақат масжид биноси тасвирланади. Малиҳо Самарқандий ўзи кўрмаган бино ҳақида ривоятларга кўра ёзгани маълум бўлади. 16- аср тарихчиси Ҳофиз Танишнинг далолат беришича, Абдуллахон Самарқанд осори атиқаларини зиёрат қилар экан, биноларни бузишга эмас, аксари «у вилоятда буюк амир ва унинг авлодларидан қолган

ҳамда бузилиш ва вайронлик-
ка юз қуйган иморатларни ту-
затишга буйруқ берди... Жа-
ноб Қулбобо Қўкалтош уни
тузатиш ва қуришда тириш-
қоқлик кўрсатмоқдалар¹. Уму-
ман, Абдуллахоннинг бино-
корликка бўлган баланд ихло-
си ва иморат-иншоотлар қу-
ришдаги улкан ғайрат ва ма-
шаққатларини назарга олсак,
унинг Самарқанд ёдгорликлари
таъмир қилдирганига
ишонмоқ керак.

Бобур мирзо Самарқанд
атрофида Амир Темури томо-
нидан обод қилинган боғларни
аниқ кўрсатиб, тарихан му-
ҳим хабарларни беради. «Бо-
бурнома» да ўқиймиз: «Са-
марқанднинг шарқида икки
боғ солибтур, бириким йироқ-
роқтур, Боғи Булдудур,
ёвуқроғи Боғи Дилкушодир,
андин Феруза дарвозасига
ҳиёбон қилиб, икки тарафида
терақ йиғочлари эктурубтур.
Дилкушода ҳам улуг кўшк
солдурбтур, ул кўшкта Те-
мурбекнинг Хиндустон уру-
шини тасвир қилибтурлар»
(105-бет). Дарвоқе, Боғи
Дилкушо таърифида Шара-
фиддин Али Яздий, Ибн Араб-
шоҳ, Ғиёсиддин Али каби та-
рихчилар шавқ-завқ билан ёз-
ганлар. Таърифга кўра, ҳар
тарафи 1500 газ бўлган чорбоғ
уртасига жойлашган кўшк уч
ошиёнли, баланд гумбазли,

ичкарисини нақшинкори, таш-
қарисини кошинкори. Ниҳоятда
файзли ва жозибали. Кўшк
атрофи мармар устунлар қато-
ри билан ўралган экан. Али-
шер Навоий айтганидек:

«Гоҳ Бўстони Дилкушо ичра,
Қасру айвони жонфизо ичра...
Қилса не ранг ичини наққоши,
Тоши ҳам бўлғай ул сифат қоши».

Тарихий манбалар шунча-
лик эътибор берган ажойиб
кўшк асрлар давомида наҳот-
ки бутунлай йўқ бўлиб кетган
бўлса? Ҳа, купчилик олимла-
римиз шундай фикрга кели-
шади. Уларнинг тахминича,
Кўшк Дилкушо харобалари
Самарқанд шаҳридан 6 км на-
ридаги «хончарбоғ» номли те-
па остида қолиб кетган. Лекин
у ерда олиб борилган архео-
логик текширишлар таъриф-
дагидек бино қолдиқларини
бермади. Балки олимлар адаш-
гандир? Дарвоқе шундай бўлиб
чиқди. Асрлар муаммосини ҳал
этишга Бобурнинг икки оғиз
сўзи йўлланма берди.

Тарихий манбалар таъкид-
лашича, Боғи Дилкушо Кони-
гил ўлангининг бир чеккасида
жойлашган экан. Бобур Кони-
гилни «Самарқанд шаҳридин
шарқ тарафидадур, бир нима
шимолга мойил, бир шаръий
бўлғой» (107-бет), — деб тас-
вирлайди. Конигил ўланги
кенглиги бир шаръий, яъни
тахминан икки километрдан

¹ Ҳофиз Тавийи ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдулланом, 2-жилд.
Тошкент, 1969, 241-бет.

ошмас экан. Демак, Бобурнинг Кўшки Дилкушо ҳақида айтган сўзларини эсласак, кўшк қолдиқларини Самарқанднинг шарқидаги қадимги катта йўл бўйида, шаҳарнинг Фсруза дарвозасидан икки километрча наридан қидириш керак экан. Қадимги йўл қолдиқлари бизни ҳозирги даврда мақбара деб таърифланиб келастган Ишратхона номи билан машҳур бўлган бино олдига олиб келди. Дарвоқе, халқ бежиз бинони Ишратхона деб атамаган. Ҳали-ҳали ҳайрат саволини эшитиб келар эдик: наҳотки, шундай гўзал шоҳона сарой ёш қиз Хованд Султон беканинг мақбараси бўлса? Йўқ, хато кетган экан. Тадқиқотчилар (В. Л. Вяткин, М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, В. Н. Засипкин) 1464 йил вақфномасида тасвирланган Хўжа Абду Дарун мазорига ёндош Феруза гумбазли мақбара (ҳазир ҳам бор) ўрнига Ишратхона биносини мақбара деб ўйлашган экан. Натижада, кўшк мақбара сифатида талқин қилинган. Агар Бобур «бир шаръий» масофани (фақат — икки сўз) кўрсатмаганда, ҳалигача Ишратхона биносини 1464 йилда қурилган мақбара деб юрар эканмиз, ваҳоланки бу бино 1399 да қурилган боғ ичидаги кўшк — сарой экан.

Бобур мирзо Темурнинг бошқа боғларини ҳам кўрсатиб ўтади: «Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида Кони-

гилнинг қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур. Нақши жаҳонга мавсум. Ман кўрган маҳалда (яъни 1497—98-йиллар) бу боғ бузуллуб эрди, оти беш қолмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъага ёвуқтур. Яна Самарқанднинг қуйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳишттур. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош қўрғонида — чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлиқ қилибтур аларнинг қабри ул мадрасададур» (105-бет).

Ҳозирги даврда Амир Темур (Гури Амир) номи билан машҳур мақбарани Бобур мадраса деб атаган. Бу сўзлар кўпчилик тадқиқотчиларни (В. Л. Вяткин, В. В. Бартольд) ҳайратда қолдирган. Фақат 1941—1944-йиллар давомида олиб борилган археологик текширишлар масалага аниқлиқ киритди. Ҳақиқатдан ҳам Бобур айтганидек, Гури Амир Муҳаммад Султон номидан қурилган мадраса комплексининг бир қисми бўлиб чиқди.

Бобур буюк олим Улугбек мирзо даври мейморлигига оид қатор қизиқарли, тарихан муҳим аҳамиятта эга бўлган маълумотлар қолдирган:

«Улугбек мирзонинг иморатларидан Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хо-

хонақодур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомига машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар, Бу жиҳатдин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитой нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ғалибо бу масжиднинг қибласининг самти мунажжим тариқи билан амал қилибтурлар» (105-бет).

Бобур таърифлаган ҳозирги Регистон атрофидаги тўрт ажойиб иморатдан шу кунларгача фақатгина Улуғбек мадрасаси сақланиб қолган деб ҳисоблар эдик. Археологлар мадрасанинг гарб томонидан Мирзои ҳаммомининг қолдиқларини топишди. «Бобурнома» эса бизга Улуғбек хонақоҳини «топишга» ёрдам берди. Шу ҳақда икки оғиз сўз.

Тарихий ёдномаларда қайд этилган «бисёр улуғ» гунбазли

хонақоҳ қасрда ва қандай бўлган? Наҳотки бутунлай вайрон бўлиб, бирор қолдиқсиз йўқолиб кетган бўлса? Регистон ёдгорликлари ҳақида тадқиқот олиб борган мутахассислар (М. Е. Массон, Б. В. Веймарн, Г. А. Пугаченкова ва бошқалар) хонақоҳ биноси ҳозирги Шердор мадраса ўрнида бўлган, 17-асрга келиб бино тамоман бузилиб кетган деган хулосага келишган эди. Бу фикр санъат ва меъморлик тарихи китобларида ҳам такрорланиб келмоқда. Ҳақиқатан ҳам археолог С. Н. Юренев Шердор мадраса буюк пештоғи ичкарасидаги деворлар тагини очиб қурганда, пойдевор остидан қандайдир аввалги бинонинг қолдиқлари топилган. Лекин бу қолдиқ девор йўналиши мадраса деворларига нисбатан бир оз қийшиқ бўлиб, улкан бинога монанд тушмаган. Наҳотки, Улуғбек меъморлари шунчалик катта хатога йўл қўйган бўлишса?

Масалани ҳал этиш учун яна тарихий гувоҳларни жалб этамиз. Абдураззоқ Самарқандий Улуғбек «бир-бирига рўбару мадраса ва хонақоҳ бино қилиб, бу икки мақомни қуриб тамомлаш борасида бир неча йил саъй-ҳаракатлар кўрсатди»¹,— деган экан ва лекин «икки иморат» жойига

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матдан саъдайн ва мажмаи баҳрайи.— Тошкент 1969, 277-бет.

бир вақф ажратганини айтади. Бобур эса «мадраса» ва «хонақоҳ» иборасини бир иморат мазмунида ишлатади. Бобур Самарқандни босиб олганда Феруза «дарвозадин кириб мадраса ва хонақоҳ сари ўқ юрдум. Келиб хонақоҳнинг тоқининг устида ўлтурдум» (140- бет), — деб ёзади. Бобур кўпинча фақат мадраса сўзини ишлатади. «Бу маслаҳат учун шаҳрнинг уртасида Улуғбек мирзонинг мадрасасининг томининг устида оқ уй тикиб ўлтурдим» (146- бет), «мен мадрасада эдим» (148- бет) каби. Энди бошқа билвосита далилларни кўрайлик. «Самария» китобининг муаллифи Абу Тоҳирхўжа (19- асрнинг 1- ярмида яшаган). Улуғбек мадрасасини таърифлар экан, иморатни «мадраса ва масжиди жомеъ» деб атайди. Яъни масжиди жомеъ деб хонақоҳни назарда тутмоқда. Хонақоҳ эса усти берк масжид демакдур. Худди шунга ўхшаш. Улуғбек мадрасаси ёнидаги иморатни «мадраса ва масжиди жомеъ Тиллакори» номи билан атайди. Дарвоқе, Тиллакори мадраса номи билан ҳозир танилган мадраса ҳовлисининг гарб томони бутунлай усти берк гумбазли масжид хонақоҳи билан эгалланган ва бу жой 17—19- асрлар давомида шаҳарнинг жомеъ масжиди хизматини ўтагани маълум. Мазкур иморатни кўрмаган киши «Самария»ни ўқиса, у мадраса ва масжиди

жомеъ икки мустақил иморат экан деб тасаввур этиши мумкин. Ваҳоланки, сўз бир ҳовли атрофида ўзаро узвий боғланган мадраса ва масжид — хонақоҳ ҳақида бормоқда. бу тасодиф эмас, албатта. Анъанага кўра ҳар бир мадраса таркибида усти берк масжид — хонақоҳ бўлиши зарур ҳисобланган. Шунинг учун ҳам тарихий манбаларда «мадраса ва хонақоҳ»нинг бир иморат таркибида қурилгани кўплаб зикр этилган. Айниқса, Темур ва Улуғбек давридан бошлаб турли вазифани ўтовчи иморатларни ягона комплекс ёки ансамбль тарзида яратиш анъанаси кенг ривож топган.

Юқоридаги далилларни инобатга олсак муаммо ойдин бўлади қолади. Улуғбек мадрасаси ва хонақоҳи ҳозирги тушунчага кўра ягона иморат комплексидан иборат бўлиб, замонамизгача етиб келган. Ҳозирги ҳовлининг гарб томонини эгаллаб турган учта улкан гумбазли (айниқса ўртадагиси катта ва баланд бўлган) ва ўзаро бирлашган учта катта саройдек хоналар Бобур айтган хонақоҳнинг худди ўзидир. Мавжуд ва маълум хонақоҳлар ичида тарихда бундан улуғроқ хонақоҳ бўлмаган. Демак, хонақоҳ мадрасанинг ташқи қаршисида эмас, балки орқа томонида экан, яъни ҳовлига нисбатан қарама қарши (рўбару) бўлиб чиқади.

Бобур айтган Муқаттаъ масжиди ҳам сақланиб қолма-

ган. Лекин уша давр меъмор-
лигида ёғочлардан териб иш-
ланадиган хотамкори услуби-
нинг булганлигидан, шу ус-
лубда бинолар ислимий ва хи-
тоий нақшлар билан безатил-
ганидан дарак берадики, кей-
инрок бу услуб деярлик уну-
тилиб кетган. Фақат баъзи
эшик ва шиплар безагида ана
шундай услуб белгилари қол-
ганини кузатишимиз мумкин.

Асрлар тажовузи оқибати-
да ер билан яксон булган
Улуғбек расадхонасининг вай-
роналари жойлашган манзил
ҳам давр утиши билан тамо-
ман унутилиб кетган экан.
«Бобурнома» ни уқиган киши
расад харобаларини ҳеч янг-
лишмай топиши мумкин эди:
«Яна бир олий иморати Пуш-
таи Куҳак доманасида расад-
дурким, зич битмакнинг ола-
тидур. Уч ошёнликдур. Улуғ-
бек мирзо бу расад била Зичи
курагонийни битибтурким,
оламда ҳоло бу зич мустаъ-
малдур. Ўзга зич била кам
амал қилурлар» (105—106-
бетлар). Бошқа жойда Куҳак-
нинг ўрни ҳам кўрсатилган.
«Бобурнома» да тасвирлаш
усулини кузатсак, одатда имо-
ратларнинг ер остидаги қисми
— хоналар ҳам бино қаватла-
ри (ошиён — этаж) сирасига
кирганини кўраимиз. Шундай
экан, Бобур расадхонани уч
ошиёнли иморат деганда,
унинг ер остидаги сектант қис-
ми ҳам ошиён — қават
ҳисобига ўтганмикин? Агар
шундай булса, расадхона ре-

конструкциясига яна ўзгариш
киритишга тўғри келади.

Машҳур расадхона қол-
диқларини Абусаид Маҳзум ва
В. Л. Вяткин топдилар. Ра-
садхона ўрнида бир неча бор
археологик қазилмалар (Л. В.
Вяткин, М. Е. Массон, В. А.
Шишкин ва Я. Ғ. Ғуломов экс-
педициялари) олиб борилди.
Натижада расадхона пойдево-
рининг лойиҳаси ва ер ости-
даги қисми аниқланди. Лекин
Бобурнинг икки сўздан иборат
хабари («уч ошёнликдур») бул-
маганда, ҳеч қандай архе-
ологик текширишлар бино-
нинг уч қаватдан иборат ул-
кан иншоот эканлигини аниқ-
лаб бера олмас эди. Расадхона
кўриниши ҳақидаги олимлар-
нинг реконструкцияларига (Б.
Н. Засипкин, В. А. Нильсен, Г.
А. Пугаченкова). Бобур айтган
ана шу фактлар асос булди.
«Самарқанднинг қатъасининг
ичида яна бир қадимий иморат-
тур, масжиди Лақлақа дерлар.
Ул гунбазнинг ўртасида ерга
тепсалар тамом гунбаздан лақ-
лақ ун келур, ғариб амирдур,
ҳеч ким муниг сиррини бил-
мас» (106- бет).

Лақлақа масжиди сақлан-
маган, ҳатто ўрни ҳам маъ-
лум эмас. Балки археологик
текширишлар натижасида то-
пилиб қолса, ажаб эмас.

Бобур мирзо Улуғбек бун-
ёд этган боғлар ҳақида ҳам
қимматли маълумотлар бера-
ди. У Чилустун номли
кўшкни шундай таърифлайди-
ки, унинг айтганлари асосида

бино архитектураси ва тузилишини — яққол тасаввур қилиш мумкин, айниқса, Чилустун кўшкнинг бутунлай бузилиб кетганини назарга олсак, тарихий хабарнинг қадри янада ортади.

«Яна пуштаи Қўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонга мавсум. Бу боғнинг уртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўпорибтурларким, юққорига чиқар йўллар бу тўрт бурждиядур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориги ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдир. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар» (106-бет). Қандай гўзал кўшк! Уни ижод этган меъмор ҳеч шубҳасиз юксак истеъдод эгаси бўлган.

Бошқа бир боғ таърифини эшитайлик: «Бу имораттин пушотан Қўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуг айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуг тош тахт қўюбтур, тули (бўй) тахминан ўн тўрт — ўн беш қари бўлғой, арзи (эни) етти-секкиз қари, умқи (баландлиги) бир қари. Мундоқ улуг тошни хили йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлибтур. Дерларким,

ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлгондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур изораси тамом чиний, Чинихона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур» (106-бет). Бобур айтган катта тош-тахт, чамаси боғ ташлавадиқ ҳолга келгандан сўнг Самарқанд аркига кўчирилган. Ўймакор тошни ҳозир ҳам куришимиз мумкин. У кейинги йилларда Амир Темури мақбараси ҳовлисига келтириб қўйилган.

Султон Аҳмад мирзо бунёд этган бир боғ бундай таърифланади: «Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафоллиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин қуйироқ, баландининг устида Қулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши норвонлар (қайрағоч) ва сарв ва сафе дорлар тикбтурлар, ҳили саромад манзилидур. Айби будурким, улуг суйи йўқтур» (106-бет).

Бобур мирзо Самарқанд тахтидан қувилгандан сўнг анча вақт сарсон-саргардонликда юради. Йўл-йўлакай кўргани турли жойларнинг кўргони, меъморий иншоотлари ҳақида ҳам хабар ёзиб қолдирган. Унинг Шаҳрисабз ёлгорликлари ҳақидаги сўзлари айниқса диққатга сазовордир.

«Яна Кеш вилоятидур, Самарқанднинг жанубидадур,

тўққуз йигоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур, Итмак добони (ҳозирги Тахта Қорача) дерлар, сангтарошлик қилур, тошларни тамом бу тоғдир элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хуб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуг пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун али ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур. Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири андадур» (108- бет).

Бобур тасвирлаган девонхона ҳозир Оқсарой номи билан машҳур. Оқсаройдан фақат бир улкан пештоқ сақланиб қолган холос. Атрофидаги қўшқават уйлар, турли хос бинолар, ҳовузлар бузилиб кетган. Лекин якка пештоқнинг ўзи Оқсаройнинг қанчалик улугвор, катта ва серҳашам эканлигидан дарак беради. Айниқса пештоқнинг кошникор безаклари ниҳоятда

нозик ва нафис санъат билан ишланган. Малиҳо Самарқандийнинг (17- аср) гувоҳлик беришича, Оқсарой пештоғи китобасида «Агар қудратимизга шак-шубҳанг бўлса, қурган иморатларимизга қара!» деган арабий сўзлар бўлган экан. Дарвоқе, Темур улкан иморатлар қуриш билан сиёсий мақсадларни ҳам кўзда тутгани маълум. 1404 йилда Шаҳрисабзни келиб кўрган испан элчиси Р. Клавихо ҳам Оқсарой таърифини қолдирган. Клавихо сўзлари асосида тадқиқотчилар Оқсаройнинг пештоғи девоннинг ташқи дарвозаси деб тушунишган, девон ҳовлисига пештоқ орқали ўтилган, асосий бинолар ичкарида бўлган деб фараз этишган. Лекин Бобур айтишича, саройнинг асосини «бир улуг пештоқ» ташкил этган. Шунинг эътиборига олсак, пештоқ ҳовли олдида эмас, балки ичкарида жойлашган бўлиб чиқади. Демак, саройнинг бошқа қолдиқларини пештоқнинг олди томонидан қидириш керак экан. Шу вақтгача пештоқ орқасидаги ҳудудда олиб борилган археологик текширишлар натижа бермаганлигининг сабаби шунда экан.

Бобур уруш жадаллари қаторида 1505 йил бир муддат Ҳирот шаҳрига келиб, узоқ-яқин қариндошлари ҳузурида меҳмон бўлиб туради. Ўзи айтганидек, қарийб 20 кун давомида машҳур сайроҳлардан деярлик ҳаммасини бориб

кўради. Мана уларнинг номлари:

«Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози қоғоз ва Тахти остона ва Пуликоҳ ва Каҳдистон ва боғи Назаргоҳ ва Нсъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони ва Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси ва Тахти Сафар ва Тахти Навоий ва Тахти Баргар ва Тахти Ҳожибек ва Шайхи Баҳоуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мазорат ва мақобирини ва намозгоҳи Мухтор ва Ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмон ва Биллурийким, асли Абдулвалид экандур, Имом Фахр ва Боғи Ҳиёбон ва мирзонинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва мақбарасини ва масжиди жомийни ва Боғи Зоғон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Султон Абусаид мирзо солғон дарвозаи Ироқнинг тошида Оқсарой ва Пўрон ва Суфаи Тирандозон ва Чарғолонг ва Мирвоҳид ва Пулимон ва Ҳожа Тоқ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва Савсанихона ва дувоздаҳ бурж ва Жаҳоноронинг шимол тарафидаги улуг ҳавз ва тўрт тарафидаги тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозаи Малик ва Дарвозаи Ироқ ва Дарвозаи Фирузобод ва Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қипчоқ ва Бозори Малик ва Чорсув ва Шайхулисломнинг мадрасаси ва Ма-

ликларнинг масжиди жомии ва Боғи шаҳр ва Бадиуззамон мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидаги мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйлари-ким, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомийниким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиниким «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосиниким «Сафоя» ва «Шифоя» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим» (254—255- бетлар). Кўриниб турибдики Бобур турли иморат ва боғлар билан жуда қизиққан, уларни катта ҳафсала ва зийраклик билан кузатган, ҳатто уларни номма-ном ёзиб қолдирган. Мазкур иморатларнинг деярли ҳаммаси бузилиб кетгани, аксар қисми атайин вайрон этилганини, уларнинг номлари ҳам унутилиб кетганини назарга олсак, Бобур хотираларининг нақадар аҳамиятли эканлигини яққол кўрамиз.

Боғи Сафиддаги бир кўшк-павильон тасвирини тингланг: «Тарабхона боғчанинг ўртасида воқиф бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёна-лиқ, вале ширингина имораттур, юққориғи ошёнида такав-вуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт ҳужрадур. Ўзга бу тўрт ҳужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохилидур, бир уйдурким, ҳужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишин йўсунлуқ бўлибтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввардур, агарчи бу иморат-

ни Бобур Мирзо қилгандур, вале, бу тасвирларни Султон Абдусайд мирзо буюргондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар...» (252- бет).

Ҳирот шаҳридаги Тарабхона кичикроқ бўлсада кўп жиҳатдан Самарқанддаги Ишратхона — Қўшки Дилкушо ва Оқсаройни (Гури Амир яқинида) эслатади. Тарабхона — Ишратхона типидagi иморатларнинг асосий вазифаси боғдаги уй-жой эканлигининг аниқланиши, меъморлик тарихи учун айниқса аҳамиятлидур. Чунки, баъзи чалкашликлар оқибатида қатор иморатлар (жумладан Оқсарой, Ишратхона) шу вақтгача мақбара деб талқин этилмоқда эди.

Бобур Ҳиротда эканлигида Алишер Навоийнинг уйида истиқомат қилди, унинг қурдирган иморатларини, Неъматобод ансамблини бирма-бир кўриб чиқди. Шу даврда Бобур Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди билан, унинг бинои хайр ишлари билан янада яқинроқ танишди.

«Алишербек назири йўқ киши эди,— ёзади Бобур.— Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, қарғиз пайдо бўлмиш бўлғай... Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф булдилар. Мунча бинойи хайр ким, ул қилди, кам ки-

ши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай» (233- бет).

Бобурнинг ўзи ҳам Алишер Навоий каби бинокорлик ва меъморликка, боғдорчиликка гоят қизиққан, ихлос қўнган эди. Унинг бинойи хайр ишлари, айниқса, Афғонистон ва Ҳиндистон ҳукмрони бўлган даврда кенг ривож топди. «Бобурнома» да бу ҳақда гоят диққатга сазовор хотиралар келтирилган. Бобур буйруғи ва кўрсатуви билан жуда кўп боғлар барпо этилган, турли хил иморат-иншоотлар қурилган. Олиб борилган бунёдкорлик ишларининг кенг кўлами ҳақида Бобурнинг Самарқанддаги Бибиҳоним масжиди қурилиши билан қилган қиёси характерлидур.

Яна баъзи далилларни эслаб утамиз.

«Одинапур қўрғонининг олида, жанубий тарафида бир баландида тарихи туққуз юз ун тўртта бир чаҳорбоғ солдим. Боғи Вафоға мавсум, рудка мушриф, руд қўрғон била боғнинг орасидадур, норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур... Ери муртафиъ, оқар суйи муттасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикроқ пушти воқиъ бўлибтур, бир тегирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчаман бу пуштанинг устида воқиъ бўлибтур. Боғнинг ғарби жанубий тарафида дахи даролах

ҳавзедур, атрофи тамом норунж дарахтларидур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдогирди тамом себергазурдур. Бу боғнинг айн ери ушбудур. Норунжлар сарғаргон маҳалда бисёр яхши кўринур, хили яхши боғ воқия бўлибтур» (190- бет).

Бомисн тоғи этагидаги Исталиф кенти «Бу кентта Боғи Калон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим. Боғдин ташқири улуғ чинорлар бор чинорларининг туби сабзалиқ, сафолиқ манзиледур. Боғнинг уртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгрибукри ва бисиеқ эди. Мен буюрдумки, бу ариқни ража ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди» (194-бет). Шу қишлоқнинг пастроғида Хожа Сеёрон номли чашманинг атрофини Бобур тош билан ишлатади. «Чашмани гач ва соружа била даҳи дардаҳ қилдурдим. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлик, гуниялиқ тахти бўлди, тамом... аргувон гули очилган маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлғай. Сарик аргувони ҳам бисёр бўлур... Пуштанинг устида

улуғ гирд суфа солдурдум. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хили яхши манзил бўлди» (195- бет).

Бобур тарихий воқсаларни зикр этиб боришнинг монументал шаклидан ҳам фойдаланади. Масалан, 1501 йил тоғларда саргардон бўлиб юганида Масчо ва Палғар орасидаги чашма ёқасидаги тошга уч байт шеърни ёздирад. «Ул қўҳистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар» (155- бет). Шу атрофдаги тошларда Бобур номидан ўйиб ёзилган на туртта тарихий хат ҳозиргача сақланиб қолган¹. 1507 йили қишда навбатдаги босқиндан Кобулга қайтар экан Бобур Бодиж деган жойда тошга тарих ёздирад: «Ҳофиз Мирак битиди, Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошлиқ қилди. Шитоб учун ободон қазимади» (278- бет).

Бобур Ҳиндистонни фатҳ этгандан сўнг, мамлакатнинг ўз тасарруфи остидаги турли шаҳарларида, айниқса Агарда жуда катта қурилиш ва ободончилик ишларини олиб боради. 1525 йили Бобурнинг Агра, Биёна, Дулпур, Гувалёр ва Кўлдаги иморатларида 1490 сангтарош ишлаганлиги қурилишларининг катта кўламидан дарак беради.

¹ А. Мухтаров. Таджикские и другие надписи на скалах и камнях в верховьях Заравшана и их научное значение. Материалы первой всесоюзной научной конференции востоковедов. Издательство Академии наук Узбекской ССР. Ташкент, 1958, стр. 671—672.

Бобур бир неча бор Ҳиндистонда оқар сув йуқлигини қайд қилиб ўтади. Шунинг учун «ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлиқ ва сиёқ ерлар ясаса бўлур» (369-бет). — деб маслаҳат беради. Ўзи эса қай жойда боғ барпо этар экан режа тортиб лойиҳали, хушбичим ва ҳушманзара бўлишига алоҳида эътибор беради. Агра шаҳридаги боғни эслайлик: Жўн суви яқинидаги «бесафо ва хароб», «макруҳ ва нохуш» ташландиқ жойни боғ этишга қарор қилинади: «Ул улуғ чоким, ҳаммом суви андиндур, бунд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуғ ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат олидаги ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳлиқлар ва сиёқлиқ боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гушада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настанлар мураттаб ва мукамал бўлди» (369-бет). Шу каби «сиёқлиқ ва яхши тарҳлиқ боғчалар ва ҳавзлар»ни дарё ёқасидаги жойларда Бобурнинг яқинлари бунёд этадилар.

Бобур Агра боғидаги ўзи қурдирган ҳаммомни таърифлар экан, қизиқ кузатиш ва тафсилотларни ҳам айтиб ўтади: «Ҳиндустоннинг яна уч

ишидин мутазаррир эрдук: бир иссигидин, яна бир гардин, яна бир тунд слидин. Ҳаммом ҳар уччаласининг доифий эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилар, иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, киши совуққа тунгтай. Ҳаммомнинг бир ҳужрасиниким, қуллатайн ҳавз андадур, тамом тошдин тугатибтурлар. изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдинким, Биёна тошидур» (369-бет).

Бобур шахсан ўз диди ва эстетик майлларига муносиб боғ ва иморатлар барпо этгани табиий. Унинг истак ва талабларини амалга оширган меъмор ва ҳунарманд усталар қаторида етакчи ўринни Марказий Осиё ва Хуросонлик ижодкорлар эгаллаган бўлиши керак. Чамаси Бобур Мовароуннаҳр меъморлиги услуги ва анъаналарини тарғиб ва тадбиқ этган кўринади: «Ҳинд эли бу тарҳ ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатидин, Жўннинг иморатлари қилгон тарафи ерларга Қобул от қўюбтурлар» (370-бет). Бобур бунинг акси ўлароқ, баъзан «Ҳиндустон тарҳи», «Ҳиндустоний такаллуф», яъни услуб ва безакларни танқид этади.

Бобур Ҳиндистоннинг тарихий ва меъморий ёдгорликларини катта қизиқиш билан томоша қилади, иморатлар ҳақида ўз фикр ва таассуротларини ёзиб қолдиради.

1528 йили Гувалёрдаги меъморлик ёдгорликларини бориб кўради, характерли томонларини батафсил тасвирлайди: «Мон Сингнинг ва Бикраможитнинг иморатларини тамом юриб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бесиёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча рожалар иморатларидан Мон Сингнинг иморатлари яшироқ ва олийроқтур. Мон Сингнинг иморатининг томонинг бир зильи шарқ соридур. Бу зильни ўзга зильларга боқа кўпроқ такаллуф қилибтур, баландлиги тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, тамом санги тарошидадин, юзини гач била оқортибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур, икки қуйиғи табақаси хили қоронғудур, андак ёруғилуғи муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур, буларни шамъ билан юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зильида беш гунбазтур. Бу гунбазларнинг ораларида кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улук гунбазларнинг устига зарандуд қилгон мис танглари қадобтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил қоши билан қошикорлиқ қилибтурлар. Яшил қоши билан гирдо-гирдини тамом кела (банан) дарахтларини курсатибтурлар. Шарқ сойлиги зильининг буржида Ҳотийпулдур. Пилни «ҳотий» дерлар, дарвозани «пул». Бу

дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар; биайниҳи фил, хили мушобиҳ қилибтурлар. Бу жиҳаттин «Ҳотийпул» дерлар. Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиғи табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юққориғи мартабаси худ мазкур бўлгон гунбазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйларибтур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқиф бўлубтур. Агарчи Ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, вале беҳавороқ ерлардур (413- бет).

Гувалёрдаги бутхоналар тасвири ҳам диққатга сазовор: «Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёнлари пастроқ, қадимий вазълиқ, изорасида тамом мужассам суратлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълиқ пешоҳида улук ва баланд гунбаз, мадраса ҳужраларидек ҳужралариким бор, ҳар ҳужранинг устида танг-танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қуйиғи ҳужраларида мужассам тошдин бутлар тарош қилибтурлар» (415- бет).

Бобур шу каби бошқа иморатларни — бутхона, масжид, боғларни таърифлар экан, баъзан уларнинг тузилиши, меъморий услубига доир танқидий фикрларни ҳам айтиб ўтади. Боғча ичидаги ёғоч тоғор — кўшкчани «пастроқ, баландроқ» дейди.

«Богчанинг эшигида Ҳиндустоний вазълиқ бемаза айвонлар қилибтур» (414- бет). «...Хунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гўния йўқ... Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ» (360-бет) деб хулоса этади. Шунинг учун ҳам Бобур доим ўрناк кўрсатиб, «тарҳлиқ ва сиёқлик» ерлар яшаш, иморатлар қуришга, боғлар бунёд этишга даъват этади.

Бобур суғориш иншоотлари, инженерлик конструкциялари, техника билан ҳам кўп қизиққан, бу соҳадаги ишларни рағбатлантирган. Бу жиҳатдан унинг устод Алиқулининг тўп, милтиқ каби қуроллар яшаш, улкан қозон қуйиши ишларини шахсан бориб кузатгани, иморатлар гунбазларини фарқлаб қайси дастур билан қилинганини кўрсатиши диққатга сазовор. Мана ер остидан сув чиқариш учун ясалган иншоотнинг тасвири:

«...бир ҳоли ер эди, анда ҳам бир улук войин буюрдум даҳидардаҳ (яъни томони 10×10 қари). Ҳиндустон истилоҳи била зиналиқ улук чоҳни «войин» дерлар... Тавр войине воқиф бўлибтур. Уч табақа иморат бу войининг ичида бўлубтур. Боридин қуйиғи табақаси уч айвондур, йўли чоҳқа тушадур, аинадин ўқтур. Ҳар уч айвонга бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон биридин учар зина баландтур. Боридин қуйиғи айвондин сув

тортилгон чоғда сув бир зина қуйи тушар. Боридин юқориғи айвонга пашкол вақти сув улгайғонда гоҳи сув чиқар. Ўртанчи табақасида бир қазноқлиқ айвондур. Бу айвоннинг қаринаси бир гунбаздурум, сув чарҳини уюрур, ўй бу гунбазта уюрулур. Юқориғи табақаси бир айвондур, ташқи боқишлиқ чоҳ устидаги саҳндин беш-олти зина қуйироқ, икки тарафдин зинадин бу айвонга йўл борур. Рост тарафига бобур йўлнинг ўтрасида тарих тошидур. Бу чоҳнинг ёнида яна бир чоҳ кўпорилибтур. Ул чоҳнинг туби бурунги чоҳнинг ўртасидин бир нима юқарроқ бўлғай. Мазкур бўлгон гунбазта чарҳнинг ўйи уйрулуб, ул чоҳдин сув бу чоҳқа келур. Бу чоҳқа яна бир чарх ясалибтурким, ул чарҳ билан сув фасилнинг устига чиқар. Фасил усти билан юқориғи боғчага сув борур. Чоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлибтур» (370- бет).

Бобур ўз даврининг универсал олими, санъаткори ва саркардаси эди. У гузал ғазаллар, рубоийлар қаторида, тарихий насрий асари — воқеаномани ёзди. Меъморларга меъморликка оид кўргазмалар берди, ўз иродаси ва диди билан иморатлар, боғлар тарҳини белгилашда асосий фикрни айтди, янги алифбе — «Хатти Бобурий»ни ихтиро қилди, ҳатто метрологияга қатор янгиликлар ва

аниқлик киритди. Агра билан Кобул орасини улчатиб, ҳар туққуз қуруҳда (мил) минора қуришни, ҳар ун саккиз қуруҳда 6 ём оти тутишга буюради, ёмчи ва сойисга маош ва отларга ем тайинлайди. Ҳар миноранинг баландлиги 12 қари бўлиб устига бир чордара ўрнатиш белгиланади. Ўлча ш бирликлари ҳақида «Мубаййин» номли насиҳат ва васият асарида кўрсатиб берганини айтади:

«Тўрт мингдур қадам ила бир мил, Бир қуруҳ они Ҳинд эли дер бил. Дедилар бир ярим қари бир қадам; Ҳар қари билки, бордур олти тутам, Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик Олти жав арази бўлди бил бу билик» (423- бет).

Бобур ва унинг меъморлик ҳақидаги сўзлари, Ҳиндистон меъморлигига муносабати ва таъсири устида фикр юритар эканмиз, бобурийлар империяси (1526—1707) давридаги шимолий Ҳиндистон меъморлиги эришган улкан ютуқлар кўз олдимизда намоян бўлади. Дарвоқе, ана шу давр Ҳиндистон меъморлигининг юксалиш даври сифатида тарихда маълум. Жуда кўп ажойиб ва маҳобатли, юксак санъат ва меъморлик асари ҳисобланган иморатлар ҳозиргача сақланиб қолган ва жаҳонга маълум. Шулар қаторида Тожмаҳал ансамблини (1650). Бобурийлар даври меъморлигининг гултожиси десак бўлади. Тожмаҳал меъморлик ёдгорлик-

лари орасида Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистон халқлари маданий алоқаларининг тимсолидир. Тожмаҳал пештоқлари орасида устодлардан Муҳаммад Шариф Самарқандий ва Ота Муҳаммад Бухорийларнинг табаррук номларининг зикр этилишининг ўзи ана шу тарихий, асрий ва маданий алоқаларнинг яна бир ёрқин саҳифасидир. Ҳали бу маданий, бадий алоқа ва таъсирларни илмий ўрганиш каби шарафли вазифа олимларимиз олдида турибди.

Умуман айтганда Бобур мирзонинг Самарқанд, Ҳирот ва бошқа шаҳарлар меъморлигига оид қолдирган маълумотлари бебаҳо тарихий аҳамиятга эга. Хабарлар, таъриф-тавсифлар ниҳоятда қисқа ва лўнда бўлишига қарамай, улар асосида 15- аср охири — 16- аср бошларидаги тарихий ва меъморий иморатларга оид қимматли материал топилди; қатор меъморлик ёдгорликлари ҳақидаги ҳақиқат аниқланди, унутилиб кетган бинолар ҳақида ишонarli ва тўлиқ тасаввур олинди, ниҳоят ўша давр меъморлигининг махсус терминлари, ифода усуллари маълум бўлди. Хуллас ҳали «Бобурнома» га фақат меъморлик тарихи муносабати билан кўп марта олимлар мурожаат этиб, ундан бебаҳо тарихий фактларни топиши аниқ.

Ўзбек халқининг ажойиб фарзанди, замонасининг йи-

рик сиёсий ва давлат арбоби, саркарда, истеъдодли шоир, олим ва тарихнавис Заҳириддин Бобур мирзо буюк маънавий хазина яратдики,

унинг кўп қиррали ва рангбаранг инжулари давр ўтиши билан янада ёрқин товланмоқда.

ДОРИЛФУНУН ВА ДОРИШШИФО

Яқинда Парижда чиқадиган «Осиё журнали» саҳифаларида араб тилида 11-асрнинг ўрталарида Самарқанд шаҳрида тузилган икки тарихий ҳужжат-вақфномалар эълон қилинди.

Биринчи вақфномадан маълум бўлишича, Тамғоч Бугро Қорахон томонидан Самарқанднинг ҳозирги Афросиёб қисмидаги Боб ал-Жадид, яъни Янги дарвоза мавзеида, шаҳид қабри — Машҳадга ёндош қилиб катта мадраса қурилган экан. Машҳад дейилгани афсонавий Қусам ибн Аббос қабри бўлиб, у ҳозир Шоҳи зинда — «Тирик шоҳ» номи билан машҳур. Вақфномада таъкидланишича, мадраса биноти атрофида чегара сифатида Малика Туркон Хотуннинг уйи, амир Низомуддавланинг хонақоҳи, Аҳмад муқассиснинг уйи, карвонсарой, майдон, ариқ новлари бўлган.

Вақфномада мадрасада илм ва дин аҳлининг дарс ўқиши, таълим олиши, адаб ўрганиши уқтириб ўтилган. Мадрасада истиқомат қилувчи мударрислар — фикҳ, адаб муаллимлари, қорилар, боғбон, қоровул каби хизматчи-

ларга, талабаларга йиллик маош белгиланган. Масалан, фикҳ — дин дарсини ўргатувчи муаллим — фақиҳ учун йилига 3600 дирҳам, талабаларнинг ҳар бири учун эса 1800 дирҳам тўлаш тайинланган. Вақфномада таъкидланишича, ўша даврда 47 дирҳам 1 мисқолга, яъни 4 грамм чамаси соф олтин қийматига эга бўлган экан. Мударрислар, хизматчилар ва талабаларни узлуксиз таъминлаб туриш учун Бугро Қорахон мактаб-мадрасага вақф сифатида бир неча карвонсарой, ҳаммом ва турли биноларни, мевазор боғларни ажратган. Бугро Қорахон мадрасанинг биринчи мутаваллиси қилиб олим Абу Тоҳир Абдурахмон ибн ал-Ҳасан ал-Жазалийни тайинлаган экан. Тарихий маълумотларга кўра мазкур мадраса мўғуллар босқинидан кейин ўз фаолиятини тўхтатган бўлиши керак, чунки босқин оқибатида Самарқанд мадinasи бутунлай вайрон бўлиб, ташландиқ ҳолга келгани маълум. Юз йилча кейин Самарқандга келган араб сайёҳи Ибн Баттута Шоҳи зинда

мозорини келиб зиёрат қилар экан, унинг ёнидаги машҳур мадраса ҳақида бирор сўз айтмаган. Чамаси бу даврга келиб, яъни 14- аср 30- йилларида мадраса вайроналари устига бошқа бинолар қурила бошлаган. Демак, ҳозирги Шоҳи зинда мақбараси атрофидаги ер қатламларини кавлаб кўрилса, тупроқ остидан қадимги мадраса қолдиқлари топилиши аниқ.

Ўша мадрасанинг қолдиқлари фақат ер остидагина эмас, балки ҳозирги сақланиб қолган бинолар орасидан ҳам топилмоқда. Шоҳи зинда зиёратхонасига туташ қўш девор орасида ўймакор ёғочдан ясалган бино пиромони-карнизи сақланиб қолган экан. Бошқа бир жойда девор ортидан чиройли бир миноранинг пастки қисми топилди. Хуллас, шу атрофда археологик қазишлар олиб борилса, қадимги мадраса шаклу шамойили ҳақида тўлиқроқ маълумот топишимизга шубҳа йўқ. Шуниси ажабланарлики, ҳозирги пайтда мсّمорий ансамбль сифатида машҳур бўлган қабристон бундан қарийб минг йил муқаддам жуда обод манзил бўлиб, қатор маҳобатли бинолар орасида мадраса алоҳида ўрин олган экан. Эндиликда бу манзил ҳозиргача маълум қадимги мадраса-университетлар орасида энг нуронийсининг ўрни ва қолдиқлари сифатида алоҳида диққатга сазовор. Энди Шоҳи

зинда қабристонигаги мсّمорий обидалар ҳақида гап кетганда, улар остида ётган қадимги мадраса-университетни фахр билан эслаймиз, таърифлаймиз. Ажаб эмас шу тарзда Бухоро ва Хоразмдаги қадимги университетларнинг ҳам қолдиқлари топилса!

Парижда эълон қилинган иккинчи вақфнома ҳам катта тарихий аҳамиятга эга. Буғрохон иноят этган иккинчи вақфномадан Самарқанд шаҳрида қурилган катта бир бино — бемористон, яъни касалхона ҳақида, уни таъминлаш учун ажратилган қатор уй-жой, карвонсарой, кичик касалхона — нимақ бемористон, Обигарм номли аёллар ҳаммоми, дуқонлар ҳақида маълумотлар топамиз. Барча вақф жойларидан тушган даромад 100 қисмга бўлиниб, 15 қисми бемористондаги касаллар пархез таоми учун, 8 қисми гушт учун, 16 қисми касал муолижаси учун таклиф этилган ҳаким-табибларга, 5 қисми уйларни иситиш, ошхона ўтин-кўмири учун, 3 қисми имом ва муаззин ва ҳоказога сарф этилар экан. Қолган пулдан 1000 дирҳамига дори-дармон сотиб олиб сақланар экан. Вақфнома ҳижрий 458 йилда, яъни милодий 1065 йилда тузилган бўлиб, бемористоннинг биринчи бошлиғи қилиб Муҳаммад ибн Абдумалик ал-Сафар номли шифокор тайинланган экан. Ҳеч шубҳасиз, Ибн Сино яшаган даврга оид

Самарқанддаги йирик касалхона ҳақидаги маълумотлар ҳар жиҳатдан ҳам эътиборни жалб этади.

Биз асосан Ҳирот шаҳридаги Алишер Навоий томонидан қурдирилган «Дорушифо» ҳақида кенгроқ маълумотга эга эдик. Бухородаги бошқа бир «Дорушифо» асримизнинг бошларида ҳам табобат фанининг маркази бўлиб келган. Эндиликда эса 1050 йилларда қурилган бошқа бир «Дорушифо» ҳақида хабар топдик. Ибн Сино таваллудининг 1000 йиллиги арафасида Самарқанд шаҳридаги қадимги бир шифохона бемористон

ҳақида тарихий ҳужжат топилгани табобат тарихи мутахассисларини айниқса қизиқтирди. Ажаб эмас қадимги бемористоннинг архсологик қолдиқлари ҳам топилиб қолса!

Ҳали куҳна утмишнинг уқилмаган китоблари, аниқланмаган сирру асрорлари жуда кўп. Олимларимиз асрлар қаъридан, замину замонлар харобаларининг кулга айланган қолдиқлари орасидан утмиш маданиятимиз, санъатимизнинг сунмай қолган учқунларини топмоқдалар: нур толаларини авайлаб йиғиб, халқимизни боқий бойлигини нурафшон этмоқдалар.

ИШРАТХОНА — БОҒИ ДИЛКУШО КЎШКИ

Самарқанд шаҳрининг ноёб ва ажойиб меъморий ёдгорликлари маълум ва машҳур. Уларни курган сари завқимиз ошади: кўркам санъат дурдоналарини ярата олган, аксари номаълум қолган халқ усталари, меъмор, муҳандисларнинг ижод даҳоси ва маҳоратига қойил қоламиз. Ўтмиш суронли йиллари гувоҳи бўлган нуроний иморатларнинг ҳар бири бутун бир тарих — уларда баъзан асрий муаммолар мавжуд десак, хато бўлмайди. Меъморий ёдгорликларни синчиклаб, атрофлича ўрганар эканмиз, янги-янги кутилмаган тарих саҳифалари очилмоқда. Ана шундай тарихий муаммолардан бирининг чиги-

лини ечишга муяссар бўлдик. Шу ҳақда икки оғиз суз.

Ишратхона мақбараси таърифини эшитар экансиз, ниҳоят заргар санъатидек нафис ва нозик улкан иморат қолдиқларини кўздан кечирав экансиз, беихтиёр савол тугилади: Нечун мотам ва қайғу манзили қабр устига махсус қурилган бинони Ишратхона деймиз? Наҳотки шундай гўзал ва файзли шоҳона сарой мақбара бўлса? Бу бино таърифида кўп китоблар ёзилган. М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель каби ҳурматли олимларни қайд этишларича, мазкур бино Ҳабиба Султон бегим томонидан суюкли қизи Ховзанд

Султон бека қабри устига тикланган мақбара. Шундай хулоса қилишга В. Л. Вяткин томонидан ўтган асрнинг охирида топилган вақфнома асос бўлган. 1464 йилда битилган Ҳабиба Султон бегим вақфномасида Феруза боғининг ғарбий бурчагидаги Хўжа Абду Дарун мақбарасига ёндош қурилган «Феруза гумбазли» иморат ичига Хованд Султон бека кўмилгани зикр этилган. Шу асосда тадқиқотчилар Ишратхона иморатини мақбара деб қабул этишган.

Энди бошқа тарихий фактларга мурожаат этайлик.

Шарафиддин Али Яздий Самарқанднинг Шарқ томонидаги Боғи Дилкушо ҳақида жуда қизиқ хабар қолдирган. «Зафарнома» да ёзилишича¹, 1397 йилнинг кузида Амир Темурнинг ҳукми билан Кониғул ўлангининг чеккасида шундай чорбоғ тузилдики, ундан гузалроқ боғ бутун салтанатда бўлмаган. Меъморлар хиёбон ва чаманлар тарҳини тузишган. Сангтарошлар ўз асбобларини шай этса, мусаввирлар бўлгуси кўшк сарой беагининг мусаввадасини чиза бошлаганлар. Самарқандда истиқомат қилаётган жамики моҳир меъморлар фикрлашиб, ҳар тарафи 1500 газ квадрат чорбоғга асос солинган, ҳар

тарафининг ўртасига баланд пештоқли дарвоза қурилган. Ўртага икки ошиёنли уч тоқва олий гумбазли ҳашамдор кўшк қурилган. Ичкарисини нақшинкори, ташқарисини кошинкори, ниҳоятда файзли ва жозибали. Кўшк изораси мармардан ясалган. Боғнинг кўркидан мамнун бўлган Темур, унга «Боғи Дилкушо» деб кўшкга монанд ном қўйган экан.

Тарихчининг таърифи билан Алишер Навоийнинг кўшк-қаср ҳақидаги сатрлари орасида қандайдир яқинлик бордек туюлади:

«Гоҳ Бўстони Дилкушо ичра,
Қасру айвони жонфизо ичра...

Қилса не ранг ичини наққоши,
Тоши ҳам бўлғай ул сифат қоши»²

Дарвоқе, Алишер Навоий Самарқандга келганда Боғи Дилкушонини ҳам зиёрат қилган бўлиши керак.

Темур Ҳиндистон газова-тидан қайтар экан, 1399 йил 28 апрелда Боғи Дилкушога тантана билан келиб тушади. Подшоҳ хонадонига мансуб бўлганлар, шаҳзодалар ва амирлар ғолиб Темурни зар сочқулар билан кутиб олишадди. Тарихчи Ғиёсиддин Али боғдаги иморатни Кўшкни Дилкушо деб таърифлайди³. Демак, 1399 йилда кўшк иморати деярли қуриб тугатилган десак бўлади.

¹ История Самарканда. т. 1, Т., 1969, стр. 192.

² Алишер Навоий. Сабъи сайёр. Асарлар. 9- жилд, Т., 44,77- бетлар.

³ Ғиёсиддин Али. Дневник похода Темур в Индию. М., 1958, стр. 187.

Бу воқсадан бир неча йил кейин Самарқандга келган Кастилия қироли Генрих III нинг элчиларини Амир Темур 1404 йил 8 сентябрда Дилкушо боғида қабул қилади. Клавихонинг ёзишича, амир фавворали ҳовуз бўйидаги тахтда утириб, уларни қабул қилган. Орқасида эса кўшкнинг улғувор пештоғи кўриниб турган.

Амир Темурнинг алоҳида ихлос қўйган энг гузал боғи ва ундаги кўшк кейинги подшоҳлар даврида ҳам гавжум ва обод бўлган. 1410 йилда амир шайх Нуриддин Самарқандни қамал қилган вақтда «икки-уч кунни Дилкушо боғида ва Кониғилда ўтказди». 1418 йил кузида Улғубекнинг иниси шаҳзода «Мирзо Жукий Дилкушо боғига келиб тушди. Мирзо Улғубек бир неча кун давомида узлуксиз зиёфат шартларини латифлик билан бажо келтирди»¹.

Бобур Мирзо Самарқанд муҳосарасида Феруза дарвозаси орқали шаҳарга кирган эди. «Бобурнома» да ўқиймиз: (Темурбек) «Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодир. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида

терақ йиғочлари эқтурубтур. Дилкушода ҳам улўғ кўшк солдурубтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар»². Яна Бобур Дилкушо боғи билан Самарқанд шаҳри орасида Бўдана қўриғ ўланги борлигини кўрсатиб ўтади.

Тарихий манбалар шунчалик эътибор берган ажойиб кўшк наҳотки бутунлай йўқ бўлиб кетган бўлса? Академик М. Е. Массон Боғи Дилкушо қолдиқлари Самарқанд — Панжакент йўлидаги 6 км нарида жойлашган ҳозирги Сочак қишлоғи яқинида деб аниқлайди. У ердаги тепалик ҳали ҳам «Хон чорбоғи» деб аталади³. Бизнингча бу Дилкушо боғи эмас. Тахминимизни тасдиқлайдиган икки далил бор: Хончорбоғда олиб борилган археологик текширишлар унда ҳашаматли бино қолдиқлари йўқлигини кўрсатади. Иккинчидан, Ҳиндистон урушидан қайтаётган Амир Темур Самарқандга жануб томондаги катта йўл орқали келар экан, аввал Дарғом яқинидаги Давлатобод боғида тўхтайтиди. Эртасига эса Боғи Дилкушога ўтади. Агар Боғи Дилкушо Сочак қишлоғи яқинида бўлса эди, Темур Давлатобод боғидан Са-

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саздайн ва мажмаи баҳрайн. Т., 1969, 255- бет.

² Бобирнома. Т., 1955, 105- бет.

³ Маъзолей Ишратхона. Т., 1958, стр. 25.

марқанд сари шимолга эмас, балки шарқ томонга юрган бўлар эди. Маълумки, Самарқанднинг Феруза дарвозаси орқали катта йул жанубга — Шаҳрисабз томонга, иккинчи йул шарққа — Панжакент томонга олиб борган. Демак, Боғи Дилкушонинг Самарқанддан шарқ томон олти километр нарида деб фараз этсак ва Темур асосий йулдан юрганини назарда тутсак, унда Темур Самарқанд шаҳрига яқинлашиш ўрнига ундан узоқлашган бўлиб чиқади. Бу ҳол ҳақиқатга хилоф деб кўринади.

Энди ўз кузатишларимизни айтамиз: «Хон чорбоғ» Темурнинг «Боғи Бўлду» си қолдиқлари бўлиши керак. У ҳолда яқинроқдагиси, Бобур айтган «ёвуқроғи» — Кўшки Дилкушо шаҳарнинг Феруза дарвозасидан тахминан 2 км жануби-шарқда жойлашган, ҳозирда Ишратхона номи билан машҳур иморат бўлиб чиқади. Шоҳона кўшк-саройнинг кейинги даврларда Ишратхона номи билан айтилиши ҳам бежиз эмас. Чунки, мазкур кўшк бутун тузилиши, нафис ва қашаматли безаклари билан, қолаверса тарихан шоҳларнинг ишрат-базм даргоҳи бўлгани билан «Ишратхона» деб номланишига ишо-

нарли асос бор. Темур ва Улугбек давридаги ишрат базмларини эсланг, шунинг оқибатида Улугбекнинг руҳонийлар билан бўлган кескин туқнашувларини эсланг. Хондамир шундай воқеани айтади: катта базм вақтида Мухтасиб Саид Ошиқ Улугбекка таъна билан «Сен Муҳаммад динини барбод этдинг, кофирлар удумини қилаяпсан» — деб ҳақорат сўзларини айтишга журъат этади¹. Ёки Улугбекнинг Мирзо-Жўкий шарафига Дилкушо кўшиқда берган базмларини эсланг: «Ой юзли соқийлар ва Зухра (юлдузи) дек наво қилувчи мутриблар гулранг бодалари уд ва чанг овозига улаб бедил (ошиқ) лар жонидан ақлу ҳушини ўғирлар эди... Мутрибу соқий айш-ишратга ундаб, дил оҳангини чалдилар»². Дилкушо кўшкининг кейинроқ халқ орасида Ишратхона деб ном олиши табиий.

Ҳозир ҳам Ишратхона кўшкининг қолдиқлари, гарчи анча қисмини йўқотган бўлса-да, ниҳоятда кўркам ва жозибали. Унинг баланд гумбази 1903 йили кучли зилзила вақтида қулаб тушган. Лекин гумбаз тузилишини 1872 йилда олинган фотодан аниқлаб олишимиз мумкин.

¹ Бартольд В. В. Улугбек и его время. Соч. т. II, ч. 2, М., 1964, стр. 131.

² Абдуразоқ Самарқандий, Ўша асар, 255- бет.

Ишратхона кўшкини кўриб чиқайлик. Илгари Самарқанддан чиққан меҳмон боғнинг кунботар дарвозасига тўғри келарди. Баланд девор билан ўраб олинган боғ ўртасида кўркем иморат — Кўшки Дилкушо. Тўғрида буюк пештоқ — икки қанотида икки ошиёшли хоналар ёндошган. Изораси тошдан йиғилган, безаклари силлиқ гиштдан, чокларига феруза ва ложувард ранг кошин берилган. Маълум меъёردа кошиндан ясалган гулгун турунжлар қатори. Пештоқ равоғи ичида яна бир кичик равоқ бўлиб, унинг ички деворига изора ўрнатилган. Икки ёнида кичик эшикчалар. Дарвоза орқали ичкарига кирайлик. Чордараю икки ошиён баландлигидаги катта хонақоҳ — сарой. Уйнинг тўридаги эшиги орқали ташқарига чиқиш мумкин, жануб томонидан учта хонали миёнсаройга ўтилади, шимолдан эса меҳробли узунчоқ хонаи хос (баъзи тахминларга кўра, кўшк масжиди) га ўтиш мумкин. Чордарани ташқи бурчакларида тўртта айланма зина бўлиб, улар орқали юқоридаги ошиён хоналарига ва гумбаз томга чиқилган. Кўшкнинг марказий хонақоҳ остидаги саккиз қиррали ер ости хонаси тағхонадир. Одатда бундай хоналардан сарой мулки ва озиқ-овқатларни

сақлаш учун фойдаланилган. Тағхона изораси кошин ва тошдан ишланган.

Хонақоҳ — сарой тепаси жуда мураккаб ўзаро кесишувчи равоқлар ва бурчаклардаги қалқонсимон багаллардан ташкил топган. Сарой безаклари айниқса ҳашаматли: пастда кошинкори изора, унинг тепаси оппоқ ганч устига ишланган ранг-баранг нақшинкор гуллар чаманзори-га айланган. Улар орасида бир оз бўртиб турган кундал гуллари хонани янада жилвадор этган. Чордара сарой усти ташқи томонидан иккинчи гумбаз билан бекитилган. Бу гумбаз баланд давра чамбаракка ўрнатилгани учун ҳам қадди расо ва маҳобатли. Чамбарак юзаси гириҳ асосида кошинкори нақшлар билан безатилган. Гумбаз бутунлай феруза гишталар билан терилган. Феруза гумбаз узоқ-узоқлардан кўзга ташланиб, теваарак атрофдаги бинолардан алоҳида ажралиб турган. Шунинг учун ҳам кўшк кейинроқ «Кўк гумбаз» номи билан аталган. Шоҳруҳ Самарқандга 1411 йил ёзида келиб Кониғил майсазорида боргоҳ қуриб тургач, «Кўк гумбаз» га ўтгани ҳақида маълумот бор. «Мирзо Улуғбек ўша манзилда катта бир тўй қилиб подшоҳона тўхфаларни арзга етказди»¹, — деб хабар қилади бу воқеалар-

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Ўша асар. 168-бет.

нинг гувоҳи. Боғи Дилкушонинг кейинроқ Боғи Феруза деб аталишига ҳам шу гумбаз ранги сабаб бўлиши керак.

Умуман кўшкнинг барча қисмлари ўзаро мутаносиб, рангвор тузуми ҳамоҳанг. Бинонинг нозик терилган кошинкори ва сиркори безаклари мусаввирнинг қилқалами билан бажарилгандек. Ислимий ва гириҳ нақшлари, зарҳали кундал безаклари таърифга сизмайди. Дилкушо кўшки — Ишратхона Марказий Осиё меъморлиги ҳазинасидаги ажойиб дурдоналардан ҳисобланади.

Кези келганда, Ишратхона мақбара деб белгиланиши ҳақида тўхтаб ўтамиз. Ишратхона биносини мақбара биноси деб эълон қилиниши хатодир. Бундай хатонинг пайдо бўлишига иккита сабаб бўлган: биринчидан, бино ичидаги тағхонада кейинги даврларда кўмилган 20 дан ортиқ қабрларни бўлиши; иккинчидан, В. Л. Вяткин топган 1464 йилда тузилган Ҳабиба Султон бегим вақфномаси бўлди. Вақфномада Хованд Султон бека қабри феруза гумбазли иморат ичида бўлиб, бу мақбаранинг Хўжа Абду Дарун мазори билан ёнма-ён эканлиги ва унинг ғарб томонида Боғи Феруза жойлашгани тўғрисида хабар қилинади. Шу ҳужжатга асосланиб В. Л. Вяткин ва бошқа текширувчилар (М. Е. Массон, Г. А.

Пугаченкова ва б.) Ишратхона биносини Хованд Султон бека мақбараси деб қабул қилишган. Ваҳоланки, вақфномада сўз Хўжа Абду Дарун мақбарасига ёндош гумбазли, ҳозир ҳам сақланган бино ҳақида бораётганига ҳеч ким эътибор бермаган. Бу бинонинг ҳам кўк феруза гумбазли бўлган, лекин асрлар давомида гумбаз даярлик тўкилиб кетган. Шунинг учун ҳам унинг аслида Феруза бўлган гумбазли кўзга ташланмаган бўлса керак.

Яна муҳим фактга эътиборингизни жалб этамиз. Бобур Самарқанд атрофидаги жойларни тасвирлар экан, машҳур ўланг Кониғил «Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолга мойил, бир шаръий бўлғай» деб ёзади. Яъни Кониғил кенглиги тахминан икки километрдан ошмас экан. Энди Шарафиддин Али Яздий айтган Боғи Дилкушо Кониғил ўлангининг чеккасида эканлигини эътиборга олсак, худди Ишратхона жойлашган манзил Темурунинг машҳур боғи бўлиб чиқади. Ишратхона билан Самарқанд орасидаги ўланг Бобур айтган «Будана қўриқ» бўлиб чиқади. Тарихий ёдномаларнинг ана шу жузъий кўрсатмалари, яъни Боғи Дилкушонинг Кониғил чеккасида ва Самарқанддан ниҳояти икки километрча шарқ томонда жойлашгани ҳақидаги ҳужжат асрий муам-

монинг тўғри ечилиши учун қимматли далилдир.

Кейинги йилларда, янглишмасам дастлаб М. Диёрий тахмин асосида, Ишратхона номи этимологик таҳлил асосида бутунлай бошқача талқин этилмоқда. Ишрат — аслида айш-ишратга ишора эмас, балки «Ашарат» яъни арабча «ўн» сўзи маъносида эмиш.

Ашратхона — ўнхоналик бино деган мазмунни беради. Бундай талқин ҳақиқатдан анча узоқ: икки қаватли муҳташам бино қолдиқларини диққат билан кузатсак, унда хоналар сони ўнта эмаслиги ошкор бўлиб қолади. Иккинчидан, умуман меъморлик тарихида бино номи хоналар сони билан белгилаш ҳоллари учрамайди. Учинчидан, бино тарихига оид аниқланган ҳужжатлар тарихий воқеалар, жуғрофий таҳлил ва бошқа далиллар бинонинг Амир Темури қурдирган машҳур Дилкушо кўшки — саройи эканлигини исботлаб турибди.

Ишратхона иморатининг Темури даврида қурилган Кўшки Дилкушо бўлиб чиқиши муҳим тарихий аҳамиятга эга. Чунончи, биз 14-аср охири ва 15-аср бошларида қурилган қатор кўшк-

ларнинг бирдан-бир сақланиб қолган намунасига эга бўлдик. Ишратхонанинг 1464 йилда эмас, балки 1397—98-йилларда қурилганлиги аниқланиши умуман Мовароуннаҳр меъморлиги ривожланиши ва услубидаги муҳим манба Ҳиротдан эмас, балки Самарқанддан бошланганини кўрсатади. Бу ўринда аввало машҳур Гавҳаршод бегим томонидан қурилган меъморий ансамблдаги меъморий шакл ва қурилмаларнинг Самарқанд таъсирида белгилангани ошкор бўлади.

Демак, Темури вафотидан кейин қатор меъморлар пойтахт — Самарқандни ташлаб Ҳиротда қолгани аниқланади. Қолаверса, санаси номаълум бўлиб, Ишратхона биноси услубига ухшашлиги эътиборан Самарқанддаги Оқсарой каби бинолар ҳам ҳақиқатга яқин тарихий аниқлик олади. Ва ниҳоят, Кўшки Дилкушо — Ишратхона орқали кўшк меъморлиги тараққиёти ва хусусиятларини ўрганишга асос бўлади.

Энди Ишратхонани мақбара эмас, балки Самарқанднинг машҳур Дилкушо номли боғидаги зеб-зийнатли кўшк — сарой деб номлашга ҳарқанча асос мавжуд.

МУҲАНДИСЛАР СУЛТОНИ

*Муҳандиским бу қаср обод қилди,
Бу янглиғ тарҳини бунёд қилди.*

Алишер НАВОИЙ

Халқ меъморлигида бинокорлик илми ва санъатини чуқур эгаллаган, лойиҳа ва нақшлар чизиб ижод этадиган моҳир мутахассисларни меъмор, боний, муҳандис деб улуғлашган. Кенг маънода муҳандис деб ҳандаса-геометрия илмининг билимдони, геометрияни техникага, иншоотлар конструкциясига татбиқ этувчи мутахассис-инженер назарда тутилган. Ўрта асрлар меъморлигида энг мураккаб ва муҳташам сарой ва кўшкларни, мадраса ва масжидларни ўз лойиҳаси асосида бунёд этган мубоширлар кўпинча муҳандис ёки меъмор деб аталгани маълум. Аслида муҳандис ва меъмор унвонлари катта тажрибали, маълум ва мушҳур бинокор усталарга нисбатан кўпроқ қўлланилган.

Кўҳна Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарлар меъморлиги ҳақида ўйлар эканмиз, дастлаб ўша муқаддас манзиллар кўкидаги турли даврларга мансуб беқиёс ва бебаҳо меъморий ёдгорликлар кўз ўнгимиздан ўтади. Халқ даҳосининг нодир намуналари ўтмиш замонлар элчиси ва гувоҳи сифатида қад кўтариб турибди. Ана шун-

дай гузаллик оламини ярата олган устод муҳандис ва меъморлар маҳорати таърифга сиғмайди.

Мана улкан ва маҳобатли Бибиҳоним масжид-мадрасаси. Дилни лол этувчи юксак тоқу равоқлар олдида беихтиёр савол туғилади. Бундай беқиёс улуғворликнинг ижодкор-бунёдкорлари ким экан? Тарихнавислардан Ғиёсиддин Али, Ибн Арабшоҳ, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий каби олимларнинг хабар қилишича, Бибиҳоним масжид-мадрасаси қурилишида Озарбайжон, Халаб, Кирмон, Басра, Форс, Ҳиндистон, Бағдод каби мамлакат ва шаҳарлардан келган моҳир ҳунарманд усталар тинимсиз меҳнат қилганлар. Лекин ана шу кўпчилик усталарни жамлаб, ягона тарҳлоийиҳа асосида ишни бошқарган бош меъмор ким бўлган? Тарихий воқсаларнинг бевосита гувоҳи бўлган Ибн Арабшоҳ эсдаликларида таъкидлашича, Амир Темур «Жомеъ ишини ўзининг ёрдамчиларидан ва дсвон бошлиқларидан бири бўлган Муҳаммад Жалд деган шахсга топширди. Муҳаммад

Жалд жомеъ биноси ва унинг руқнларини пишиқлашда жидду жаҳд кўрсатиб, жомеънинг асосий таркиби, тартиби ва зийнатига ҳусн беришда камоли ҳаракатини сарфлади...» Амир Темури олти йиллик улуксиз муҳориба сафаридан Самарқандга қайтар экан, ўтган муддат давомида қуриб битказилган улугвор ва беқиёс жомеъ масжидини кўришга ошиққани табиий. Шарафиддин Али Яздийнинг хабар қилишича, Темури масжиднинг ҳовлисига кириши биланоқ, мубошир меъмори узбошимчаликда айблайти, асосий бино даргоҳини ташқи дарвоза жойлашган пештоққа нисбатан паст ва тор деб топади, оқибатда Хўжа Маҳмуд Довудни, яъни бино мубоширини дорга осиб ўлдирди.

Икки тарихчи жомеъ масжиди мубоширини икки хил номлайди: бири Муҳаммад Жалд деб, иккинчиси Хўжа Маҳмуд Довуд деб ёзади. Шунга кўра кўпчилик олимлар бир вақтда икки олим жазоланган деган хулосага ҳам келишган. Гап шундаки, Ибн Арабшоҳ ҳам, Шарафиддин Али Яздий ҳам ўз тарихий китобларини воқеа бўлиб ўтганидан 20—30 йил кейин ёзганлар. Демак, тарихий маълумотларга бирор хато кириб қолган бўлиши мумкин.

Мубошир меъморийнинг тўлиқ номини фақат бир тарихий ҳужжатда учратдик. Бу

Амир Темури саройида муншйлик вазифасини бажарган, кўпчилик воқсаларнинг шахсан шоҳиди бўлган Ҳофиз Абруннинг тарихий китобидир. Қўлзъманинг Истанбул шаҳрида сақланаётган нусхасида мубоширнинг номи Хўжа Жалолиддин Маҳмуд бинни Довуд деб ёзилган экан.

Бибихоним масжид-мадрасаси каби улкан меъморий ансамблни яратган улуг меъморийнинг номи жаҳон меъморийлигининг аллома арбоблари қаторидан ўрин олса арзийди.

Энди Самарқанднинг фахри ва кўрки, Марказий Осиёда қурилган қадимги мадрасаларнинг энг етук ва беқиёс обидаси бўлган машҳур Улуғбек мадрасасини лойиҳада ижод этиб амалда бунёд этган бошқа бир улуг меъмори-муҳандиснинг муборак номини аниқлаш йўлидаги баъзи мулоҳаза ва тахминларни айтиб ўтамиз.

Мирзо Улуғбек даврида (1393—1449) пойтахт Самарқанд фан ва маданиятнинг йирик марказига айланди. Тождор олим ҳомийлигида замонасининг фозил олим ва шоирлари бошпана топди. Фан соҳасида Улуғбекнинг ҳамроҳи ва ҳамкасби бўлган қатор олимлар математика ва астрономиянинг жуда мураккаб масалалари устида баракали тадқиқотлар олиб бордилар.

15- асрнинг биринчи ярмида Самарқанд устида порлаган ёрқин фан юлдузларидан бири, Улугбекнинг илмий тадқиқотларида энг яқин сафдоши Самарқанд расадхонасининг бошлиғи Саид Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд Ғиёсиддин Коший эди. Машҳур «Зижи Курагоний» нинг арабча қўлёзмаларидан бирининг охиридаги бир қайд айниқса диққатга сазовор. Унда Султон Улугбек Самарқанд шаҳрида кузатишлар олиб бориб, рисолани ёзди, уни араб тилига таржима ва таҳрир этган Ғиёсиддин Жамшид деб чекилган экан.

Улугбек астрономия мактабининг олимларидан бири, қатор илмий шарҳлар муаллифи Абдул Али ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн ал-Биржоний ўз устози бўлмиш Ғиёсиддин Жамшид Кошийни «Султон ал-муҳандисин», яъни «Муҳандислар султони» деб юксак таърифлаган экан. Бу таъриф ўша давр мутахассис олимларининг яқдил фикрини ифода этганига ҳеч шубҳа йўқ. Демак, Ғиёсиддин Коший фақат математика ва астрономия соҳасидагина эмас, балки меъморлик ижодининг назарий асослари билан бевоқифа шуғулланиб, олимлар, меъмор-муҳандислар орасида обрў ва шуҳрат қозонган «муҳандисларнинг султони» сифатида гавдаланади. Агар Улугбек даврида Кошийдан

улугроқ муҳандис бўлганида, Биржоний ўз устозини бунчалик юксакка кўтармаган бўларди.

Ғиёсиддин Коший ҳақида маълумотлар жуда оз сақланиб қолган. Коший (Кошоний) нисбаси олим Форснинг Кошин шаҳрида туғилганини билдиради. Бинокорликда безак учун ишлатиладиган сопол-кошин номи ҳам ана шу шаҳар номига нисбатан белгиланган деб тахмин этилади. Лекин олимнинг Коший деб аталишини унинг меъморликдаги энг нозик ва қийин безаклардан ҳисобланган кошинкорликнинг моҳир устаси бўлганлигидан дарак маъносида ҳам тушуниш мумкин. Ғиёсиддин дастлаб Форс ва Хуросонда темурийлар хизматида бўлиб, тахминан 1414—1416- йилларда Самарқандга таклиф этилиб, шу шаҳарда доимий истиқомат этиб қолди. Баъзи манбаларга кўра Ғиёсиддин 1436 йилда, Т. Н. Қори-Ниёзийнинг фикрича 1429 йилда Самарқанд шаҳрида вафот этган.

Ғиёсиддин Кошийнинг «Мифтоҳ ал-хуссоб фил-ҳисоб» китоби асосан арифметика ҳақида бўлиб, унинг таркибидаги бино ва иморатларни ўлчаш тўғрисидаги уч бўлимдан иборат махсус бобида бутунлай меъморлик назарияси масалалари ёритилган.

Муаллифнинг айтишича, меъморлик фанини «билган-

лар илгари иншоот ва биноларни улчаш зарурати ҳақида асар ёзишни уйламаганлар. Шунинг эътиборга олиб, мен зарур билимлар қаторига биноларни улчаш илмини киритдим», — деб таъкидлайди.

Биринчи бўлим — тоқ ва равоқларни улчашга бағишланган. Олим устувон цилиндр шаклидаги деворли ҳажмининг уч хил — фалақа, ҳалқа ва даф каби турларини таърифлаб, қатор меъморий терминларни тушунтиради. Сўнгра тоқ ва равоқ шакллари орасидаги фарқни кўрсатиб беради. «Тоқ ва равоқнинг фарқи шундай: тоқнинг қалинлиги (ард) кенглигидан (вус) кичик, равоқнинг қалинлиги эса (равоқ) кенглигидан катта. Тоқнинг қалинлиги-равоқ узунлиги — тули деб аталади». Коший тоқнинг турли мураккабликдаги беш хил геометрик яшаш усулини келтиради. Мазкур шаклларнинг ўзи уша давр меъморлигида лойиҳа чизиш санъати қанчалик илмий асосда бўлганлигини яққол кўрсатади.

Ғиёсиддин Коший тоқ ва равоқларнинг ташқи сатҳини уларнинг қалинлигига кўпайтириб ҳажмини аниқлаш жадвалини ҳам келтирган, ҳисоблаш тартиб ва қоидаларини тушунтирган. Ҳатто эг-

ри ёйлар узунлиги билан боғлиқ улчамларни тригонометрик функциялар (синус, косинус) ёрдамида топиш йулини кўрсатган.

Иккинчи бўлим — қубба-гумбазларнинг шакли ва улчаш тартибига бағишланган. Коший гумбазларнинг тўрт хил турини таърифлаб, уларнинг сирт юзасини, ҳажмини тахминий ҳисоблаш йулларини кўрсатиб беради.

Учинчи бўлим — муқарнаслар сиртини улчаш ҳақида. Муқарнас тоқ ва равоқлар ички томонидаги безак тосак — косачалар системасидан ташкил топиб, устма-уст жойлашган безак нақшдир. У жуда мураккаб чизмали лойиҳа асосида ясалади. Коший муқарнаснинг ташкил этувчи элементлари, уларнинг характерли белгилари, номларини келтиради. Коший муқарнас косачасини — байт, устма-уст жойлашган ҳар бир қаторини табақа, косачанинг энг катта ва асосий модулини — миқёс деб атаydi. Муқарнасларнинг тўрт хил тури ҳақида маълумот беради. Коший муқарнас косачасининг такрорланувчи элементларини яшаш тартибини ҳам кўрсатиб ўтади. «Билгинки, — деб ёзади олим, — бинокор усталар тўғри тўрт бурчакнинг асосини муқарнас

миқёсига (модулига) тенг олиб, баландлигини ундан икки ҳисса узун белгилашадиган».

Кошийнинг муқарнас ясашида миқёс — модуль бирлигидан фойдаланиш ҳақидаги маълумоти айниқса қизиқарли ва меъморлик тарихи учун муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, ҳозирги замон меъморлиги ва қурилиш техникаси тараққиёти модуль системасининг нақадар зарур эканлигини тақозо этмоқда. Уни кенг татбиқ қилиш устида илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Самарқанд олимлари: ва меъмор-муҳандислари модуль-миқёс устида 15- асрдаёқ амалий-назарий ишлар қилиб, илмий китоблар ёзгани янада катта аҳамият касб этади.

Ғиёсиддин Коший математика соҳасида жуда кўп янгиликлар яратди. Айлана узунлигининг диаметрига бўлган нисбати π сонининг 17 хоналик қийматини шу соҳадаги Европа олимларидан қарийб икки юз йил илгари топди. Коший дунёда биринчи бўлиб ўнлик касрни илмий ишларга татбиқ этди. Худди шу каби улуг математик ва астроном олим замонасининг етук меъмори ва муҳандиси сифатида меъморлик назарияси ҳақида китоб ёзди. Ўзи қайд этганидек, бу соҳанинг баъзи қисмлари ҳақида унғача бошқа олим

ҳеч ёзмаган экан. Ғиёсиддин Кошийнинг ўз замондошлари томонидан «Муҳандислар султони» деб улуғлашганини назарга олсак, машҳур олимнинг Улуғбек даврида қурилган Самарқанддаги мадраса, хонақоҳ ва расадхоналар қурилишида бевосита иштироки бўлмаганмикин, деган савол тугилиши табиий.

Агар Ғиёсиддин Кошийнинг Самарқандга 1414—1416- йилларда келиб, муқим жойлашиб қолганини эсласак, унинг ҳаёт вақтида Улуғбек даврининг дунёга машҳур обидалари бунёд этилганини эътиборга олсак, «муҳандислар султони» деган шарафли унвонга муяссар бўлган буюк олимнинг мислсиз бунёдкорлик жараёнида ғоят масъулиятли вазифаларни адо этганлигига ҳеч шубҳа қолмайди. Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг меъморлик соҳасидаги мероси ва амалий ишларини чуқур урганиш олимларимизнинг шарафли бурчларидир.

Самарқанд шаҳридаги бири-бирдан муҳташам ва муаззам, беқиёс ва беназир икки меъморий обида бунёдкорлиги билан боғлиқ замону замонлар суронида даярли унут бўлиб кетган икки буюк ижодкорнинг ҳаётий тақдирларини, муборак номларини аниқлаш борасидаги дастлабки натижалар ана шундай.

ШЕР ТАСВИРИ МУАММОСИ

Бундан бир неча йил муқаддам Самарқандда икки-та Шердор мадраса бор десак, ҳеч ким ишонмаслиги табиий эди. Чунки шу номда фақат бир мадраса борлиги маълум. Ахир, шаҳардаги меъморий ёдгорликлар довуғи дунёга кетган, улар ҳақида жуда кўп китоблар чоп этилган. Меъморлик ва санъат тарихига оид салмоқли тадқиқотларда ҳам, катта-кичик оммабоп рисола-ларда ҳам машҳур ёдгорлик-лар қаторида албатта Шердор мадраса ҳақида ҳам маълумотлар топиш мумкин. Лекин шаҳарда яна бошқа Шердор мадраса булганлиги, ҳатто ҳозир ҳам мавжудлиги хабари ҳаёлий уйдурмадек туюлар эди. Шу баҳона Самарқанд меъморлиги тарихига оид Шердор мадраса номи билан боғлиқ муаммо ва янгиликлар ҳақида бир-икки оғиз сўз айтмоқчимиз.

Самарқанд шаҳрининг меъморий қиёфаси ҳақида фикр юритсак, даставвал кўз унгимизда улуғвор Регистон майдонидаги бири-биридан гузал ва маҳобатли мадрасалар намоён бўлади. Регистон улкан пештоқлар, адил миноралар, баҳайбат тоқу равоқ ва гумбазлардан ташкил топган, ранг-баранг кошинкори либосдаги беқиёс меъморий ансамблдир. Майдондаги Улуғбек мадрасаси, Шердор мадра-

са, Тиллакори масжид-мадраса Самарқанд меъморлари ижодий даҳосининг нодир намунаси ҳисобланади. Бу қутлуғ заминда неча-неча мутафаккир, зиёкорлар — устоз олимлар қадамининг изи бор. Уч муборак дорулфунуннинг ҳар бири меъморлигимиз тараққиётининг зарварақларини ташкил этади.

Шердор мадраса мисолида баъзи муаммоларни эслаб ўтайлик. Мадраса 1629—1631-йиллар давомида Самарқанд ҳокими саркарда Ялангтуш Баҳодир томонидан қурилган. Ўз даврининг муъжизаси ҳисобланган иморат таърифи, шоирлар мадҳиялар ҳам ёзишган. Мадрасанинг кошинкори безаклари орасида форсий мадҳияни ўқиймиз (таржима): Ер нуқтаси осмон авжидан афво — Кўтариб мадраса эттирди бино, Еру кўк зийнатин бўлди ялови. Тоқиси — камолот, ақл ўлчови. Кўп тиришиб, илмдан боғлаб ҳам қанот,

Ақлнинг лочини етолмас, ҳайхот Минора учига ташлаб ҳам каманд Фикрининг дорвози чиқолмас қарчанд.

Тоқига муқандис берганда орой, Осмон бармоқ тишлаб, деди: «Янги ой!»

Олимларнинг тахмин этишича, Шердор мадраса ўрнида илгари Заҳириддин Муҳаммад Бобур таърифлаган «бисъёр улуғ гумбазли» хонақоҳ булган. Улуғбек номи билан боғлиқ

хонақоҳнинг қолдиқлари мадраса остида қолиб кетган эмиш. Тарихий ҳужжатлардан маълум бўлишича, Улуғбек хонақоҳининг ер остида Туман оқо тимининг пойдевори ҳам қолиб кетган экан. Лекин ҳозирча Шердор мадраса яқинида ва ҳовлисида олиб борилган археологик қазиш вақтида юқорида айтиб утилган биноларга мансуб аниқ девор қолдиқлари топилгани йўқ. Хонақоҳ ва тим каби икки улкан иморат қолдиқлари бутунлай изсиз йўқолиб кетиши мумкин эмас, ахир. Ўша бинолар остида бўлмаса келсин, деган фикр ҳам ҳаёлга келади. Шердор мадрасанинг жануби-ғарбий бурчагидаги гумбазли катта хона ҳам анча илгари қурилган бир бинонинг қолдиқлари, деб эълон қилинган эди. Мадрасанинг ажралмас қисмига айланиб қолган баланд гумбазли бино — мақбара ҳали ҳам аниқланмаган тарихий муаммо.

Аслида Ялангтуш Баҳодир мадрасаси номи билан тарихга кирган бино эл орасида асосан «Мадрасаи Шердор» ёки «Шердор мадраса» номи билан машҳур бўлган. Бунга сабаб бино пештоқ равоғи қаносидаги шер, оҳу-кийик ва қуёш тасвирларидир. Дарвоқе, қуёш нурлари зар сочган ажойиб гуллар чаманида нозик оҳуни қувиб кетаётган

барваста шер тасвири шу даражада маҳорат билан ишланганки, у мадрасанинг характерли рамзий белгиси сифатида кўпчилик орасида янада маълум ва машҳур бўлди. Қизиги шундаки ислом дини авж олган бир даврда, гарчи ҳар қандай жонзот, хусусан, одам тасвири қатъиян ман этилган бир замонда жониворлар реал тасвири қаторида одам қиёфасидаги қуёш берилиши бино меймори Абдужаббор нақадар дадил ва мустақил ижодкор уста бўлганлигидан дарак беради. Бундай тасвирнинг улкан бино пештоғида ишланиши билан меймор қандай мақсадни назарда тутган экан? Бу масалада ҳам тайин аниқлик йўқ.

Самарқандлик олим Абу Тоҳирхўжа 19- асрнинг 30-йилларида ёзган «Самария» китобида Шердор мадраса пештоғидаги тасвирларни бир оз бошқача талқин қилади. У тасвир мазмунини мусулмон астрологиясида кенг тарқалган осмондаги юлдуз буржлари билан боғлаб таърифлайди. Абу Тоҳирхўжанинг айтишича, хуршид-қуёш шакли шер буржи (юлдузлар туркуми) билан қўшилиб кетган: оҳуни тутмоқчи бўлган шер ҳамласини қуёш нурларининг тиги қайтармоқда. Гуёки, нур-зиё офатни даф этмоқда. Ҳар ҳолда, ижодкорлар чуқур гоъвий фикрни рамзий таҳлитда беришгани кўриниб

турибди. Лекин ҳозирча, тас-
вирнинг талқини ҳақида
бошқа бирор аниқ тарихий
маълумотга эга эмасмиз.

Хуш, Шердор мадрасадаги
каби улкан тасвирилар бошқа
иморатларда ҳам бўлганми?
Ҳа, бўлган!

Тарихнавис Шарафиддин
Али Яздийнинг таъкидлаши-
ча, Самарқанд яқинидаги
1397 йилда қурилган Боғи
Дилкушонинг девор буржла-
ри тепасида кабутарга ҳамла
қилган бургутнинг ҳай-
калсимон тасвири бўлган.
Шаҳрисабздаги Оқсарой (1380
—1405) пештоғидаги шер
тасвирини испан элчиси Р. Г.
Клавихо кўрган экан. Қа-
димги Анов (Обинав) манзи-
лидаги меъморий ёдгорлик
(15- аср) пештоғида афсона-
вий аждаҳоларнинг тасвири
жуда яхши сақланиб қолган
эди, афсуски, 1948 йил зил-
зиласи вақтида бутунлай бу-
зилиб кетган. Бухоро шаҳ-
ридаги Нодир Девонбеги мад-
расаси (1622) пештоғида аф-
сонавий семурғ тасвирини
ҳозир ҳам кўриш мумкин.
Сратепадаги (Тожикистон)
бир мадраса пештоғида қан-
дайдир афсонавий махлуқ
тасвири бўлган. Хуллас, мо-
нументал иморатлар пеш-
тоқларида тасвирий безаклар
берилиши 14—17- асрлар ёд-
горликларида нисбатан оз
бўлсада, учрайди. Ҳеч шуб-
ҳасиз, булар ичида энг маъ-
лум ва машҳури Шердор
мадраса пештоғидаги шер

оҳу ва қуёшнинг кошинкори
тасвиридир.

Энди тадқиқотчилар эъти-
боридан четда қолган бир
Шердор мадраса борлиги
ҳақидаги тарихий фактларга
эътиборингизни жалб этамиз.

«Самария» китобини рус ти-
лига таржима қилган В. Л.
Вяткин, китобнинг тожик ти-
лидаги матнини чоп эттирган
Н. И. Веселовский ва бу асар
ҳақида тадқиқот олиб борган
олимлар Абу Тоҳирхўжанинг
уч сўздан иборат кичик бир
изоҳига нимагадир эътибор
беришмаган экан. Муаррих
шаҳар ташқарисидаги Нодир
Девонбеги мадрасаси номи би-
лан танилган иморат (1635)
ҳақида сўз бошлар экан,
уни «Мадрасаи Шердори бе-
рун», яъни «Ташқи Шердор
мадраса» номи билан машҳур
деб таърифлайди. Демак, Са-
марқанд ташқарисида жой-
лашган Нодир Девонбеги мад-
расасининг ҳам иккинчи номи
бўлган ва у «Шердор мадраса»
деб аталган. Нима учун мад-
раса бундай ном билан
машҳур бўлган ва бу ҳақда ил-
мий китобларда бирор хабар
йўқ? Чамаси, бу саволга Абу
Тоҳирхўжанинг қисқа изоҳига
исбот топилмагани, бу ҳақда-
ги маълумотлар халқ орасида
бутунлай унут бўлиб кетгани
учун ҳам бирор жавоб топил-
маган.

Абу Тоҳирхўжа эътироф
этишича, у Самарқанд ёдгор-
ликлари тарихини ёзиш да-
вомига кўп тарихий маълумот

қўлсэмаларни ўқиб, ҳар бир бинони синчиклаб кўриб чиққан. Демак, у Нодир Девонбеги мадрасасини ҳам ўрганган, ундаги тарихий ёзувлардан фойдаланган. Лекин тарихчи нима учундир бинонинг ташқи Шердор мадраса деб аталиши ҳақида бир маълумот бермайди. Абу Тоҳирхўжа даврида бу масала очиқ-ойдин бўлганига шубҳа йўқ.

Ташқи Шердор жумбогининг жавобини фақат бир тарихий ҳужжатдан топишга муяссар бўлди. У Мирза Барот Мулла Қосим ўғлининг «Самарқанд фирдавсмонандининг баёни» номи билан эълон қилинган мақолада Нодир Девонбеги мадрасаси таърифланар экан, мазкур мадрасанинг биноси, иморати, пештоғи мисли мадрасаи Шердори Ялангтушдайин, деб ўхшатилади. «Мазкур мадрасанинг пештоғида икки адад кийикнинг суврати ва икки адад шернинг суврати кошин билан нақшинкор безатилган», деб далолат беради. Демак, Мирза Барот Нодир Девонбеги мадрасаси пештоғидаги шер кийик тасвирларини кўрган, ўша даврда кошинкор безаклар анча бутун ва шакли аниқ кўринган бўлиши керак. Маълум бўлишича, қарийб юз йил

ўтган давр давомида кошинкор безаклар янада кўплаб тўкилиб кетган, қолдиқлари эса бинонинг 1913 йилдаги таъмири вақтида бузиб, суваб ташланган. Оқибатда йиллар ўтиши билан ташқи Шердор мадраса номи тамоман унутилган, шер ва кийик тасвири бўлганлиги ҳақидаги хабар ҳатто фанда ҳам номаълум бўлиб қолаверган. Агар Мирза Баротнинг кичик бир хабари бўлмаганда, балки мадраса тарихида муҳим ўрин эгаллаган тасвирий безаклар бутунлай эътибордан четда қолиб кетган бўларди. Кошинкор безак қолдиқларида шер ва кийик тасвири борлиги аниқланмай қолиши мумкин эди.

Нодир Девонбеги мадрасаси пештоғида шер ва кийик тасвири бўлишига қандай сабаб ва асос бор? Мадраса ичкарисидаги тарихий ёзув бино ҳижрий 1040—1045-йиллар (1630—1635) давомида Нодир Мирза Тоғой ибни Султон Мирза томонидан қурилгани ҳақида хабар беради. Бухородаги аштархонийлардан Имомқулихон (1611—1642) даврида хоннинг энг ишончли ва яқин кишиси, девонбеги, яъни молия ишлари бўйича вазир вазифасида кўп йиллар ишлаган тадбиркор ва доно саркарда Нодир Девонбеги дастлаб пойтахт шаҳарда бир неча монументал бинолар қурдирди. Бухородаги машҳур Лаби Ҳовуз меъморий

ансамблининг таркиб топишида Нодир Девонбеги кўрсатмалари катта аҳамиятга эга бўлган. Худди ана шу даврда қурилган мадраса пештоғида афсонавий семураглар тасвири пайдо бўлиши ҳам Нодир Девонбеги талабининг натижаси бўлса керак. Икки Шердор мадраса ҳам бир даврда, яъни Нодир Девонбеги ва Ялангтушнинг мавқеи ортиб, жуда бойиб, довруғи кетган даврда қурилган. Икки мадраса қурилишида ва безакларида меъмор Абдужаббор бошчилигидаги усталар қатнашган бўлса ажаб эмас. Ҳақиқатдан ҳам ҳар икки мадрасанинг кошинкор безакларини диққат билан кузатсак, улар ўртасида бадий муштараклик яққол кўзга ташланиб туради.

Энди Самарқанддаги иккинчи Шердор мадрасага унинг унутилган образли номини қайтариш вақти келди. Мадрасада таъмир ишлари бошлаб юборилган. Самарқандлик машҳур уста, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Абдуғаффор Ҳаққулов ажойиб бир ташаббус билан чиқди. Унда худди бизни қизиқтирган обида ҳақида, уни таъмир этиш ишларини тажрибали уста ўз зиммасига олганлиги ҳақида сўз боради: «Миллий меъморчилигимизнинг ажойиб намунаси бўлган Нодир Девонбеги ёд-

горлигини бошдан-оёқ таъмирлашни ўз оталигимга оламан,— деб ёзади уста «Ленин йули» газетасида босилган хатида.— Маълумки, бу нодир кошона салобати, кўркамлиги, ҳандасий ва ўсимликсимон безаклари билан бошқа ёдгорликлардан ажралиб туради. Афсуски, унинг бу гузаллигига вақт оғир жароҳат етказган. Мен бутун тажрибам, санъатим, билимимни ва куч-ғайратимни ана шу жароҳатга малҳам қилишга, яъни уни асл ҳолига келтиришга сарфлайман. Энг муҳими, таъмирлашда юксак кўркам ва қурашаман ва кошонада қақиқий қиёфасини — барча безакларини ўз ҳолига келтиришга, хуллас аслий кўринишини тула тиклашга бутун қувватимни сарфлайман».

Кейинги қидиришлар натижасида Девонбеги мадрасаси ташқи пештоғининг ноёб фото сурати ҳам топилди. Суратда шернинг шаклу шамойили аниқ кўриниб турарди. Шу ҳужжат асосида лойиҳа тузиш имконияти пайдо бўлди.

Халқ устаси Абдуғаффор Ҳаққуловнинг бошлаган олижаноб хайрли иши муваффақиятли якунланди. Уста Нодир Девонбеги мадрасасига унинг иккинчи номини — «Мадрасаи Шердори берун», яъни «Ташқи Шердор мадраса» номини қайтаришга муяссар бўлди.

ҚАБРДАН ТОПИЛГАН ДАЛИЛ

Ажойиб меъморлик ёдгорликларининг ноёб хазинаси машҳур Шоҳи зинда даргоҳидан утар эканмиз беихтиёр ушбу сатрлар эсга тушади:

Гиштин зиналарга бермасдан озор
Авайлаб кўксига қўяман қадам.
Унгда ҳам, сўлда ҳам мудрайди
мозор,
Сукунат қўйнига чўккандай олам.
Мармар сағаналар бошида гумбаз,
Фалакка қўл чўзиб турибди гўё.
Асрлар ғамидан сўйлагандай роз.
Қалбимга урилар мунгли бир нидо...

роҳ Мунгли (Б. БОЙҚОБУЛОВ)

Дарвоқе, Шоҳи зинданинг ҳар битта тоши ўлкан тарих гувоҳи, унда боболаримизнинг қалб қури билан яратилган буюк санъатнинг муҳри бор. Унда Самарқанд меъморий санъатининг қарийб минг йиллик тарихини ўқиймиз. Лекин ҳали ўқилмаган, аниқланмаган сиру асрорлар, тарихий муаммолар жуда кўп. Ахир кўриб турганимиз бир-биридан гўзал бинолар остида яна минг йилдан ортиқ тарихнинг обидалари ётибди десак, қават-қават қабрлар остида Тамғоч Буғрохоннинг 1066 йилда қурилган катта мадрасаси қолдиқлари мавжуд десак, баъзилар ҳатто ишонмаслиги мумкин. Лекин археологик текширишлар натижасида деярли ҳар йили қадимий ёд-

горликлар топилиб, кўҳна тарихнинг унут булган саҳифалари қайта ўқилмоқда. 1977 йил кузида аниқланган ва исбот этилган бир тарихий-меъморий жумбоқни эслаб ўтамиз.

Дастлаб Шоҳи зинданинг чилзинаси олдида экскурсоводнинг бир мақбара ҳақидаги ўша вақтдаги ҳикоясини тинглайлик:—«Мана бу қаршинғиздаги қўш гумбазли ўлкан иморат Улуғбекнинг устози ва сафдоши, йирик математик ва астроном олим, ўз даврида замондошлари томонидан «Афлотуни замон» деб шарафланган Қозизода Румийнинг қабри устига қурилган мақбарадир. Иморат Улуғбек даври меъморлигининг етук намунаси ҳисобланади...».

Ҳеч шубҳасиз, экскурсовод илмий китобларда қайд этилган маълумотларни хабар қилмоқда. Лекин аслида бутунлай бошқача экан. Самарқанд меъморлик ёдгорликларини атрофлича ўрганиш бизни бутунлай кутилмаган бошқа ҳулосага олиб келди.

Ҳақиқатдан ҳам Ўзбекистон меъморлиги тарихига оид китобларда Шоҳи зинда ансамблидаги қўш гумбазли иморатни «Қозизода Румий мақбараси» деб таърифланади. Бундай фикр дастлаб М. Е. Массоннинг 1941 йилда чоп этилган Улуғбек расадхонаси

ҳақидаги рисоласида эълон қилинган эди. Кейинроқ В. А. Шишкин иморатдаги арабий ёзувлар мазмунига асосланиб, М. Е. Массоннинг фикрини қатъиян тасдиқлаб чиқди. Энди маълум булишича, биринчи олим фақат тахмин билан мақбарани Қозизода Румий номи билан боғлаган бўлса, иккинчи олим эса шу тахмин таъсири остида тарихий ёзувни бир оз нотўғри таржима этган экан.

Энди тарихий маълумотларга мурожаат қилайлик.

Дарвиш хирқасида Самарқандга 1863 йилда келган венгриялик олим Герман Вамбери Шоҳи зинда чилзинаси ёнида Амир Темури саройининг харобалари қолган деб хабар қилади. 1871—1872-йилларда тузилган «Туркистон альбоми» да қўш гумбазли иморат фото расми остига «Темурнинг энагаси ва унинг қизи мақбараси» деб ном қўйилган экан. 1883 йилда Самарқандга келган рус сайёҳи В. В. Крестовский ҳам шундай маълумот қолдирган. В. А. Шишкиннинг таъкидлашича, маҳаллий аҳоли иморатни 1940 йилларгача «Она ва қиз мақбараси» деб номлаб келган. Хўш, бу афсона каби туюлган номларда бирор ҳақиқатнинг изи бормикан?

Наҳотки, халқ таъбири бутунлай хато бўлса? Оғзаки маълумотлар тасдиғини тарихий ҳужжат ва ашёвий далиллардан топдик.

Биринчи далил. Катта гумбазли хона пештоғи ичида арабий сулс ёзуви парчаси сақланиб қолган. Ёзувни бошланиши ва охири кошинлари тўкилиб бузилиб кетган. Қолган қисмидаги сўз анча бахсларга сабаб бўлди. Ўша сўзни «умм», яъни «оқа» деб, ёки «амр» — буйруқ маъносида тушуниш мумкин. Дастлабки тахминини ўша ёзувда асосланган этилган деб тахмин этган эдик.

Иккинчи далил. Табиийки, дафн этилган аёл шахси ким, деган савол туғилади. Бу саволга бошқа бир тарихий ҳужжат — 1404 йилда испан элчиси Руи Гонзалес Клавихо сафарномасидан жавоб топдик. Клавихо ёзади: Сентябрь ойининг 29-ида якшанба куни амир (Темур) Самарқанд шаҳрига томон йўл олди ва шаҳар дарвозасига яқин ташқаридаги бир уйга қўнди. Бу уйни амир ўз хотини Канъе (яъни Бибиҳоним) нинг онаси шарафига қурдирган. Хотинининг онаси бино ичкарасидаги мақбарага дафн этилган. Бу уй жуда гўзал ва серҳашам. Улар

одатда ўз уйларини унчалик ҳашамдор қилишмайди, лекин бунда (безак) жуда кўп. У ҳали тугалланганича йўқ, унда ҳар кун иш давом этмоқда»¹

Клавихо кўрган уй ва мақбара ҳозирги қўш гумбазли иморатнинг худди ўзи эканлиги кўриниб турибди. Чунки у шаҳарнинг Оҳанин номли дарвозасининг ташқарисида жойлашган бўлиб, унинг ичкари хонасида фақат бир қабр бор, бино безаклари жуда серҳашам ва Темур до... «яққошлиги намуналарот Мусулмон» ухшаш. Шу маънода иқотчилар Клавихонинг маъкур сўзларини бутунлай бошқ... бир бино, яъни шаҳар ичкарисига «Бибиҳоним мақбараси» номи билан аталадиган бинога тааллуқли деб ўйлаб келишган. Ҳолбуки, гап шаҳар ташқарисидаги кичик хонали мақбара ва катта хонали уй-хонақоҳ ҳақида бормоқда экан.

Учинчи далил. Юқорида келтирилган икки ҳужжат далилларининг янада ишончли ва исботли бўлиши учун кичик хона ичидаги қабрни очиб кўриш зарур бўлиб қолди. Ниҳоят 1977 йилнинг 5 ноябрь куни Ўзбекистон Маданият министрлигининг Санъатшунослик институти,

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Археология институты ва Самарқанд таъмир устахонаси мутахассисларидан иборат комиссия қабрни муаллиф бошчилигида текшириб кўрди. Ундан тахмин этилгандек фақат аёл кишининг қолдиқлари топилди. Антрополог олим Тельман Хўжаевнинг аниқлашича, бу скелет 30—35 ёшлар чамасидаги Марказий Осиё учун характерли монголоид тип аёл суяклари экан. Демак, мақбара ичига Бибиҳонимнинг онаси кўмилгани аниқ исботланди. Онаси боласига нисбатан анча ёш пайтида вафот этган экан. Тарихий манбаларда аёлнинг исми Ўлжаойим деб кўрсатилган.

Ўша тарихий воқеадан кейин Шоҳи зиндага томоша учун келган туристларга экскурсовод мақбара ҳақида аниқланган янгиликларни айтиб бераётгани табиий. У энди ҳар гал гапни бошқача бошлайди:— Мана бу қаршимиздаги қўш гумбазли улкан иморат Амир Темур амри билан катта хотини Бибиҳонимнинг онаси учун уй-хонақоҳ сифатида қурилган. Ичкари хонага уйнинг эгаси Ўлжаойим дафн этилганидан сўнг, бино мақбарага айланди. Бу иморат 1404 йилда тугалланиш арафасида бўлган

¹ Руи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко дворцу Темура (1403—1406).— М., 1990.

ва Темур даври меъморлигининг стук намунаси ҳисобланади.

Энди Қозизода Румий қабри ва мақбараси қаерда деган савол туғилади. Унга ҳозирча аниқ жавоб йўқ. Бу ўринда турк адмиралли Сейди Раиснинг «Миръотул мамолик» номли сафарномаси диққатни жалб этади. Сейди Раис 1555 йилда Самарқанднинг машҳур кишилари мазорларини зиёрат қилар экан, у ўз ҳамюрти Қозизода Румийни ҳам эслаб ўтади. Сайёҳнинг зиёрат йўналишига диққат билан қарасак, Қозизода Румийнинг мақбараси шаҳарнинг ташқарисиди, Расадхона ва Чупонота оралиғидаги қабристонлардан бирида бўлса керак, деган хулосага келамиз.

Хуллас, Шоҳи зинда ансамблидаги қўш гумбазли иморат тарихига оид аниқланган янги маълумотлар жуда муҳим илмий аҳамиятга эга. Бу эса Самарқанд меъморлиги тараққиёти тарихига қатор ўзгаришлар киритишни таҳозо қилади. Халқ даҳоси яратган меъморий дурдонадан асрлар гардини олар эканмиз, у янада муаззам ва муҳташам, сержило ва жозибадор кўринмоқда.

Тарихий маълумотлар ва иморатдаги ёзувлардан қўш гумбазли иморатни Бибиҳоним онасининг мақбараси деб ҳисоблашга қамма асос бор. Иморатнинг кошинкор ва сиркор либоси, феруза гумба-

зи, тузилиши, муқарнас ва нақшин безаклари, ҳатто ғиштлари ҳам Амир Темур даврида қурилган Туман оқо масжиди ва Бибиҳоним масжид-мадрасаси меъморлик услубига, шаклу шамоилига жуда яқин туради.

Хўш, қўш гумбазли иморат Бибиҳоним онасининг мақбараси бўлса, у ҳолда Бибиҳоним масжид-мақбараси қаршисида сақланиб қолган, ҳозирча Бибиҳоним мақбараси деб юритилаётган иморатни қандай тушунади? Қизиги шундаки, бу иморат Клавихо нотўғри тушуниб қўйган. Ривоятлар асосида Бибиҳоним мақбараси деб аташ бўлиши мумкин. Аслида бу бино Амир Темурнинг иккинчи хотини, Клавихо айтганидек, «кичик она» (кичик эна) Туман оқонинг истиқомат жойи хонақоҳидир. Амир Темур жоме масжиди қурилишидан олдин шу хонақоҳга келиб турган, шу жойдан туриб қурилишни кузатган. Иморатнинг кенг, баланд ва ёруғ хонаси, катта ва очиқ дераза — тобадонлари, серҳашам безаклари — буларнинг ҳаммаси бинонинг аввало шоҳона яшаш учун мўлжалланганлигидан дарак беради. Бинонинг олд томони жоме масжиди тарафига қараган.

Демак, бу иморат аслида Бибиҳоним мақбараси эмас, балки 14- асрнинг охирилари-

да қурилган машҳур Туман
оқо хонақоҳидир. Бино сар-
добасидаги тош сандиқлар
кейинги даврларга мансубли-
ги аниқланди.

Юқоридаги тарихий ҳақи-
қатларнинг аниқланиши Са-
марқанд мсѣморлиги та-
раққиѣтини белгилашда му-

ҳим аҳамиятга эга. Мазкур
биноларнинг мсѣморий услу-
би, нақшин безаклари, кон-
струкциялари тараққиѣти,
узаро таъсири, бино бунѣд-
корлари — мсѣморлар ижо-
ди масалалари ҳақида энди
туғри ва ҳаққоний тарихни
аниқлаш мумкин.

оир қаор .
жуда серҳа
до... "аққош
рот Мулла

Кит
ихонинг маъну.
бутун

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3	Муҳаммад Наршахий сўзи	173
I. Меъморий лугат	5	Алишер Навоий сўзи	185
II. Меъморий хазина:	71	Ибн Баттута сўзи	192
Меъморий ёдгорликлар	74	Заҳириддин Бобур сўзи	
Меъморлар	142	Дорилфунун ва Дор	
III. Меъморий сўз-мозийдан		Ишратхона — бот	
дарак:		кўшки	
Меъморий қонун	163	Муҳандислар су	
Абу Наср Форобий сўзи	168	Шер тасвири	
		Қабрдан топилган далил	234

П. Ш. ЗОҲИДОВ
МЕЪМОР ОЛАМИ

Етакчи муҳаррир — Моҳина Аширова
 Муҳаррирлар Мавлуда Ғаффорова, Шоира Олимова
 Бадий муҳаррир — Асомиддин Бурҳонов
 Техник муҳаррир — Мирзиёд Олимов

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси. Ижарадаги Тошкент
Матбаа корхонасида босилди. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.